

OSZK

Gyermek és Széchényi Könyvtár

2

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

GONDOLAT ÉS IRÁS

·I·



BABITS MIHÁLY
GONDOLAT
ÉS IRÁS

27.

ATHENAEUM R.T. KIADÁSA

Gata

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

GONDOLAT ÉS ÍRÁS

I.



OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

GONDOLAT ÉS ÍRÁS

I.

BABITS MIHÁLY

GONDOLAT ÉS ÍRÁS



BUDAPEST 1922

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T.
KIADÁSA

B A B I T S M I H Á L Y

**G O N D O L A T
É S Í R Á S**



BUDAPEST 1922

**AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.T.
KIADÁSA**

Handwritten:
~~10 nc.~~
~~294~~

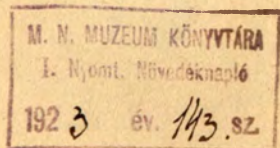


OSZK

Országos Magyar Könyvtár



53439



ELŐSZÓ.

E tanulmányok az irodalom és filozófia határain járnak kicsi lámpáikkal.

Van köztük rövid és hosszú, régi és új, komoly és játékos.

Előszót kívánnak, mert nem egységes és tegnap-írt könyv ez, hanem hosszú fejlődés állomásai; csupa tévelygő, kik sötétségben és zivatarokban, hol erre, hol arra, körben forogtak az egy Igazság körül.

Néha már azt hittem, kialszik a lámpa: de megint föllobbant.

Cikkek vannak itt, nagyobbára aktuális cikkek, — de aktuális cikkek örök témákról; s talán az örök dolgok aktualitása él egy kicsit ebben a könyvben is, úgy mint a lelkekben élt az utolsó tizenöt év változatai közt.

S itt van egy élet is.

Itt a fiatalság, a tanuló gyermekes hiúsága, még friss önbizalom és kincses forron-

gás : indulva boldogan az Eszmék birodalmának meghódítására.

S itt vannak a férfi kételyei és csüggedései, a megrázkódtatások és megingások a Zivatarban.

Minden ellenmondásban mégis csak egy élet, minden tévelygés között mégis egy út.

Adom a cikkeket, témáik rendjében és változás nélkül : de egy-egy évszámot írok mindenik cím után : legyen mint kilátszó zsinór a fölfűzött szemek közt. Nem néma számok ők : magyaráznak, egyeztetnek, dicselkednek vagy elnézést esdenek. Kérem az olvasót, figyeljen reájuk !

BABITS MIHÁLY.

I.

Szent Ágoston Vallomásainak fordítása esemény lenne bármely literatúrában. A világirodalom főművei közé tartozik ez a könyv: azok közé, melyekből máig, s ki tudja mily jövőbe, sugároznak erők. Új hang volt, új műforma, és örök: új lehetőség, örökre kitárult. Ágoston a keresztény szellem megformulázója; egyik kútfeje a folyamnak, mely civilizációnk folyama lett. A modern gondolkodásnak első mestere. De első mestere a modern irodalomnak is: s Dantéig alig követi második.

Megtalálta a keresztény stílust. A hangot, a formát, ami új az antikkal szemben, ami megkülönböztet minden azóta jöttet minden ókoritól s irodalmainkat modernekké teszi. Mi ez? Valami bensősége stílnak és érzésnek, befeléfordítottsága szemnek-szívnek, amit csak példával lehet jellemezni. Példával, de csak egy szónyi példával is elég: mert e meghatározhatatlan valami, a stílus christianus, beszívárog a nyelv pórusaiba, átissza a szavakat: s idézni lehetne minden lapról helyet, ma már nem is feltűnőt, de melyet meg nem írt volna senki azelőtt, senki római vagy görög író, klasszikus, pogány: mint például ilyent: »amint anyám is szokta, mert így tanulta szíve iskolájában« »in schola pectoris«: ezt nem írta volna le senki Ágoston előtt.

Mi teszi oly különösen bensőségesse e stílust? Az, hogy a bensőség eszközből céllá lett. Az ókor írója kívülről, befejezett kívülrőlállhatóságában akarta érezni az életet, még a saját életét is: nem hiányzott nála sem a lelki élet rajza, de ez is valami kívülről nézhető befejezettségben jelent meg, abban a plasztikus, szoborszerű zártságban, mely a kívülről látott, körüljárható dolgoknak sajátja: s ez az, amit klasszikus ábrázolásnak hívunk: a bensőségek rajza is csak arra való, hogy az élet külső képét gazdagabbá, elevenebbé tegye: eszköz és nem cél. Ehhez képest a görög-római irodalomban a lelki élet jelenségei gyakran csak poétikai eszköz, hasonlat gyanánt szerepeltek: a természet tüneményeit gazdagították, lelkesítették át velük: mert az élet érdekelte őket elsősorban, de a látott élet, mint jelenség, mint világ.

A keresztény írónál megfordítva: a belső lesz egyszerre a fontos, és minden külső kép vagy történet csak eszköz és hasonlat: mint ebben is: »a szív iskolája«. A keresztény író tekinti először a világot saját életének illusztrációjaként, s Szent Ágoston Vallomásai az első belülről látott lélekrajz a világirodalomban. Belülről látott: s így nem teheti a kész és tökéletes benyomását; ez a benyomás nem is célja a keresztény és modern irodalomnak olyan értelemben, mint a klasszikusnak. Hanem előtűnik alakul, és ez új varázs: nem körüljárható, de átélhető. S ez új, bensőséges irodalom számára új műfajt is teremtett Ágoston: a pszichológikus önéletrajzot, mely éppen ellentéte a régiek autobiográfiájának: nem külső események, hanem csupa imponderabiliák története: teljesen belső és személyes: Ágostontól mi sem

áll távolabb, mint hogy harmadik személyben szóljon önmagáról, mint Julius Caesar. Ez az igazi keresztény műfaj: a gyónás, a vallomás; és — mint Ibsen is mondta — a keresztény korok minden nagy költői művében, az egész modern művészet lényegében van valami vallomásszerű.

Ágoston elsősorban filozófus: s egy filozófus vallomásai összeesnek filozófiájával. Ezért lesz könyve önéletrajz és filozófia egyszerre. »Régi-régi vágyakozásom« — mondja ő maga — »elmélkedve megvallani Neked, mit tudok és mit nem, vagyis: mennyi bennem első megvilágosításod és mennyi az én maradék sötétségem.« Ime a keresztény gondolkodás: s a modern egyúttal: a gondolat mint belső fejlődés: megvilágosodás: nem többé kész s a külső világra alkalmazandó kategória. Ágoston megtérésének rajza egy filozófia fejlődéstörténete: mint a Discours de la Méthode.

De nemcsak a lényeg gyónás itt: a forma is az. S ez a forma is fennmaradt, minden külsőségeivel: túlélte a naív hitet, mely a gyónást követelve, ürügyét megadta. Mert nem az ész hite a döntő, hanem a szív kívánsága. Rousseau Vallomásai nem a keresztény hitből fakadtak immár, de még mindig a keresztény kívánságból: s elég célozni erre a nagyhatású könyvre, hogy elgondoljuk a páratlan pályát, melyet az Ágoston műfaja a világirodalom történetében — csak mint külsőleges műforma is — Ágoston művétől a Strindbergéig — megtett. A lélek vetkőzése szenvedély lett, az őszinteség igazi szellemi exhibicionizmus: bár ki lehetne azért őszintébb, mint aki Istenéhez volt őszinte hajdan? H o z z á tökéletesebben tudunk azok lenni,

mint az emberekhez, mint saját magunkhoz. Rousseaunál már maga az őszinteség válik néha pózzá.

Igy áradt szét a Vallomások szelleme, Ágoston szelleme: s hazánkban is, közvetve vagy közvetlen, tudatosan vagy tudattalan, nagy magyar szellemekben meggyümölcsözött. Rákóczi Vallomásaira, még Széchenyi Naplóira is, rágondolhatunk. Csak maga Ágoston nem szólt még magyarul, s csodálatos, hogy ha már fordításokban oly szegény irodalmunkért nem, a vallásért legalább nem siettek papjaink ezt az óriás imát egész teljességében nyelvünkön is megszólaltatni.

Az első fordítás, mely most kezünkben van, nem méltatlan munka: megvan a zamata, lendülete, nem lankad sehol, minden lapján a gondnál több: lelkesedés érzik, s az a szabadság, melyet nem a léhaság, hanem auktorának fölényes megértése s érzelmeivel való telítettsége, egyirányúsága adhat meg a fordítónak. Jegyzetei, egyes megjegyzések mutatják, hogy túlmegy a betűk értelmén s a szavak mögé lát: rajtakapja az auktor, ha egy-egy pillanatra, megszakítva a gondolatmenetet, lelkesedésében térdet hajt mintegy az örök igazság előtt, vagy himnuszra gyújt: meg meri érezni, hogy más, mélyebb türelmetlenség hagyatta ott vele Karthagót, mint a tanítványaival való; vagy hogy nem csupán egy hibás biblia-szöveg terelte elméjét a nagy filozófikus teremtetelmélethez, hanem lelkének ős hajlandósága. Így fordítását is eltávolítja a filológiától, nem a léhaság tudatlansága, hanem a tudás-adta szabadság: így lesz alkalmas olvasmánynak és áhitati könyvnek. Mert természetes, fesztelen tud lenni, épp

oly kevéssé riadva vissza az egyszerű, sőt köz-
napi kifejezésektől mint eredetije * olykor —
ami a legnagyobb szabadság — mer szóról-szóra
fordítani ott, ahol a filológikus fordító nem
merne ** máskor finoman eltér betűtől a szel-
lemért. Felbontja a szerkezeteket, majdnem
mindenütt, a magyar nyelv természete szerint :
néha szinte versig aprózza az előadást (de az
eredetinek tagoltsága is majdnem versszerű) ;
néhol bővítve, másutt rövidítve teszi pregnán-
sabbá a kifejezést,*** lefordíthatatlant nem
habozik mással helyettesíteni, néha egész sza-
badon, mindig szépen,**** másutt pompásan
rálel a legtalálóbbr, legmagyarabb szóra.*****
És mégsem vét a tudomány ellen sem : jó
magyar és jó theológ egyszerre.

* »szörnyű tudományos ábrázatról«, »undok históriáról«,
»vakációról« beszél, — s mégsem stilszerűtlen.

** mint itt : »Te Uram, visszavásároltál !« : a redemp-
tiót más itt megváltássá sápasztotta volna !

*** vident egy helyen így mondja : »akinek szeme van
láthatja« ; carent temporibus : így : »nem tartozik
bele az idők rendjébe«.

**** Facti estis os dei per quod diceret : producant
a quae non animam vivam quam terra producit, sed rep-
tilia animarum vivarum et volatilia super
terram : — magyarul : »Teremjenek a vizek. — Mit ?
Nem a természet eleven fakadását. Ez a föld dolga. Hanem
csúszómászókat, vagyis : az élő lelkek meglátogató eszközeit
— és madarakat, vagyis erőket, amelyek beröpülnek az egész
földre.« (Itt látjuk egyszersmind, hogyan tünteti el a fordító
eredetijének idézeteit : amit előszavában maga is bevall.)

E szabadság a megengedhetőség határán van : itt-ott meg-
haladja. Más árnyalatot ad az értelemnek, mikor ezt : con-
tinere úgy fordítja : együtt tartani, vagy pla-
nust, mely csak sarlatánt jelent, csalónak. Elejt egy-egy
átmenetet, egy sedet : s ezzel az egész helyet homályossá
teszi (II. 150, elején). Vagy, legritkábban, halavánnyá, körül-
íróvá válik (pl. quo fructu tibi confitear dixi : hogy mégis
vallomást teszek magamról, mondtam már mi eredményt aka-
rok vele elérni). — Dicséret e foltok csekélyisége !

***** »a manichaeusok vergődőlelkű hallgatója (animo vaga-
bundus)« ; »ki az idők zavaros hömpölygését igazítod« ; »kér-

Kissé talán túljó mindkettőben: az érdem néhol hiba. A magyar szó néhol túlságosan is, tüntetően találó, a nyelv nagyon is (hogy a maga szavával fesse) szeges-gondal magyaros: — Ágoston pedig nagyon idegen e tősgyökerességtől. Megérttem hogy egyházi fordítóink nehezen vonják ki magukat a szuggesztív Nogáll hatása alól; s tisztelem a hagyományt, a Pázmányét, melyben e stíl gyökerezik.* De ha mindenkinek ismerni kellene is Nogáll Kempisét, — mely Pázmányibb a Pázmányénál — senkinek sem szabadna követni. Ágoston nem tartozik a Pázmányek közé, nem a nép apostola, hanem az Intelligencia és Bölcelet szentje ő, s a népies egyházi stíl visszás lesz szájában.

De épp oly visszás a teológikus. Az Intelligencia és Bölcelet szentje ő, de nem a hideg intelligencia, nem élményektől elszakadt bölcelet az övé. Alig volt gondolkodó, kiből a gondolat oly véresen és húsosan szakadt volna ki, annyit rántva magával a vérző és meleg lélekből. Az ily gondolat nem műszókba öltözködik, hanem a magasabb irodalom köntösébe; a nyelv maga élmény lesz mint a gondolat: erősen differenciált, de fogalmilag meg nem meredt. A Platoné; hús és vér, nem csontváz: nem aristote-

dezősködésem világszemlélet volt (intentio), szépségük volt a felelet«; »a képzelet zabolátlan paripáján portyáz esze sivatagjain«; »az asszcnhybilincsek erősen tartóztattak« (tenaciter alligabar ex femina); »egyébként idő és változás szegné halhatatlan örökkévalóságát«.

* E stilra emlékeztetnek ily kifejezések: vitát kezd perloivel; erős bizonyságokat köt; a bűnök oka-foka; töltkezni; anyamivolt. — Sajnos, ugyanez csábít ily túlzásokra is: nyaggatás; kikászolódott; elrugaszzkodott; szaglászó szenvedélyem (vagus ardor); bár ne volna ez a rongyos világ (non essent ista!); jaj szegény fejem; sőt: isten a talpán!

lesi, nem thomisztikus. Nincs igaza a fordítónak, — aki különben helyesen választott könyve egészében, még a filozófikus részekben is, irodalmi tónust — mikor inkább teológiai, mint filozófiai műveltségű ember léte — néha-néha mégis bevet valamit a teológia csontdarabjából.* Ágoston, a teológia őse, maga — ha szabad ily merészen mondanom — egyáltalán nem teológus még: nem élhetett ő még abban a teológiai kultúrában, melynek megteremtésében oly hatalmas része volt. Hanem egy intelligens és filozófikus irodalom légkörében élt, és a retorikára nevelődött: így gyermekkorától élménye lett a Szó és Gondolat: s az élmény nyelve nem a dogmáké.

S aztán Ágoston afrikai születés, afrikai lélek: s stíljében gondolat és szó egy forró afrikai lélek élményei. Írónak ő nagyon különös: gondolatai nem nyugodt ömlésűek, hanem szeszélyesen és szenvedélyesen torlódók: egy-egy mondatban az ötleteknek valóságos záporát kapjuk: mintha ki akarnának áradni medrük-ből, szétvetni keretüket. Valami nyugtalan, ideges intelligencia-vibrálás van ebben a stílusban: nem normális stíl: különöc. Távol a klasszikusok zártságától és formatürelmétől, művészte nem a mértéké, hanem a mértéktelenségé, s periódusai inkább gazdagok, mint kerekék. Minden szónak külön élete van és kinyüzsög a periódusból: kiüti fejét, külön gondolkozni és

* Az első könyv bevezetésében, az első mondatok egyikében olvassuk a kérdést: »vajjon Istenhez közeledésünk a tétéles istenismeret erejében történik-e?« Az ily kifejezés csont és szálla: kivált ez egyszerű és meleg fejezetek előtt. — Általában a filozófikus részeknél s főleg a magyarázatokban legérezhetőbb fordító és auktora közt a kultúra-különbség; így lesz pl. a X. könyv bevezetése is kissé zavaros.

játszani kezd: s a mondat egy rekesz eleven mozaikká válik. Minden szó itt a saját poénje, új ötlet: s minden mondat torlódó és türelmetlen ötletek egymás sarkába kergetőzése. E terhelt, torlódó mondat szerkesztés, a folytonos halmozás és mellérendelés, a nyüzsgő, különöc szellemjátékok és szójátékok kevéssé tűnnek fel a fordításban. A magyar Ágoston simább, normálisabb. A nehéz, furesaszövéssű szerkezetek feloldódnak, apró és rendes mondatkákká darabolódnak, a szűrő, jelző, feccsenő szavak kerek gondolatokká terpednek, a vibrálás ellanyhul, kontrasztok elhalkulnak, a stíl nyugodtságot és szélességet kap, a szójáték eltűnik vagy elhalványul. Jól tudom, hogy néhol a felbontás elkerülhetetlen, a szójáték visszaadhatatlan: de ahol a fölbonthatóság elvszerűen történik, ahol a különöc szójáték elvszerűen mellőztetik a jó magyarság vagy szép stíl kedvéért: ott bármely zamatos, magyar, s költői a nyelv: az mégsem Ágoston! és én Ágostonnak a szavára jöttem!

Ágoston pedig nem a síma jó író, hanem a sziporkázó, robbanó erő és génusz. S ha ő egy nagyszerű torlódó mondatban megéreztetni vélünk, — egyetlen mondatban két oldalon át — valósággal felépíti elgondolásunkban — felépíti a halmozódó feltételes mondatok torlasztásával — a mennyei csendet, amint sorban elhallgatnak mind-mind a földiek az egyörök szemlélet előtt — *si cui sileat tumultus carnis — sileant phantasiae terrae — sileant et poli et ipsa sibi anima sileat* — és így tovább, tovább, míg a lélek a csúcsosodó mondat lépcsőin száll fel a legmagasabb szemlélet csendjébe: akkor nem örülök, ha apró és síma mondatokká bontják

fel ezt a hatalmas építményt, még ha a szép magyarság úgy követelné is. Vagy mikor Ágoston az Istenről beszél (jelzőkkel, mint a platoni Agathon dicsérte Eröst) :

»summe, optime, potentissime, omnipotentissime, misericordissime et justissime, secretissime et praesentissime, pulcherrime et fortissime, stabilis et incomprehensibilis, inmutabilis, mutans omnia ; in vetustatem perducens superbos et nesciunt ; semper agens, semper quietus, colligans et non egens, portans et implens et protegens...«

és így tovább, míg elkábulunk a szavaknak ez ide-oda csapkodó zuhatagától, melyek aprók és mégis ütnek, ugrálók és mégis súlyosak : akkor nem örülhetek e tüskés elokvencia ily síma felcresztésének : »Te vagy Uram a legfőbb. Jószágodnak nincs határa. Hatalmad, erőd végtelen...« stb. akkor sem, akkor legkevesbbé, ha hangulatba és versbe csendül ki. Ha Ágoston az Isten szaváról beszél, az Isten kenyerén való kérődzésről, testünkről, ez ócska bőrtunikáról, melyet Krisztus fölvelt, a könyvről, mely együtt nő a gyermekkel, az emberek nyelvről, mely mindennapi égető kemencénk ; nem örülök, ha a fordítás e kifejezéseket elsikkasztja vagy olyakkal pótolja, melyeken a kifejezés mód bizarrsága kevésbbé érezhető.* S vajjon egészen Ágoston marad-e Ágoston a szójátékok nélkül — az ilyenek nélkül: quid miserius misero non miserante seipsum? vagy: pudet non esse impu-

* Tu es omnitenens manu veritate — mondja Ágoston — mindent emelsz igazságkezeddal : minden igaz, ami létezik, mert létezik — nem kár-e, ha a fordító a merész kép helyett ily síma mondatot ad : »a te valóságod tartja össze az egész mindenséget. Létező mivolta szerint minden dolog igaz és valódi« stb.

dentem — vagy akár a Carthago-sartago-félék nélkül is?

De nem a fordítást akartam ezekkel jellemezni: hanem az eredetit. Ez a temperamentumos, soha nem nyugható, soha el nem szélesedő stílus: az író maga. Vallomás nála nemcsak amit mond, hanem ahogy mondja. Sohasem adta író magát teljesebben: annyira minden kifejezés nála, hogy a kifejezés nem marad meg külön kifejezésnek, hanem összeesik az élettel, amelyet kifejez: annyira író ő, hogy sohse csupán író: az író egy benne az emberrel és gondolkodóval. A szenvedély tehát, a nyugtalanság, mely stílusában vibrál, az élet szenvedélye: s egész könyve kulcsa. Nem mintha a külső élet szenvedélyei tombolnának benne: ha külső események drámai előadását várjuk — előre figyelmeztet a fordító — csalódunk. Hanem maga a könyv lesz szenvedély, maga a gondolat: s a megtért Ágoston ugyanavval a türelmetlen, soha ki nem elégíthető mohósággal veti magát, egész izgatott akaratát, a saját belső életének, lelkének sodrába, mint ifjúságában a világi gyönyörök és kalandok sodrába vetette. Így maga a gondolkodás dráma lesz; s az alkuvás és nyugvás nélküli vágy az Igazság felé drámai szenvedély. E filozóf nem hideg: mert életkérdés neki az igazság.

»Halálom volt a bizonytalanság... a természetfölötti rendben is akkora bizonyosságot akartam, mint amilyen bizonyos, hogy hét meg három az tíz... Csak a hit gyógyíthatott meg engem!« »Nem akar a kutató egyebet mint tudást. Ebből lehet megérteni, ha valaki a tudás vágyától egészen meg-

gabalyodva, még bűbajos fortélyokat is használ kutatás közben. Sőt ez az oka a valóságos istenkísértésnek is, mikor jeleket és csodákat követelnek nem ugyan valami üdvös célra, hanem csak tapasztalás okából. Veszedelemes kelepccékkel teljes szörnyű erdő az élet !«

E szenvedélynek megvannak a tévedései, paroxizmusai és kétségbeesései. »Hajamat téptem«, — írja (arra a gondolatra, hogy nem tud az igazság birtokába jutni) — »homlokon ütöttem magamat, összekulcsoltam kezeimet és átöleltem térdeimet.« »A rémület iszonya futott végig rajtam, aztán meg remény és öröm gyúlt ki bennem... Kiült a szemembe, átjárta hango-mat...« »Már harmincadik évemet taposom« — fakad ki egy helyen — »s ugyanazon sárban késlekedem.« »Folyton mondogatom: holnap megtalálom; felvilágoskodik előttem; megfogom. Holnap majd akad valaki: és mindent megmagyaráz«... »Ó akadémikusok! szörnyű nagy férfiak, hát eszünkkel semmi biztosat meg nem foghatunk?«

A legbonyolultabb logikai levezetés közben érezni ezt a lüktető szenvedélyt, mely a gondolkodó agyát mozgatja. Meg-megszakítja magát, felkiált, felijed: »Nekem uram, megvallom, nehéz ez a kérdés. Önmagammal vesződöm: magam vagyok a saját fáradozásom nehéz talaja«. — Türelmetlenkedik és könnyörög: »Valósággal ég a lelkem, hogy végére járjak ennek a bonyolult, rejtélyes kérdésnek. Kérlek, Uram Istenem, kérlek, jóságos Atyám, Krisztus nevére kérlek, ne rekeszd el vágyakozásom elől e mindennapi és annyira rejtett dolgok értését...« Amint fölvetődik előtte egy

probléma, rettentí és vonja mint egy örvény :
»Nagy tehetség az emlékezet, Uram. Ismeretlen
ijesztő rejtély, feneketlen örvénye tömérdek«. Sohasem jelentkezett ily erővel a filozófiai
Eros : a természeti törvény erejével : amihez
Ágoston maga hasonlítja : »Minden test a maga
nehézkedésével keresi pihenő helyét ; az én
nehézkedésem az Igazság vágya : az szabja meg
az irányt, amerre szárnyalok.«

Az Igazság ily szenvedélyes szeretőjének
semmi türelme a nem-igaz iránt : s Ágoston
a művészetekkel olyan állást foglal, mint az
öreg Tolsztoj. Pedig maga írja, mily gyönyörűségeket talált versekben, színházban, meny-
nyire lánggra gyújtották fantáziáját Dido pana-
szai. De a költemények nem igazak s az ő
lelkének egyetlen úrnője az Igazság. Vallásos
lélek az és gyűlöletes neki a hazug Poézis. De
még gyűlöletesebb az álmadozó filozófia, mely
az igazság külszínével ámitja a lelket. »Meny-
nyivel különbek még a nyelvészek és költők
meséi, mint a filozófusok ama mesterkedései !
Mert versforma és költemény és Medea röpi-
lése mégis csak értékesebbek, mint a különböző
módon összehazudott öt elementum, amelyek
egyáltalán nincsenek...« Ezt a minden józan-
sággal oly ellentétes szenvedélyes lelket épp
szenvedélye viszi így a szkepticizmus józan-
sága felé. »Az a gondolat is fölmerült bennem,
hogy az összes bölcselők közül még a legjóza-
nabbak az úgynevezett akadémikusok nagy
alapelvükkel : mindenben kételkedni, mert az
igazságot nem lehet biztosan megismerni.« Úgy
tűnik föl neki, hogy amit meg lehet tudni, azt
nem érdemes, és Aristoteles olvasása keserves
csalódást kelt benne : mert jelentéktelennek

találja az elért igazságokat. Értelmének semmi sem elég; s szkepticizmusa — lemondani már-már az igazságról az igazság nevében! — csak fokozza szomját, türelmetlenségét.

E türelmetlenség az igazság felé sarkantyúja őszinteségének, mely gyakran megdöbentő mint az önkínzás. Megfogni az igazságot ott, ahol éget mint a tüzes vas, legyőzni a nagy lélek természetes becsvágyát, mely e szenvedélyes temperamentumban talán erősebben fejlett ki mint másnál; meztelenné tépni ön magát az igazságért: ez a mindennél nagyobb küzdelem csábította. Néha szinte tetten érjük ezt a küzdelmet. Az őszinteséggel sohasem tellik be, s mikor élete végén a *Retractationes*-ben visszatekint régi műveire, le akarja súrolni a vallomásokról még az utolsó hiúságokat, még a költészet gyönyörű hiúságait is. »A negyedik könyvben« — írja — »barátom halálával kapcsolatban saját boldogtalan állapotomat festettem s ezt írtam: s talán azért féltem meghalni, nehogy akit annyira szerettem, velem és bennem egészen meghaljon. Ez inkább meggondolatlan szaválás volt, mint komoly vallomás, bár ezt az ostobaságot némileg mérsékelte a talán szócska, amelyet hozzáfűztem.« Melyik író áldozna fel egy ily szép mondatot, ilyen költészetet — egy jelentéktelen igazságnak? Az igazság szenvedélye minden emberi és isteni hiúságot legyőz, s az Önzés és a Szólam bilincseitől egyformán megszabadítja a szellemet.

Ágoston szelleme valóban szabad és nyílt, a megértésnek avval a bátor korlátatlanságával, mely oly ritka az emberek között, hogy birtokait majdnem külön emberfajnak kell érez-

nünk.* Filozófiája nem riad vissza az újtól, a fájdalmostól, megdöbbenőtől, s a Retractationes — a Visszavonások Könyve mutatja, mennyire megőrizte elfogulatlanságát a saját gondolataival szemben is. Igazságszomja sohasem hagyja megelégedni az elért igazsággal: s mikor pappá választják, valósággal könyörgő levelet ír Valerius püspöknek: sokkal szegényebbnek érzi magát igazságban, hogysem annak osztogatója lehessen. Aki előtt önmaga sem tekintély, mások még kevésbé azok; a szellem szabadságának az a hatalmas ereje, mely ki tudta ragadni a nyügző pogány eszmekörből, a keresztény tekintélyek előtt sem hagyja el Ágostont. »Nincs abban semmi elvetni való«, — írja egy helyütt — »ha a Szentírásból valaki azt igyekszik kiértetni, amit az író írásközben gondolt; csak ahhoz ragaszkodjék, amit te, minden igazmondó elme megvilágosítója, igazságnak mutatsz!« A szabad kutatás eszméje hangzik itt föl, ezer esztendővel Luther előtt. Semmisem ellenszenvesebb Ágostonnak, mint a megszokott véleményhez való korlátolt és makacs ragaszkodás. Jól tudja ő már, hogy a korlátolt meggyőződés mily szoros összefüggésben van a ridegséggel és a rosszasággal. »Értsd meg tehát«, — fakad ki egy helyen — »micsoda osto-

* Ágostonnál különösen kísértetbe esünk faji tulajdonságnak gondolni. Anyjának, Monicának jellemében maga mutatja meg nekünk e fölényes Intelligenciát, mely azonos a jósággal. Mily okos és megértő ez az asszony úgy korlátolt és szenvedélyes férjével, mint geniális fiával szemben! S milyen volt Ágoston természetes fia, Adeodatus tizenhatéves korában. »De Magistro c. könyvemben ő beszélget velem; tudod Uram, hogy amit ott a velem társalkodónak ajkára adtam, az mind valósággal az ő gondolata... Valósággal megijedtem tehetségétől.«

baság volna a Genezisre vonatkozó tömérdek magyarázat között vakmerően egy magyarázathoz kötödni s állítani, hogy az volt Mózes felfogása! Veszedelmések az ilyen civódások! Sértik a szeretetet, pedig a szeretet szellemében írt a szerző, kinek szavai értelmét hüvelyezgetjük.« Másutt kis patakhhoz hasonlítja az Írást, melyből az igazság sokfelé ágazható folyói erednek.

E szabadság és nyíltság (mindig kész az Igazság befogadására, bárhonnan jó is az) megfér, sőt összefügg türelmetlenségével minden oly vélemény iránt, melyet az Igazság útjában állónak ítél. A szabadság szelleme a jóságé, de nem egyúttal a nyugalomé! távol tőle az elégedettség, mely éppen a korlátoltságot jellemzi. Ellenkezőleg: csupa nyugtalanság, örökös elégedetlenség az ő osztályrésze: ugyanaz a nyugtalanság, mely az ideges, vibráló stílusban láthatóvá válik.

II.

Hol nyerhet kielégülést ez az elégedetlenség, ez az örökös vágy, hol nyughatik meg ez a nyugtalanság? Csak az Igazság teljes birtokában, csak a plátói ideálban: a szemléletben nyughatik meg végre. Ágoston pedig nem új-platonikus: nem az álmok bölcse; s tudja, hogy álom e Teljes Szemlélet a mi világunkban. Nem is akar behúzódní világtól idegen. Az Igazság tevékeny és harcos katonája ő: de oly harcos, aki legfőbb jutalmát a Békében látja, ki bár elszánva egész éltén át küzdeni, szemeit folyton a nagy, elérhetetlen nyugvásra csüggeszti, melyet az Igazság teljes birtoka ad. A platonikus ideál is nála nem nyugodt szem-

lélődésre, hanem elégületlen küzdelemre vezet, mert nem elégedhet meg az ő lelke az Aristotelesiek kicsiny és praktikus igazságaival. »Aristoteles rendkívüli tehetségű ember volt« — mondja ő maga a Civitas Deiben — »de Platon a legnagyobb filozófus, aki valaha élt«. Platon gondolatai, sőt képei is vissza-visszatérnek műveiben. Ő is Platon barlangjában érzi magát, háttal a Világosság felé és szemlélve a megvilágított tárgyakat: azokból iparkodva következtetni a Világosságra. Mi az a Világosság, mi a Boldogság, — a megnyugvás a Világosságban — honnan tudunk róla, miért vágyunk utána, ha sohasem ismertük és sohasem ismerhetjük? Honnan kaptuk e sejtelmeket, e vágyakat az Igazság, a Lényeg, a végleges megnyugvás felé? »Hiába szedem rendre érzékeimet«, — mondja Ágoston — »nem találom, melyikük kapuján hatoltak be.« Nem kellett-e magunkkal hoznunk őket, mint valami foszló emlékezetet abból a világból, ahol az Igazság lakik? Hol ez a világ? Talán az égben? A csillagok között? Nem; világos, hogy az ég is — a mi földünk ege — csak föld ehhez képest. Az egek ege ez; s az Úré, nem az emberek fiaié. Az Isten: az Igazság lakik ott. Földi lélek nem juthat oda s mégis minden léleknek végső célja az. Ez a biztos, a »szombati nagy béke« — de a mi időnk nem ér odáig. A Szombat nincs benn a hétben: nem nap az többé és nincsen estéje. A lélek, melynek élete az Időben örök nyugtalanság és küzdelem, ott időtlen megnyugvást találhat. Ez érzéki világ képei — amaz örök világ silány időbeli tükrözése — azt soha nem adhatják. Megnyugvás csak az időtlen Istenben lehet.

»Mit szeretek, mikor Téged szeretlek? Testi szépséget? Múló báj? Ezt a barátságosan szemembe ragyogó fényt? Sokféle hangnak összesimuló, édes zengzetét? Virágok, kenetek, fűszerek illatát? Mannát? Mézet? Ölelésre hívogató tagokat? Nem. De mégis valami fényt, hangot, illatot, valami eledelt és ölelést szeretek, mikor Istent szeretem, mert ő fény, hang, illat, eledel és ölelés az én belső világomnak. Ott olyan fény ragyog lelkemre, amelyet semmi hely be nem fogadhat. Van ott hang olyan, hogy idő szárnyán el nem száll; van illat, de azt szellő el nem ragadja; íz, amelyet falánk-ság meg nem ront; ragaszkodás, amelyet megúnás szét nem tép...«

Aki megsejtette egyszer ezt a hely és idő nélküli világot, ezt a változástan Boldogságot, melyet az Igazság birtoka megadhat, nem nyughatik többé a változó és hazug földi létben. Örök elégedetlenség hajtja lelkét az Igazság felé: stigmatizált lélek az és más az üdve, mint a többinek.

»Illatod kiáradt«, — mondja Ágoston — »beszívtam s most utána lelkendezek. Ízleletek: éhezlek, szomjazlak; megérintettél s íme áttüzesedtem a vágyakozástól Békéd után!«

Csupa elégedetlen forrongás; intelligenciaforrongás lesz ebből; mely a külső világ intelligenciátlanságával minduntalan összeütközik. Mert arra szomjaz, amit itt soha meg nem talál: a Tiszta Igazságra, amiben meg lehet nyugodni. Az egész külső világot az Igazság mértékébe fogja az ily lélek; mindenben az igazságot, a tartalmat nézi, nem a stílt és for-

mát. (Így a gyermek Ágostont, mikor Cicero egy könyve jut kezébe, a nagy stiliszta művének is »nem a nyelve, hanem a tartalma« fogja meg: — néhány ott először olvasott filozófiai gondolat.) Pedig nem barbár hajlamú lélek; távolról sem érzéketlen Formák és Szépség iránt. A legművészibb kultúra fogékony növényéke. Mikor a Szentírást először olvassa, visszariasztja nyelv és forma kezdetlegessége. És minden mondatán érezhető, hogy akaratlan, akarata ellen, művészi kifejezést keres. És mégis összetörné a legmagasabb Szépségek és Élvezetek minden illuzióját is, hogy belül megnézze: van-e benn egy szemernyi magva Igazságnak? Aszkéta akar lenni művészetben, mint életben: bár egyformán nehezére esik. Megveti a művészet hazugságait s az első tudatosan primitív művészek közé sorakozik. Megveti az élet hazugságait is. Ez az a priori vallásos diszpozíció. A Vallomások összes könyvein át, Ágoston minden bűnén és tévedésein keresztül érezzük, hogy mégis csak az igazság előtt a fontos: és semmi más ki nem elégítheti. »Kevés hiányzik« — kiált föl egy helyütt — »és diszes állást kaphatok. S mi vágyakozásom van még ezen a téren? Előkelő barátom bőven van: helytartó mindenestre lehetne belőlem.« Még jellemzőbbek szavai, mikor abban a kitüntetésben részesül, hogy a császárnak ő mondja az üdvözlő beszédet. »Egy csomó hazugságra készültem, azok kegyeiért, akik jól tudták az ilyeneket méltányolni. A koldus, aki beitta az alamizsnát, boldogabb volt nálam, nemcsak széles jókedve miatt, míg engem gondjaim marcangoltak, hanem azért is, mert áldáskívánásokkal tett szert az ital árára, én meg hazug-

ságokkal forgolódtam gőgöm érdekében.« Ezért tud oly könnyen és teljesen szakítani világi összeköttetéseivel: minthogy azok tulajdonképpen sohasem jelentettek sokat számára. Mikor szent Antal remeteségéről hall, még hitetlen akkor, fölujjong: ő is remeteségbe fog vonulni és az igazság keresésének szenteli életét:

»Igen, de mikor tegyek üdvözlő látogatásokat előkelő barátaimnál? Befolyásukra szükségem van! Mikor készülök előadásaimra, amikért tanítványaim megfizetnek? S mikor pihenjek magam — lélekfeszítő gondjaimtól szabadon? Félre e sok hiábavalósággal! Valamennyit szélnek eresztem, s egyetlen dologra, az igazság keresésére szánom magamat.«

A világi események, politikai mozgalmak, a *giuoco del mondo*, nem érdeklik. Ambrosius és Justina császárnő nagy, világtörténeti jelentőségű összeütközése hidegen hagyja: csak a város megdőbbenése, a lelkek fölkavarodása tesz rá némi hatást. Korrajzot egész könyvében alig ad, legfellebb önkénytelen, egy-egy lelki élmény rajzán keresztül: mint a vérlátó cirkuszi néző lelkiállapotának nagy-szerű elemzésében. Embert alig fest; csak akit belülről festhet: önmagát és anyját, Monicát, kivel ő majdnem egy. Csupa bensőség ez a könyv: mert nem kívül van az, amit keres. Ha az igazságnak nincs helye és ideje a külső világban, akkor az csak bensőnkben, a lélekben élhető meg, mint Krisztus is mondja: »Benetek van a mennyeknek országa«. De akkor csak egy a fontos: az igazság megélése! a külső világ csak mikor éppen gátol vagy segít. Ezért írt Ágoston önéletrajzot: abból is ily

bensőt. Megint amit mondtunk: az igazság neki nem tárgy, hanem élmény. S innen gondolkodásának pszichologizmusa. Pszichológus gonddal figyeli meg és analizálja benső élményeit s fordítója kiemeli, hogy egy-egy ilyen kis önelemző lélekrajz — a bűn pszichológiájáról, részvétről, erkölesről, a közvéleményről, az akarat vergődéséről — kegyetlenségben és szubtilis mélységben páratlan. Hozzá kell vennünk még a szorosabban tudományos lélektani elemzéseket, melyeket finomságban és pontosságban a legmodernebbek sem haladhatnak túl: az érzéklés és ismeret viszonyáról,* lélek és emlékezet azonosságáról, a feledésről és a lelki keresésről, az elfeledettek subconsciens tudatáról, az élvezet és kíváncsiság viszonyáról, az időről mint élményről (lélek az idő mérője).

»Ugyanis nem az égboltozat térségeit kutatom, nem csillagtávolságokat mérek, nem a föld nehézkedési viszonyai iránt érdeklődöm. Én vagyok kutatásaim tárgya, én, az emlékező, én, a lélek.«

»Én, az Igazság talaja« — tehetnők még hozzá: mert igazán mindig erről van szó: hogyan verhet gyökeret és hajthat ki a lélekben az Igazság isteni növénye? hogyan tapogatózik a homályos hozzászűrődő világosság felé, küzdve a sötétséggel, amely környezi? A sötétség a kételkedés, a bizonytalanság: s ahogy Ágoston keresi a kivezető utat ebből a sötétségből, csodásan előzi a modern filozófiát, Descartes-ot. Ő is a kételkedésből indul ki — elülről, belülről: újra kezdi a filozófiát; új

* Ágostonnál találjuk először — mennyivel Locke előtt — a szenzualisták híres principiumát: *Nihil est in intellectu quod non fuerit prius in sensu.*

fejlődést a göröggel szemben (mint Windelband mondja); persze csak a modernebb időkben akad folytatása.

A *cogito ergo sum* helyett azonban az Akadémia szkeptikus neveltje, az óvatosabb és logikusabb *dubito ergo sum* mal kezdi: útját szegve az olesó racionalizmusnak, mely a gondolkodást teszi meg a világ alaptényének s így könnyen foglalhatja bele a világot a gondolkodás merev kereteibe. A kétkedés nem első-sorban gondolkodást jelent, hanem első-sorban vágyat és kielégítetlenséget: nagyon mély és igaz megfigyelés, melyben a gondolkodó pszichológizmus a legszerencsésebben jut érvényre. A kétkedés első-sorban akaratot jelent, akaratot az Igazság felé s a világ alapténye ez az akarat: ugyanaz, amit Ágoston a saját lelke alaptényének érezhetett. Itt ismét nagyszerűen vetődnek előre a modern filozófia nagy gondolatái: először hogy a *Ding an sich*-et bennünk magunkban, saját bensőnkben kell keresni; másodszor az akarat prioritása. Schopenhauer joggal hivatkozik Ágostonra, — akarat-tanában — de épp oly joggal a modern voluntarisztikus pszichológia is. Az akarat a primär, abból leszarmaztathatók a léleknek összes többi tüneményei, az összes *affectiones animi*: *voluntas est quippe in omnibus, imo omnes nihil aliud quam voluntates sunt.** Maga a gondolkodás is akarat-i processzus s a bizonyosság, a meggyőződés, nemcsak a természetfölötti dolgokban, hanem akár a matematikaiakban is, voltaképp mindig hit: az akaratnak bizonyos megindulása. E gondo-

* *Civitas Dei* XIV. 6.

latok lényegükben teljesen azok, melyeket napjainkban a nagy amerikai pszichológ James hirdet (The Will to Believe).

Ha azonban az akarat minden lelki, sőt minden értelmi élet alapténye: az válik az igazság megélésének főhordozójává s az akarat problémái a filozófia centrális problémáivá. Ugyanaz az akarat, mely az egész külső emberi világot, ezt az intelligenciátlan, nyugtalan (az Igazság megnyugtató és logikai voltától oly idegen) világot mozgatja: hogyan lehet egyúttal az Igazság megélésének szerszáma? Mintha csak két akarat lenne, ellenkező: az egyik az Igazság, a Megértés felé, a másik a világ nyugtalan és értelemellenes irányában. »Gyönyörködöm Isten törvényében a belső ember szerint«, — mondta az apostol — »de más törvényt látok tagjaimbán, ellenkezőt elmém törvényével.« Senkisem érezhette ezt annyira, mint a féktelen temperamentumú s mégis folyton igazságra, megnyugvásra szomjazó Ágoston. Lelki élete örök küzdelem: rixa domus interioris; saját lelkén elemzi az akarat viselkedését; tapasztalatból érti meg — mint mondja maga — az Írás szavát: »a test a lélek ellen kíván s a lélek a test ellen.« A test élete logikanélküli. Zavaros vágyaival elhomályosítja az értelmet és útjában áll az Igazságnak. Ezért az Igazság birtokába csak a test mennél nagyobb megtagadásával juthatunk: konkluzió, melyet Ágoston épp oly végletekig levon mint Schopenhauer. De milyen lehetetlen ez a gyakorlatban: küzdeni, ahol az ellenség mi magunk vagyunk.

»Valamint ha nincs is ember, aki mindig aludni akarna, s az ébrenlét a közvélemény

igazmondása szerint többet ér mint az alvás, de azért az ember gyakran ugyancsak késedelmes az alvás megszakításában, különösen ha nehéz kábultság fekszi meg a testet, s szívesen folytatja az alvást, pedig már magának sem tetszik, s a fölkelés ideje is elérkezett, éppen úgy én is biztos voltam ugyan abban, hogy okosabb volna átpártolnom szeretetedhez, mint engednem szenvedélyemnek: de míg amazt beláttam és helyesltem, ez érzékeimnek kedvezett és bilincsekben tartott.«

»Tizenkét hosszú esztendőmet elpocsékoltam, mióta tizenkilencéves koromban Cicero Hortensiusának olvasása a bölcsesség szeretetére gerjesztett; azóta folyton halogattam lemondani a világ élvezeteiről s a bölcsesség kutatásában serénykedni« — »kértem ugyan tőled tisztaságot, de ilyen formában: adj nekem tisztaságot és önmegettartóztatást, de — még ne! Mert féltem, hogy hamar meg találsz hallgatni s hamar kigyógyítasz testi beteges vágyakozásaimból pedig nem annyira kiirtásukat kívántam, mint inkább kielégítésüket.« »Testem készségesen engedelmeskedett lelkem leggyöngébb akarátának is, mikor egyik-másik tagot intése szerint mozditani kellett, — lelkem ellenben nem engedelmeskedett a saját nagy akarásának, amely magában az akarásban lelte volna végrehajtását is.«

»Mik tartóztattak? Értéktelen csecsebecsék, páváskodó hiábavalóságok: régi barátnőim. Rángatták testemet mint a köpenyt, s fülembe sugdosták: Igazán elküldesz minket? Attól a perctől fogva egy és más

soha többé nem lesz szabad neked! — Micsoda piszkot sugdostak! Micsoda szégyenletes dolgokat! De megrögzött szokásom mind azt hajtogatta: azt hiszed, hogy kibírod ezek nélkül?»

»Úgy éreztem, igen boldogtalan leszek asszonyi ölelések híján.«

»Nem ellenmondás tehát az, hogy a lélek akar is meg nem is; nem ellenmondás, hanem beteges állapot, amennyiben a lélek nem áll egészen talpra, mert a megismert igazság ugyan emelgeti, gonosz szokásai azonban lefelé húzzák. Ezért van bennünk kétféle akarat...«

De mélyen érzi Ágoston e kétféle akarat szoros egységét is: hogy e két küzdő fél soha külön nem választható: »egyik sem egész, hanem ami az egyikből hiányzik, megvan a másikban«. Érzi, hogy ez a két akarat, mindkettő egyformán mi magunk vagyunk: »test magam is lármáztam a test ellen!« kiált föl. Az akarat gyengeségének a problémája ezen a ponton a jó és rossz dualizmusának problémájává szélesül; s e probléma az ágostoni rendszer gyökerében rejlik. Mert ha minden az Igazság, és a külső világ csak ez örök Igazságnak (bármily tökéletlen) tükrözése, megjelenése — alkalmas arra, hogy belőle az örök Igazságra következtessünk —: akkor hogy lehet ez a külső világ mégis rossz? hogy küzdhet az Igazság ellen? hogy állhat avval ellentétben? hogy csábíthatja akaratunkat ellene? És ha ez az akarat egyetlen hordozója és eszköze az Érzelemnek, alapténye a belső világnak, melyben ez az Igazság mintegy önmagát megélni képes:

akkor hogyan lehet ugyanaz ellensége és akadálya?

Más szóval, egyszerű vallási kifejezéssel: ha mindent az Isten teremtet, a saját céljaira, — ő, a végtelen Jó — mi magyarázhatja mégis a Rossznak a létét a világban? Van-e vitálisabb kérdés a Vallásra?

A probléma nehézségei eleinte arra bírták Ágostont, hogy kitérjen előle, tagadni próbálja a két akarat, a két elv (igazság és világ, jó és rossz, logikum és tény) belső, mély egységét, s ahelyett hogy kiegyenlítené, inkább gyökerelesen vigye keresztül dualizmusukat. Ez vitte egy időre a manichaeizmusba.* Ez a Perzsiából származó vallás vagy filozófia a régi Zaratustra tanításának modern és keresztény fölhígítása volt. A világot egyenlő részben tartotta Isten és ördög művének: ebből magyarázta a Jó és Rossz örökös küzdelmét. A manichaeizmus végső konklúzióiban — bár azokat maga kifejezetten soha le nem vonta — sajátos erkölcsi fölfogáshoz tendált. Mert ha bennünk magunkban is az indulatoknak egy része — pl. a test indulatai — az ördögtől, más része az Istentől származik, akkor az Istentől származóknak semmi köze az ördögtől származókhoz. Azok emezek létében és működésében teljesen ártatlanok: az ember joggal tekintheti a saját indulatai és cselekedetei egy ré-

* Egyáltalán Ágoston filozófiai fejlődésében rendkívül sok és különböző stádiumon ment keresztül: és gondolkodása (műveiben) nem zárt és mozdulatlan rendszerként, hanem egész fejlődő élményszerűségében jelenik meg: talán ezért találunk annyi ellentétet kiegyenlítve nála. A fentebbi vázlat nagyjában a Vallomásokban foglalt stádium képe akar lenni: »Quis adhuc sim ecce in ipso tempore confessionum mearum?«

szét idegennek és megtagadhatja értük a felelősséget. Az ilyen elv bizonyos erkölcsi kvietizmusnak és lazaságnak nyit hátsó kaput; nagy és profán népszerűségének titka is ez volt tán. Talán Ágostont is, testi indulatainak oly gyöttrődő rabját, kecsegtethette eleinte az a lelkiismereti megnyugvás, amit ily tan ígért; de az ő mindent egészen és alkuvás nélkül kívánó, félmegoldásokban meg nem csituló természetétől semmi sem állhatott távolabb, mint az erkölcsi kvietizmus. Így éppen ami e tan főcsábjának látszhatott először, az tette azt elégtelenné számára: el kellett vállalnia önmagáért a teljes és egységes felelősséget, éreznie kellett önmagában, hogy a két küzdő elem egyazon forrásból származik, sőt alapjában egy és ugyanaz, hogy Jó és Rossz és minden Erő, egyformán az Isten teremtménye.

Igen, mert minden ami létezik, csak az Igazság erejénél fogva létezhetik, csak annyiban, amennyiben (nem időbeli, hanem időtlen — logikai — eredeténél fogva) szálak fűzik a végső Igazsághoz, amelyet Istennek is nevezünk. A logikum pedig (=aminek szükségessége, helyessége belátható) a par excellence jó: az egyetlen, amiben megnyugodni lehet. Ha tehát minden csak logikai helyességénél fogva létezik: akkor minden jó, akkor jó a világ. Ez az egészséges optimizmus élesen elválasztja a szent filozófust Schopenhauertől, akivel pedig alapvetésében (az akaratról, mint a világ alaptevénytől, annak örökös nyugtalanságáról és gyengeségéről; megtagadásáról is: az aszketizmusról) egészen egyezik. Visszhangja később a Leibniz híres Theodicaeája, — melynek, mint mindjárt jegyzetben utalni fogunk rá, egész

gondolatmenete augustinusi — csakhogy Leibniz indokolása, mert Istennek nagyon is antropomorfikusan fölfogott tulajdonságaiból indul ki — sokkal naivabb.

»Minden, ami van, jó« — mondja Ágoston — »s az a rossz, aminek eredetét annyira kerestem, nem valami különálló lényeg: mert ha az volna, jónak kellene lennie.« A rossz eszerint tulajdonképpen nem lét csak hiány. Oka nem lehet *causa efficiens* (mert ilyen, végelemzésben, csak Isten: az Igazság), csupán *causa deficiens*: nem az Isten cselekvésében, hanem tartózkodásában rejlő. S mint oka, úgy célja, eredménye sem rossz, legalább nem Istenre, az egész igazságra: »reá nézve szó sem lehet akármiféle (ellenséges) rosszról«. Azért ami magában és részszerint rossznak vagy hiánynak látszik is: a világ egészében bizannyal szükséges és jó: mint ahogy egy szép testet is az a tagja is, mely különvéve kevésbé szép, sokkal szebbé teheti s »az olyan test, amely csupa szép tagból áll, szépség dolgában igen magasan áll bármelyik tagja fölött: mert szépségét épen a tagok tökéletes egymáshoz illeszkedése adja« (ami, mellesleg, a modern esztétika egyik alaptétele).

Mi teheti tehát a rosszat egészében (harmóniájában és végeredményében) jóvá? A rossz emberi fogalom, csak az emberre nézve létezik: végső harmóniájának az emberi világ harmóniájában kell rejlenie. Erkölcsei és fizikai rossznak titkos viszonyban kell tehát állani: ez a viszony a bűn és büntetés harmóniája. Sőt erkölcsi és fizikai rossz kell hogy egy és ugyanaz legyen, bűn és büntetés csak két oldala egy és ugyanazon dolognak. A bűnös akarat nyug-

talanság és kín: cselekvés és szenvedés, bűn és bűnhődés egyszerre. »*Dupliciter appellatur malum: unum quod homo facit, alterum quod patitur; quod facit peccatum est, quod patitur poena.*«

És itt Ágoston filozófiájának másik tengelye: az akarat szabadságának problémája. Ha minden rossz a világon bűn és bűnhődés, akkor minden rossz tulajdonképpen akaratbeli: mert bűn és bűnhődés csak ott képzelhető, hol rossz akarat van. De hisz nincsen kétféle akarat, hanem csak egy és egyeredetű: s ez az eredet jó, mert Istentől van. Az emberi szenvedélyek sem rosszak: »olyan vadállatok, hogy csak meg kell fékezni gyilkos rakoncátlanságukat s akkor nemcsak jók lesznek, hanem szívesen el is szegődnek az észhez szolgáltatételre«. De mégis meg kell őket fékezni: tehát maguktól a rosszra hajlandók; önmagukban, jó eredetük dacára romlottak. És ki fékezheti, ki kényszerítheti őket a jó útra, ha nem maga az igazság ereje — *gratia irresistibilis*? Szükséges is, hogy romlottságuk által rosszra determináltak, más oldalról az Igazság (kegyelem) által a jóra kényszeríthetők legyenek: mert az egész világnak az Igazság nagy logikai harmóniájába kellvén foglalhatónak lenni, szükséges, hogy minden abban — jó és rossz — pontosan előre determinált legyen.*

Itt tapinthatunk Ágoston rendszerének mély és benső kettősségére: amiért Windel-

* A Szabadság és Kegyelem tana Leibniz Theodicaeájának tulajdonképpeni tárgya. Ez a könyv — kiindulva a Rossz létének problémájából — a maga egészében Szent Ágoston két művének (*De Libero Arbitrio*: és *De Gratia et de Natura*) gondolatmenetét követi s összes megoldásait átveszi.

band oly elliptikus rendszerhez hasonlítja, mely két középpont körüli mozgás szerint áll elő, s kettőssége gyakran az ellenmondásé. Egyrészt szüksége van az akarat szabadságára, hogy a rossz létét és harmóniáját magyarázza: másrészt éppen e szükségelt harmónia szükségessé teszi az igazságnak abszolút és minden részében előre látható kauzálítását, egy isteni kauzalitást, amit a teológiában az isteni előretudás tana szimbolizál. Szabadság és kauzalitás pedig meg nem férnek. Ez az ellentét objektív és logikai képe; van egy primérből, szubjektív nézőpont. Mert Ágoston az a filozófus, akinek filozófiája leginkább a saját egyéniségén alapul, aki leginkább a személyiséget, sőt az egyéni akaratot teszi a világ első rúgójává! — de másrésztől senki sem érezhette jobban és győtrőbben az akaratnak romlottságát és determináltságát, szükségét hogy az Igazság mintegy elénk jöjjön; s kényszerítő erejét, ha egyszer elénk jött. (Ezért lesz filozófiája a megtérés filozófiája: s ezért oly elválaszthatatlan életétől; ezért legfontosabb edénye és dokumentuma a vallomások könyve.)

A két tengely, amely körül e filozófia forog, tehát a Szabadság és Kegyelem tana, az abszolút Felelőssége és az abszolút Kauzalitása. A kiegyenlítés, melyet ez ellentétekre a filozófia talál, nagyon hasonlít a Kantéhoz: a Voluntas Intelligibilis!

Az emberi akarat a priori szabad: ez a szabadság időtlen, generikus és minden létezhető emberi tényt megelőz: az időbeli világba, az események láncába beállítva az akarat immár teljesen determinált. A teológia naív nyelvén mondva: csupán Ádám, az első em-

ber, volt szabad: az ő bűnével szabad akaratunkat elvesztettük: bűnben születünk és a rosszra vagyunk determinálva. Ezt persze nem szabad ily szószerint érteni: maga Ágoston tiltakozik a leghangosabban a naív, időbeli felfogás ellen: Ádám nála épp oly időtlen, a priori fogalom, mint pl. a teremtés: s jelenti az a priori embert, az idő és tények előttit. Szabadság és választás valóban csak az Időtlenben, a Ding an sich-ben, a Teremtéselőttiben, mintegy a valóság fogalmi csiráiban képzelhető: az egész megjelent világ e teremtéselőtti és nem időben történt választások szerint immár önmagában és kihagyás nélkül determinált.

Mindannyian hát bűnben és bűnre születünk egy a priori bűn miatt; vagy hogy így fejezzük ki: ősatyánk bűnéért. Ekként fájdalomra: mert fizikai és erkölcsi Rossz eggyek. És nem is lennénk képesek a Jóra s így boldogságra sem, ha az Igazság mintegy előnkbe nem jönne, s világosságával nem kényszerítene megigazulásra. Ez az Eredeti Bűn és Kényszerítő Kegyelem tana, Ágoston legsajátosabb és legtöbbet vitatott és egyúttal legnagyobb hatású dogmája. Ez az a sötét tan, ami miatt Charles Lamb egy kis essayjében a »minden anyáktól gyűlölt szentnek« nevezi: mert »árthatlan kis gyermekeket bűnre és kínra ítél«. A bátor és kegyetlen gondolkodó itt valóban gondolatának legsötétebb konzekvenciáit vonja le: de mi láttuk, hogy ez a gondolat nem a hideg és elvont észből fakadt, hanem a gondolkodó legszemélyesebb és legegységibb élményeiből: és ez adja meg minden kegyetlensége mellett is melegségét és erejét. És hogy meny-

nyire kelléke és ereje a vallási és filozófiai gondolkodásnak, hogy ilyen egészen személyes élményben mentül melegebben gyökerezzék: az is mutatja, hogy éppen e legszemélyesebb tana lett Ágostonnak a legáltalánosabb: az Egyháznak alapvető dogmája, s az emberi gondolkodás egyik csomópontja immár majd két évezrede. A lapos felvilágosodás monstruózusnak találja: de Leibniz a maga teljességében rekonstruálja és Schopenhauer e tanban látja az egész kereszténység legmélyebb gondolatát. Ma több a közünk hozzá mint valaha. Ma az egész emberiség rémes élménye lett Ágoston életének és filozófiájának centrális élménye: a *video meliora*, a »jót helyeslem, a rosszat követem«. Az akarat romlott: az egész világ ártatlanul vétkezik és szenved. Így születünk: ama tan igaz. Monstruózus; de monstrum a világ. *Credo quia absurdum*. Csak egy pelagiánus (egy nyárspolgár) gondolhatja, hogy a világ mind oly laposan okos, igazságos? *

E tan azonban szorosan összefügg egy mássikkal, mely a vallási gondolkodás történetében szintén a legnagyobb szerepre volt hivatva: a predesztináció tanával.** Ha nem saját akaratunk eszközli a megigazulást, hanem a kényszerítő Kegyelem, akkor minthogy nem mindannyian igazulunk meg, ez a Kegyelem kétségkívül kiválasztást eszközöl és pedig nem saját érdemünk szerint: hisz saját akaratunknál

* Ágoston a manichaeusok ellen védi a szabad akaratot, a pelagiánusok ellen támadja.

** Bizonyos, hogy Ágoston a reformáció legnagyobb kérdéseit (a szabad vizsgálat és praedestinatio kérdéseit) mintegy megsejtette; bár nagy túlzás őt azért »református szentnek« nevezni. Távol áll ő a kálvinizmus ridegségeitől.

fogva mindannyian egyformán érdemetlenek vagyunk. Kegyetlen, sőt igazságtalan tan: de ha arra gondolunk, hogy a Kegyelem az Igazság, s a megigazulásban van valami rokon a zsenivel, a fölvilágosodással: be kell látnunk, hogy a Kegyelmet nem képzelhetjük egyenletesebben elosztva amannál.

A világ tehát, amint megjelenik, kegyetlen és gépszerű okozati láncolata a logika nélkül adott tényeknek, s igazságosságot éppoly kévéssé találhatunk benne, mint szabadságot, ami az igazságosság feltétele. Szabadság, logika és igazságosság (láttuk szoros összefüggésüket) nem az időben és térben adott világ tulajdonságai, hanem az időtlen, mögötte levő és láncába nem foglalt Akaraté, amelynek megjelenése: s nem a világ időrendjében található, hanem azon kívül, annak mintegy oka és célja gyanánt. Ez az Akarat az Igazság hatalmas szava, a Logos:

»az ő mivolta időben nem változik, s akaratata nem választható külön ugyanazon mivoltától. Éppen azért nincs is benne tárgyak szerint változó akarás, hanem egyszerre, együtt és mindig akar mindent, amit akar — új és új akarás nélkül, időrendi egymásután nélkül...«

Az Igazság, a Világ végső Logikája, nem foglaltatik benne a megjelent világban már csak azért sem, mert hisz ő az elsőleges: az egész megjelent világ csak az ő Lényéből, az ő Igazságából folyó következmény; naivan mondva: az ő alkotása. Itt sarkallik Ágoston teremtés-elmélete. A Teremtés nem időben, nem is időbeli egymásutánban végbemenő folyamat lehetett, hanem az időtlen és válto-

zatlan Igazság időtlen és változhatatlan ténye, folyománya.

Először is az idő (és tér) lényegével kell tisztába jönnünk: és Ágoston az Idő-probléma bámulatosan mély analízisének szenteli műve tizenegyedik könyvét, míg az evvel összefüggő teremteselméletnek a két utolsót. Meg kell gondolni, hogy a tiszta igazság (a fogalom) idő és tér nélküli: még a tér és idő fogalmai is, a matematikai és geometriai fogalmak is.

»Láttam oly művészi vékony vonalat, mint a pókháló szála, de a kiterjedés fogalma nem ilyen, mert nem azonos ama képekkel, amelyeket a látás érzékével felfogok: tudja ezt mindenki, aki anélkül hogy testre csak gondolna is, a kiterjedést fogalmilag ismeri. Mennyiségeket testünk minden egyes érzékével érezhetünk: de a szám-fogalom, amivel számlálás közben az értelem dolgozik, egészen másvalami, nem képe a megszámlált mennyiségnek, s éppen ezért saját külön módja szerint létezik. Aki nem járatos e téren, talán kineveti fejtegetéseimet; — én meg őt sajnálom — azért mert nevet.«

Ehhez képest kétféle örökkévalóság is van, az egyik az időnek és térnek végtelensége, idő- és térbeli végtelenség: a másik éppen az időtlenség, a téren kívül állás. Az egyik a teremtett, megjelent világ végtelensége, a másik az Igazság világa, az egek ege; amelyről már szóltunk. Mikor azt mondjuk: az Isten végtelen, nem szabad úgy érteni, mintha Ő betöltené az egész teret; ahogy a naív teológia mondja: mindenütt jelen van.

»Téged is, életem élete, végtelen térségeken végignyúló nagy valaminek tartottalak. Azt gondoltam, átjárod a világmindenség tömegét, s minden irányban kiterjedsz a végtelenbe... Nem tudtam másképp, ez meg hamis volt.«

Az Isten, az Igazság nem végtelen a térben, mert egyáltalán nem térbeli valami. De épp oly kevésbé időbeli; ezért

»Nincsenek-e telisteli ósdi nézetekkel, akik azt feszegetik: mit művelt Isten mielőtt a világot teremtette? Ha semmit, — mondják — ha nem működött semmiféle irányban, miért nem maradt azután is örökké munka nélkül.* Ha Istenben új mozzanat, új akarat keletkezhetett, hogy alkosson valamit, amit azelőtt sohasem cselekedett: — igaz-e immár örökkévalósága, amelyben új, azelőtt ismeretlen akarat kelhetett?... Ó, isteni Bölcsesség, ó, emberi értelmek világossága, mennyire nem értenek téged, akik így okoskodnak!... Örök dolgokat feszegetnek s értelmük hiábavaló munkát végez, mert még együtt röpül e mulandó világnak multba, jövőbe rohanásával!«

A Teremtés elve tehát, a teremtető Ige, nem időbeli, hanem logikai: Logos. »Örök annak kimondása s örök benne a mindenség kimondása. Benne nem végződik a mondott szó, s nem követi másik, hogy teljes legyen a mondat, mert örök módon minden együtt van

* A természettudomány nyelvén szólva: ez a kérdés az első mozgás okáról: miután mozgásnak csak egy másik mozgás lehet az oka.

benne : — egyébként idő és változás szegné hahatatlan örökkévalóságát.«

Igy hát a teremtés sem időben történt: s a teremtő ige nem lehetett valami időben elhangzó parancs. A teremtés, vagyis az összefüggés az örök (logikai) Igazság (a másvilág, az egek ege) és a tények megjelent láncolata között, maga nem e tények láncolatába beilleszthető tény: sem helye, sem ideje, sem oka: ezek a kategóriák reá kicsinyesek:

»De hogyan teremtesz te? Hogyan teremtetted, Istenem, az eget és földet? Világos ugyanis, hogy nem égen vagy földön teremtetted az eget és földet, nem is levegőben vagy vízben; hisz ezek is odatartoznak az éghez és földhöz; nem a világ egyetemenben alkottad a mindenséget: hiszen mielőtt elkezdte létezését, nem volt hely, ahol teremthetnél volna...«

De amint a helynek, úgy az »időknek is alkotómestere« az Igazság, s így az alkotás maga időben sem történhetett. Azt sem lehet mondani, hogy előbb volt mint a világ, mert ez már időbeli meghatározást jelentene; az ő elsősége pedig nem időbeli. Azt sem mondhatjuk, hogy nagyobb mint a világ: mert a nagyság is térbeli kategória. Hanem oly elsőség az övé, mint a »hangé az ének fölött«: a hang nem kezdődik előbb mint az ének, mennyiségben sem több az éneknél: »az elsőbbség eredetbeli, mert nem az éneket kell beigazítani, hogy hang legyen, hanem a hangot, hogy ének legyen«. De az Igazság nem változik és múlik a tényekkel, mint a hang az ének modulációival: örök és ugyanaz marad, mint a kétszer kettő négy akkor is, ha minden elmúl a vilá-

gon : olyan a világ tényeivel szemben, mint az ég a felhőkkel: »a felhők rohannak, az ég megmarad.«

»Előbb« vagy »később« nincs a Teremtésben : az Isten mindent egyszerre teremtett — a biblia hét napja csupán logikai sorrend-különbségekre vonatkozik, a hang és ének sorrendkülönbségéhez hasonlókra. — Eszerint az Isten nem a dolgokat teremtette külön-külön, hanem megadta a világ fejlődési erejét és irányát egyszersmindenkorra — e pont az, ahol Ágoston rendszere az evolucionista felfogásnak nyit kaput : amiért, mint fordítónk megjegyzi, őt is az evolucionista filozófusok közé sorolják.

E ponton világlik át a teremtés nagy egysége és lelkiisége is : minthogy egyetlen — helyesebben a szám kategóriájával nem bíró — és nem anyagi Dolognak — az Igazságnak — teremtése. A teremtés egy szempontból tények láncolata, melyek emlékezetben összegyűjthetők, másból igazságok összefüggése, melyek értelemben átláthatók, harmadik szempontból irányok összessége, melyeknek eredője egy akarat célját képezheti. Ez a nagy Emlékezet, Értelem és Akarat maga a Teremtő háromegysége : a Szentháromság. De ez az egy-háromság a Teremtőből benyúlik mélyen a világba : s az egész világ e három szellemi valóság egysége : Lét (tények az emlékezetben), Tudat (igazságok az értelemben) és Akarat (irányok a cselekvésben). Lét, tudat és akarat (esse, nosse, vele) ez a mi életünk három-egy alap-ténye is.

E nagy alapegység ellenére Ágoston rendszere mégis dualisztikus : hisz két világ van

nála : az egyik az Igazság időtlen világa, az egek ege ; a másik a tények teremtet világa. A két világ azonban nem marad mereven külön : az Igazság az ember tudatában behatol a tények közé, s e behatolás a Kegyelem. Minden jó filozófia egységében van valami a kör-szerűségből s ezért nehéz ismétlések nélkül beszélni róla : itt újra el kellene mondanunk, amit a bűn és kegyelem, a világosság és sötétség viszonyáról az emberi életben beszél a *doctor gratiae*. A Kegyelem nem e világé, épp oly kevésbé, mint maga a Lét sem : »amint nem volt érdeme abban, hogy ezt a megvilágosításra váró életet kapta, éppen úgy — jóllehet immár létezett — magát a megvilágosítást sem tudta kiérdemelni«. Hanem amint a Létet az Igazság erejéből és annak megjelentetésére kapta, úgy a Kegyelmet is, amely nem egyéb, mint egy formáló és harmoniát fejlesztő erő a világban.

Így az emberi történetet úgy lehet felfogni, mint a Kegyelem munkájának történetét, s ha visszaemlékezünk arra, amit a jó és rossz, a természet és kegyelem örök küzdelméről mondtunk, úgy is mint egy harcnak történetét, a két ország között : Természet és Kegyelem országai között. Ezt a nagy munkát kísérti meg Ágoston legterjedelmesebb könyvében : a *Civitas Deiben*. Mikor a barbárok betörték Rómába, Alarik pusztításai idején, az elfogult, konzervatív szellemű rómaiak az újítókat, a keresztényeket vádolták meg minden szerencsétlenségek okozóinak : hisz soha a kereszténység előtt nem érték Rómát ily csapások. (Örök vád ; a mi történetünkben ismétlődött, a török hódítás korában, a reformáció ellen.)

Ágoston ekkor érezte szükségét, hogy egy nagy könyvben megmutassa a felvilágosodás szerepét a népek életében: amely sohasem lehet átok, hanem mindig áldás. Ez a Kegyelem szerepe, Isten Országának, az Igazságnak, lassú harca az Ember természete, a Természet Országának intelligenciátlansága ellen.

Itt érezzük meg azt is, hogy mi lehet Ágoston nekünk, a jelennek, az Életnek is. Menynyire szükségünk van az Intelligencia Szentjére, ma, mikor minden Intelligenciát és Logikát valósággal lábbal tipor a világ; ma, az antiintellektuális rendszerek és az antiintellektuális élet: a Háború korában. Az intelligenciára, mint szenvedélyerőre: ma, mikor minden szenvedélyerő az Okosság ellen van. A kényszerítő Kegyelemre, a Megvilágosodásra: Isten Országára! A fordító mondja a Vallomások bevezetésében, hogy Ágoston könyve (éppen bensősége folytán) mindig aktuális; csak a neveket kellene áthelyettesíteni: manichaeusok, pelagiánusok ma is vannak. Filozófiai és vallási problémáink ma is ugyanazok: s az igaz lélek istenénisége ma sem változott. Úton a mindig nagyobb megigazulás felé Ágoston könyve régi és örök »Isteni Igazságra vezérlő Kalauz«.

BERGSON FILOZÓFIÁJA

1910.

A XX. század első nagy metafizikai rendszerét francia ember adta a világnak: Bergson Henrik.

A filozófiához voltaképpen mint a valláshoz minden igazi léleknek köze van; de Bergson filozófiája kétszeresen érdekelheti az irodalmi érdeklődésű magyar olvasót. Először Bergson nem tisztán a tudósoké: őt hazájában is az írók és művészek filozófusának tartják. Másodszor visszahatás a német mechanikus világnézet ellen, mely drótbba akarta kötni a világot s gyávává tette a gondolkodást. Ezt a világnézetet (minden criticizmust, asszociacionizmust, élettani mechanizmust beleérték) Bergson a saját fegyvereivel, kísérleti lélektannal, darwinizmussal támadja meg s ha meg nem ölheti a vasóriást, mégis lelöki a trónról, megszüntetvén hosszú egyeduralmát. Valóban Bergsonban a szabadítót kell látnunk, aki oly álmokat hoz vissza, melyeket régen elveszettnek hittünk, oly tájakra vezet, melyek felé már nézni sem mertünk. Aki nem is hisz neki, olvasva lehetetlen erősebbnek és szabadabbnak nem éreznie szellemét.

Bergsont reakciónak mondják; az; de ez a reakció szabadságot jelent.

Magyarországon még semmi érdemlegeset nem mondtak Bergsonról* ; én is keveset mondhatok és tökéletlent. Új filozófiát ismertetni a legnehezebb dolgok közé tartozik ; a megértésnek is érnie kell ; s Bergsonnál ki foglalkozik nehezebb, mélyebb, bonyolultabb problémákkal ? ki hatolt mélyebben beléjük ? S népszerűnek kell lennem és rövidnek s idegen nyelven, irodalom nélkül : mindmegannyi akadály, melyeken míg áttörnek, megsáppadnak a gondolatok, tán meg is változnak. Mindegy : ha elvihetem olvasóimat ebbe az új gondolatvilágba, vágyat ébresztek olvasni bennük e mély és nehéz könyveket: elég.

1. A terem t ő i d ő.

Engedjék meg, hogy mindjárt in medias res vigyem önöket.

Bergson alapvető gondolata az időről alkotott felfogása. Kant szerint az idő is olyasva-

* Tudtommal csak dr. Ányos István ismertette két (rövid és kissé felületes) bírálatban a Magyar Filozófiai Társaság Közleményeiben. Prohászka püspök, nemrég, úgy látszik, beszélt róla akadémiai székfoglalójában.

De hazájában nagy népszerűsége telt szert a bergsonizmus ; s Németországban nagy ellenzéket ébresztett.

Ide írom Bergson négy munkájának — melynek eszméit ez értekezésben veszi az olvasó — címét, megjegyezve, hogy a Bibliothèque de philosophie contemporaineben mindegyike már hat-hét kiadást ért : francia filozófiai könyvnek nagy siker :

Essay sur les données immédiates de la conscience.

Matière et Memoire.

Le Rire.

L'évolution créatrice.

Bergson az Institut tagja, a Collège de France tanára.

Meg kell jegyezmem, hogy e dolgozat Bergson filozófiájának csak népszerű ismertetése, nem méltatása vagy kritikája akar lenni, aminek a magyar közönség előtt teljesen ismeretlen tárgyra nézve értelme sem volna.

lami, mint a tér; szemléletünk egy formája, melyen kívül a valóság jelenségeit nem tudjuk elképzelni; de távolról sem önálló, külön létező és ható dolog. Ez helyes volna, ha az idő is közömbös irányú és egynemű volna, mint a tér, vagyis ha a jelenségek az időben is megfordíthatók lennének, mint a térben. Szóval, ha az idő nem változtatna a dolgokon semmit s a dolgok minősége nem függne az időben való helyzetüktől. Valóban bizonyos fizikai tünetek ilyen megfordíthatók és visszafelé is megcsinálhatók: az idő rájuk nézve egynemű: akár előre, akár vissza.

De ha magunkba nézünk, látni fogjuk, hogy velünk a dolog nem így van. Mi minden pillanatban öregszünk, ami annyit jelent, hogy ránk nézve az idő minden pillanatban valami újat hoz, valami vissza nem térhetőt és visszafelé meg nem csinálhatót. A mi időnk csak egyirányú; az életet visszafordítani nem lehet. A mi időnk nem egynemű; sőt lényegileg különemű: minden pillanatban más, új. A mi időnk teremti, újat alkot minden pillanatban.

Ez azért van, mert minden pillanatunkban benn van — tudtunkkal vagy anélkül — egész multunk, sőt őseink egész multja; a mult nem halt meg, hanem hat reánk; él testünkben, lelkünkben; egész valónk az egész mult eredője; minden jelen pillanat magában foglalja az egész multat és valamit ad hozzá. Eszerint minden jelen pillanat lényegileg különbözik az összes megelőzőktől, mert egyik sem foglalható magában annyit, mint emez és sohasem térhet vissza ugyanaz, éppen úgy, ami már egyszer elmúlt.

2. Az értelem korlátai.

Eszerint az élőlények ideje, a terem t ő idő, lényegileg különbözik a fizikai jelenségek idejétől, mellyel a fizikusok foglalkoznak s mely tényleg egynemű, melyben a jelenségek ismétlődnek, megfordíthatók és épp ezért előre vagy visszafelé ki is számíthatók, mint a napfogyatkozások. Eszerint kétféle idő van, az egyik a fizikusok által használt egynemű idő, a Kant-féle szemléleti forma; mely a térhez hasonlít; a másik az élőlények különmemű, terem t ő ideje : amelyet Bergson tart a m n a k nevez.

Könnyű belátni, hogy a fizikusok ideje a térhez hasonlít; a térnek mintegy negyedik dimenziója, mérhető és a fizikusok épp úgy operálnak vele, mint a többi három dimenzióval. Minősége nincs, csak mennyisége, éppen mint a térnek ; ezért mint a gondolkodás formája kitünően alkalmazható minden térbeli dologra, vagyis minden testre, a testi világra. Kiterjedés : és a kiterjedt világra alkalmazható. Ezért helyén van a fizikában.

Már most az ember gondolkodása lényegileg a testi világra irányul. A gondolkodás ugyanis eredetileg fegyver volt a létért való harcban ; az értelmet a fejlődés hozta létre fegyverül, az élőlények terem t ő fejlődése terem tette, mely maga is terem t ő idő s így mindig újat hoz. Fegyverül hozta létre a gondolkodást, eszközül a test fenntartására : eszerint a gondolkodás eredeti szerepe : megkeresni a táplálékot, meglátni a veszélyt ; kezdetleges lényeknél ma is csak az. Eredetileg tehát a gondolkodás kizárólag a testi világra irányul,

gyakorlati, nem elméleti célú, s e célra tökéletesen elég a kiterjedt (testi) világ minket érdeklő részének ismerete; s ezt a gondolkodás a maga kiterjedésre alkalmazható formáival (mint a tér és térszerű idő) el is éri.

De később, az értelem fejlődésével, erőfelesleg állott elő a gondolkozásban, mely eredményezte, hogy az értelem eredeti körén kívül is akart hatni. Öncéllá vált, elméleti lett s a kiterjedéstelen lelki jelenségeket is elmélkedési körébe vonta, rájuk alkalmazva a maga formáit. Így keletkezett a mechanikus világnézet, mely az életet is a kiterjedésre vonatkozó értelem törvényei szerint akarja felfogni. Az eredmény: előre várható kudarc. A kiterjedés formái nem alkalmazhatók a kiterjedésnélkültre, a gyakorlati értelem elméleti célokra; hogy is várhatnók, hogy a fejlődés által teremtett fegyver megértse magát a teremtő fejlődést; az élet egyik kései mellékterméke, az ész, megértse magát az Életet?

3. L é l e k m é r é s.

A baj ott van, hogy az értelem formái (a tér és a térszerű idő) mind a kiterjedésre vonatkoznak, vagyis a mennyiségre; az anyagi világ lényegileg mennyiségi. A természettudományok a matematika felé törekeshetnek s a fizika ideálja az egyprincipiumos világ, melyben minőségi különbségek ne létezzenek.

Már pedig a lelki világ teljességgel minőségi; minden lelki állapot minőségileg különbözik minden más lelki állapottól, éppen azért, mert a lelki élet ideje nem egynemű. Minden lelki állapot egységes, mert az érzetek egymást színezik s az emlékek színezik az érze-

teket ; az egyidejű érzetek egymástól és a hozzájuk fűződő emlékektől, asszociációktól el sem választhatók, mert mindezek hatnak egymásra és változtatják egymást. Asztalom színe ma más előttem, mint tegnap ilyenkor, sőt más most, mint egy perccel ezelőtt: máshogy figyelem, máshogy nézem, mást látok még, másra gondolkodom közbe : mindez, öntudatlan, hat arra, hogy mily színűnek látom. Nincs pillanat, mely nem változtatna, s ha semmi sem változna : egy pillanatnyi emlékekkel több és ez is változtat. Nincs két érzet egynemű.

De eszerint nem lehet az érzeteket mérni, mert a mérés összehasonlítás és összehasonlítani csak egynemű dolgokat lehet, nem minőségileg különbözőket. És mégis beszélünk nagyobb fájdalomról és kisebb fájdalomról, nagyobb melegről és kisebb melegről, erősebb és gyengébb fényről, minthogyha a fájdalmak, a hőérzések stb. egymás közt egyneműek, összehasonlíthatók és mérhetők lennének. Könnyű azonban belátni, hogy ez csak értelmünknek a maga céljai szerint választott kifejezése. Ha új gyertyát hoznak a szobámba, fényérzésem voltaképpen nem növekedik, hanem egészen új, más fényérzés áll be ; s ha azt mondom, hogy fényérzésem növekedett, ez csak azt jelenti, hogy az érzés okai (pl. a gyertyák) gyarapodtak. Csak testi, térbeli dolgoknak lehet mennyisége ; az érzésnek soha, csak az érzés okának. Az intenzitás minőségi különbség s semmi köze extenzitással, mennyiséggel. Az okok ismétlődhetnek, az érzések mindig mások. Mi az érzésekről tapasztalat útján az okokra következtetünk és az érzéseket okokkal fejezzük ki ; hogy e következtetés és kifejezés meny-

nyire a gyakorlaton épül és megbízhatatlan, mutatják a legegyszerűbb kísérletek.

De érthető, hogy az érzéskülönbségeket az okok különbségével fejezzük ki: hisz nyelvünk az értelem alkotása s így nem minőségek, hanem mennyiségek kifejezésére alkalmas: az érzést nem lehet kimondani. De érdekeinknek és az értelem céljának is csak az okok kifejezése felel meg: az okok részéről fengethet veszedelem, az okok érdeklik cselekedeteinket s az értelem, mint láttuk, elsősorban gyakorlati célú.

Ekként nem is sikerülhetett az érzések megmérése, amire a Fechner-féle pszichofizika törekedett. Valóban, ha megméri, hogy bizonyos érzést keltő oknak (ingernek) mekkora minimális növekedése szükséges, hogy az érzés is »növekedjék« (helyesebben: változzék) és így megállapítják, hogy pl. az érzés az inger logaritmusának arányában növekszik: evvel nem az érzés és inger közti viszonyt, hanem az inger és az ingernek legkisebb észrevehető változása közti viszonyt állapították meg. Tehát nem lelki, hanem testi változásokat mértek. Az ok változása folytonos, mennyiségi lehet: a lelki változás rögtönös, minőségi: s erről a pszichofizika csak azt mondja meg, hogy mily feltételek mellett állhat be, nem azt, hogy mekkora.

4. A s z a b a d s á g.

De ha a lelki jelenségek nem ismétlődők, akkor nemcsak nem mérhetők, hanem előre ki sem számíthatók. Kiszámítani csak ismétlődő jelenségeket lehet, mert minden számítás azon a tételen alapul, hogy hasonló okok hasonló

okozatokat hoznak létre. Mihelyt oly folyamatokkal kerülünk szembe, ahol hasonló okok ismétlődése ki van zárva, előre való kiszámításról szó sem lehet : a lelki folyamatok pedig ilyenek.

Ez más szóval annyit jelent, hogy az akarat szabad.

Mert mit érthetnék én azon, hogy akaratom nem szabad, hogy tetteim determinálva vannak? Csakis azt, hogy (a körülmények teljes ismeretével) tetteimet előre ki lehetne számítani. De ha a fejlődés tényleg teremtő, ha az élet minden pillanata egészen újat hoz létre : akkor a jelen még oly teljes ismeretében sem foglaltatik benne a jövő ismerete. Az asztrológus kiszámíthatja előre a csillagok járását, mert a fizikai világban nincs teremtő idő, a jövő ott semmi lényegileg újat nem ad a jelenhez, aki a jelen ismeri, ismeri a jövőt is.

Néha ugyan úgy tetszik, mintha egy ember jellemét ismerve, annak cselekedeteit előre megmondhatnók. De ez csak a szokásos cselekedetknél lehetséges ; az ilyen »tapasztalati jellem« nem egyéb, mint azon ember szokásainak összessége ; már pedig a szokás voltaképp nem lelki, hanem mechanikus jelenség, az élet meghódolása, mintegy koncessziója a mechanizmussal szemben. Az élet, amennyire ismerjük, mindig testhez kötve jelenik meg ; a test mozgása pedig az életével ellenkező irányú (amennyiben mechanikus, ismétlődő, míg az életé szabad, teremtő) ; ezért az életnek küzdenie kell, míg az anyagban, az anyag ellen a saját teremtő mozgását érvényesítheti ; e küzdelem sok nehézséggel s sok visszaeséssel jár ; az alsóbbrendű állatok mozgása még majdnem teljesen mechanisz-

tikus ; az emberben az élet érvényesülése már hatalmas fokot ért el, de az ember is gyakran visszaesik a mechanisztikus mozgásba : ezt a visszaesést nevezik szokásnak.

Cselekedeteink nagy része ily mechanisztikus cselekedet. De mennél intenzívebb életet él valaki, annál sűrűbben felszabadítja magát szokásai alól ; és ilyenkor következik be az igazi szabad cselekedet, amelyet nem lehet kiszámítani. Az ember maga érzi legjobban, hogy szabadon cselekedhetik ; s ez az oka, hogy a determinisztikus, mechanisztikus felfogás (bár értelmünknek jobban megfelel, hiszen értelmünk elsősorban az anyagi világra irányul, értelmünk gyakorlati célú, fegyver, cselekedeteink világitója s így semmi köze ahhoz, amit előre nem láthatunk, amiről tehát nem tehetünk), mégis annyi ellenzésre talál a közönséges emberek gondolkodásában. Az öntudat ellentmond neki.

De viszont az értelem, amely előrelátni akar, a tapasztalati jellemmel, a szokásokkal foglalkozik és nem az igazi szabad lélekkel.

5. A nevetés.

Hogy mennyire lényege az életnek (és mennél magasabbra fejlődik, annál inkább lényege) ez a teremtető szabadság, annak egy érdekes tünetét látjuk az élet legmagasabb alakjában, az emberi társaságban. Ez a tünet a nevetés.

A nevetés társadalmi tünet : az ember nem nevet, ha izolálva érzi magát ; mosolygás nélkül hallgatjuk egy idegen társaság élceit, melyeken jót kacagnánk, ha mi is a társasághoz tartoznánk ; a nevetés nem magányos hang, hanem folytatást vár. És kizárólag az életre vonatkozik : élettelen lényeken nem nevetünk

(csak amennyiben az élőkhöz hasonlítanak) s mennél magasabbfokú az élő, annál inkább nevetethetünk rajta, az emberen leginkább.

Mikor nevetünk az élő dolgokon? Akkor, ha egy pillanatra elfelejtenek élni, gépies szokások szerint cselekesznek, mechanizmusokká válnak, nem alkalmazkodnak a körülményekhez, különböző helyzetben egyformán cselekesznek. A nevetségesnek őstípusa a szórakozott. A teremtető élet örökös változás, szabad adaptáció; ha valaki egy pillanatra elmulasztja ezt az adaptációt, géppé lesz, az anyag irányának hódol, visszaesést követ el, vétkezik az élet ellen: ennek a visszaesésnek, ennek a vétkeknek társadalmi megintése, figyelmeztetés ellene, büntetése: a nevetés. Ezért nem nevetünk magunknak, ezért nem nevetünk élettelen dolgokon.

S ezért nevetséges, ha valaki az utcán megbotlik, ha valaki szórakozott, ha valaki a helyzethez nem illőt tesz vagy mond. (Helytelen tehát minden ellentét-teória.) De az emberi arc is akkor nevetséges, ha valamely vonása megjegecesedett szokásra, mechanikus jellemre enged következtetni; ezért nevetségesek többnyire az ú. n. tipikus arcok. (Helytelen tehát a túlzás-teória.) Nevetséges a qui proquo, a félreértés, mert élőlényeknek és élőlények viszonyainak sohasem kellene hasonlítaniok egymáshoz, sohasem szabadna felcserélődniök: minden ilyesmi visszaesés a mechanizmusba. Nevetséges a szójáték is, mert az emberi nyelv is élő dolog, a szavaknak sem szabadna felcserélődniök. S mindez annál nevetségesebb, mennél akaratlannabb, ami megint mutatja a nevetés gyakorlati, társadalmi figyelmeztető és büntető szerepét. Ehhez képest a nevetés mindig gyakorlati,

értelmi és hideg : ahol érzelmeink is közbeszólnak, ott nem nevetünk ; a humor sem a részvét nevetése, mert ilyesmi nincs — hanem az irónia ellentéte.

6. A tudat keletkezése.

Az anyagi világ teljességgel mechanisztikus: ez annyit jelent, hogy minden pontja hat minden más pontjára, azon törvények szerint, melyeket a fizika leír ; az anyag minden pontja oly energiaközpont, mely minden más pontról jövő energiát átvesz és átbocsát, vagyis szükségképp reagál. Ez az anyagi világ kiterjedt térben és időben, azaz végtelenül felosztható végtelen sok pontra és végtelen sok pontszerű (tér-szerű) pillanatra, melyek mind különállóknak látszanak, de egyik sem hoz semmi újat, mert minden pont kiszámítható a többi pontokból, minden pillanat a többi pillanatokból, úgy hogy minden pont és pillanat determinált (ami a szabadságnak ellentéte).

Láttuk azonban, hogy az élet lényege ezzel ellentétben a szabadság. Tapasztalásból tudjuk, hogy az élet kisebb-nagyobb foka mindig együtt jár a tudat kisebb-nagyobb fokával s előbb láttuk, hogy az értelem, e tudat egyik alakja, a determinált élettelen anyag mozgásának irányát követi, csupán annak felfogására képes és célja praktikus.

Az élet a determinált, anyagi erőközpontok közt úgy tűnik fel, mint egy indeterminált, szabad erőközpont. Már most az a kérdés, mért, miként fejlődik ki e determinálatlan erőközpontokon az értelem, az anyagi mozgások e tükre.

Szabad erőközpont az, amely nem reagál azonnal szükségképp a fizikai törvények szerint, hanem maga választja meg a visszahatás módját és idejét. Tehát 1. itt a visszahatás nem történik mindjárt aktuáliter, hanem 'az átvett' energia felhalmozódhatik virtuális visszahatássá ; 2. e felhalmozott, virtuális energiának esetleg több útja lehet az aktualizálódásra, vagyis a tényleges visszahatásra, más szóval a mozgás útja elágazhatik. Mennél komplikáltabb ez az elágazás, annál több a választás lehetősége (hogy mely úton engedjük tovább a mozgást) : vagyis a szabadság.

Ezt az energiát felhalmozó és szétágazó mechanizmust nevezzük idegrendszernek. Mennél fejlettebb az élőlény, annál szétágazóbb az idegrendszere, annál több a választás lehetősége, annál szabadabb.

Az idegrendszer tehát nem egyéb, mint egy energiát felhalmozó s aztán továbbadó (vagyis mozgató) gép, amely a szabad életnek rendelkezésére áll s annak szabad hatását komplikált-sága arányában biztosítja. Az érző idegek beviszik az energiát, a mozgató idegek ismét ki-viszik.

Sokan azonban más szerepet is tulajdonítanak az idegrendszernek. Azt mondják, hogy az idegrendszerben (pl. az agyban) szövődik össze a tudat azon érzetekből, melyeket a külső hatások az idegekben keltenek.

Valóban a tudat legegyszerűbb formája az érzet vagy inkább érzéki észrevevés (percepció). Mindazt, amit az anyagról tudunk, érzetekből tudjuk ; minden anyag számunkra nem egyéb, mint percepciók összessége. De az idegrendszer is anyag, ekként az idegrendszer is csak per-

cepciók összessége és pedig csak igen kis részét teszi összes percepcióinknak. Tehát nemhogy a percepciók keletkeznének az idegrendszerben, ellenkezőleg az idegrendszer csak egy része a percepcióknak.

Az egész anyagi világ percepciókból áll: értelmünk (amely ez anyagi világ felfogására való) el sem tud mást képzelni, csak percepciót. De e végtelen sok percepciónak egyszerre mindig csak egy kis része van előttünk (csak kis részét látjuk, halljuk stb.). Melyik része?

A dolgoknak felénk fordított oldalát látjuk, a hangok közül a közelieket halljuk stb. Szóval a percepcióknak azon része van mindig előttünk, amely cselekedeteinket érdekelheti, amelyre lehetséges visszahatást gyakorolnunk, amely választásunkra befolyással lehet. Más szóval jelen percepciónk összeesik a virtuális visszahatással. (Visszahatás helyett hatást is mondhatnák, mert a külvilág rám lehetséges hatása, pl. a veszélyek épp úgy érdeklik cselekedeteimet s ezt percepcióim épp úgy mutatják. Hatás és visszahatás tehát itt felcserélhető szavak.)

Itt újra látjuk, hogy az értelem szerepe kizárólag praktikus: értelmünk (melynek legkezdetlegesebb stádiuma a percepció) annyit fog fel az anyagból, amennyi cselekedetünket érdekelheti. Minél fejlődöttebb az élőlény, minél bonyolultabb idegrendszere, minél több a választási lehetősége, annál több dolog érdekelheti cselekedeteit, annál több dolgot képes érzékelni.

Már most megkülönböztetve a műszavakat, tényleges visszahatást kiváltó energiaforrást nevezünk anyagnak, virtuális visszahatást kiváltót percepciónak. Láttuk, hogy a második csak egy része az elsőnek s így minden percep-

ció épp oly kiterjedt, mint az anyag.* Valamint oly helyeken, melyek a fénysugarakat nem bocsátják át, tükrözés keletkezik; épp úgy az élő lényekben némely hatásra nem történik visszahatás azonnal, hanem helyette tükrözés: percepció. De ez csak hasonlat, amilyen Bergsonnál sok van.

Minden szabad lénynél szükséges a percepció kisebb-nagyobbmértvű fellépte; másképp elképzelhetetlen a választás. A percepció az alkalmazkodás eszköze, mint általában az éretem.

A percepció — mint láttuk — nem bennem levő kiterjedésnélküli valami, sem idegeim mozgása, hanem az anyaggal egynemű, kiterjedt valóság, az anyagnak azon része, melyre virtuális visszahatásom van; így minden érzetem, percepcióm kívülem van, ott ahol látom, érzem stb. Akármily paradoxonnak látszik is ez, voltaképp megegyezik a józan ésszel, mely azt tartja, hogy minden ott van, ahol látom, vagyis kívül a testemen, amely szintén csak egy része e percepcióknak.

Helytelen tehát az az elmélet, hogy érzeink eredetileg kiterjedésnélküliek s csak később, gyakorlás útján helyezzük ki őket a térbe. Ez a »kihelyezés« voltaképp csak különböző érzeinknek egymással, pl. látásomnak tapintásommal gyakorlás útján való koordinálása.

Igaz, hogy ha elvágom a látóideget, megszűnik a látás; de ebből nem lehet azt következtetni, hogy a látóideg hozza létre a látást. A látás azért szűnik meg, mert a vezeték elvá-

* Valóban újabb kutatások szerint kiterjedés nélküli (nem lokalizálható) érzet nincs.

gatván, a fényenergia visszahatást tőlem immár nem hozhat létre, tehát a virtuális visszahatás megszűnt. Már pedig láttuk, hogy a percepció összeesik a virtuális visszahatással.

Ekként a test gyengülésével gyengül a percepció.

7. A fájdalom keletkezése.

A lehetségeseken kívül testünk anyagára a külső világ anyaga persze tényleges hatást is gyakorol. Ez a tényleges hatás már magában a testben történik, nem kívüle van, mint a virtuális. Ha a tényleges hatás oly erőssé lesz, hogy veszélyessé válhatik, akkor testem azon részén, melyet veszélyeztet, sajátságos ellenállás, erőfeszítés keletkezik ellene, melyet fájdalomnak nevezünk. A fájdalom mindig csak helyi jellegű erőfeszítés s azért nagysága az egész test veszélyével nincs arányban.

8. A mozgás ritmusa.

Bergson percepció-elmélete ellen egy nagy ellenvetés lehet.

Ez elmélet szerint ugyanis percepciónk az anyag egy része, teljesen egynemű a kiterjedt anyaggal. De az anyag térszerű: matematikai pontokra esik szét és végtelenül osztható; az érzet ellenben oszthatatlan, folytonos. Azonkívül az anyagot a fizika (= az emberi értelem, amelynek iránya, mint láttuk, az anyagi mozgások irányával mintegy párhuzamos) hovatovább teljesen egynemű erőközpontokra, vagy mondjuk mozgásokra fogja redukálni, melyek között csak mennyiségi különbség léteznék. Va-

lóban az anyagnak csak ilyen felfogása elégitené ki teljesen értelmemet. Percepcióinkról azonban e tanulmány elején láttuk, hogy azok mind minőségileg különböznek egymástól; szóval: talán mégis az élethez és nem az anyaghoz tartoznak?

Ezt az ellenmondást az okozza, hogy eddig absztraháltunk valamitől, ami percepcióinkat másítja és színezi s ami csak élőlényeknél jelenik meg: ez a valami az emlékezet.

Már pedig szabadság nem képzelhető emlékezet nélkül; mert akkor a választás alapját csak a pillanatnyi percepciók képezhetnék, más szóval a percepciók csak közvetlenül hatnának, holott a szabad lény lényegét éppen az képezi, hogy rá némely percepciók nemcsak közvetlenül, hanem virtualiter is hatnak. Más szóval az emlékezetnélküli lény nem lehet szabad, élő lény, hanem összeesik a determinált anyaggal.* A szabad választás csakis az emlékezet alapján történhetik.

Hogy mennyire lényege az életnek az emlékezet, azt onnan is látjuk, hogy az élet teremtető idő, amely nem egynemű; vagyis nem mindegy, hogy mennyi múlt áll mögötte (mint az élettelen anyagnál, amely nem öregszik); vagyis a múlt nem mindegy a jelennek, hanem hat a jelenre, bizonyos értelemben benn van a jelenben az egész múlt: ez más szóval az emlékezet. A teremtető időnek tehát lényege az emlékezet.

* Az élettelen anyag mindent egyformán percipál — mondja Bergson, aki néha szereti a paradoxont. Az anyag voltaképp sokkal teljesebben percipál, mint az ember; de percepciója emlékezet híján csak pillanatnyi, s ezért sem kvalitatív különbségeket nem vehet fel, sem tudatossá nem válhatik.

De hogyan színezheti a percepciókat, hogyan teszi folytonos érzetté a végtelenül osztható anyagot, hogyan adhat minőségi különbségeket a tisztán mennyiségi energiamozgásoknak az emlékezet? Úgy hogy minden percepció emléképekkel olvad össze, elsősorban a közvetlen megelőző pillanatok percepcióinak emléképeivel, más szóval a pillanatok nem válnak mereven (térszerűen) külön, mint az anyagi világ idejénél, hanem több-kevesebb pillanat az emlékezet segítségével mindig összeolvad, vagyis az élő lény jelene nem egy (térszerű) matematikai pont, mint az anyagi világ pillanatai, hanem több az emlékezet által egybevont pillanatból áll: kiterjedése van, azaz valóságos tartam. (Ezért nevezi Bergson a teremtő időt, az élő lények idejét tartamnak.) Ez megegyezik az önmegfigyeléssel.

Mi a következménye ennek az összevonásnak? Megint hasonlatot mondok. Egy álló kerék küllőit külön megszámlálhatjuk, külön látjuk és állandóan egyszínűeknek. Ha a kerék forog, a küllők egybeolvadnak, az egész kereket folytonosnak látjuk, s a küllők száma, nagysága és a forgás sebessége szerint más-más színűeknek: vagyis a mennyiségi különbségek minőségiekké válnak. Ami az összeolvadó küllőkkel, olyanforma történik az összeolvadó pillanatokkal is. Az eredmény minősége az összeolvadás ritmusától függ. Az emlékezet élet, tehát nem egyéb, mint az idő mozgásának bizonyos ritmusa, mely a különálló pillanatokat összekapcsolja. Az élő lényeket éppen az jellemzi, hogy az ő idejüknek ilyen külön ritmusa van s ez hozza létre a percepciók egyéni különbségeit.

9. Anyag és emlékezet.

Az élet lényege az emlékezet. Ha tehát azt akarjuk tudni, hogy az élet az anyag mozgásából megmagyarázható-e, vagy egészen különálló mozgás, vagyis a monistáknak és materiálistáknak, vagy pedig a dualistáknak van-e igazuk, azt kell vizsgálnunk, vajjon az emlékezet kötve van-e a testhez, az idegrendszerhez?

Az emlékezet szót kétféle értelemben használjuk. Az első tisztán mechanizmus, az idegek gyakorlásán alapul s ezáltal a mozgást mechanizálja, az idegek emlékezete voltaképp azonos a szokással. Ez az emlékezet tisztán a testben van, s mennél tökéletesebb, annál öntudatlanabb. Ezen alapul a mechanikus tanulás: ha valamit jól megtanultunk, anélkül is elmondjuk, hogy rágondolnánk arra, amit mondunk. Eleinte kétségkívül a szabad emlékezet és szabad akarat igazgatta szájunk mozgását; később a mozgás teljesen mechanikussá vált: a mozgás a sok ismétlődéssel mintegy csatornát vájt magának, melyen később megindítva önkényt is lefolyik. Ez anyagi jelenség.

Egészen más a szabad emlékezet, multunkba való tudatos visszanezés. Multunk képei, hangulatai nem vesztek el, hanem ismét felidézhetők. A mult számtalan sok képe közül azonban egyszerre mindig csak csekély számú van jelen tudatunkban. Mely képek vannak jelen? Az asszociáció törvényeiből tudjuk, hogy azok, amelyek valami összefüggésben vannak jelenlegi percepcióinkkal, vagyis azok, amelyek cselekedeteinket a jelenlegi körülmények közt érdekelhetik és választásunkra befolyással lehetnek. Vagyis ugyanazon szempon-

tok szerint választódnak ki értelmünk számára a tudatos emlékek, mint a tudatos percepciók. (Sohase feledjük, hogy az értelem a létért való küzdelem fegyvere.)

Vajjon azt kell-e hinnünk, hogy a többi emlék, amely nincs éppen előttünk, nem is létezik, és csak az anyagnak, az agynak újra felkeltett, a régihez hasonló, de gyengébb mozgása hozza-e létre az emlékeket? E materialista elmélet szerint emlék és percepció közt nem lenne lényegi különbség; az emlék csak gyengébb percepció lenne. De akármennyire gyengítsünk egy jelen percepciót, mégsem lesz belőle emlék; az emlék tehát lényegileg különbözik a percepciótól. (Különben láttuk, hogy már maga a percepció sem az idegrendszerben keletkezik.) Az emlék lelki jelenség s az anyagból megmagyarázni s az anyag mozgásából levezetni nem lehet. Az idegrendszer kizárólag mozgások közvetítésére való gépezet, semmi más; az emlék épp oly kevéssé székel benne, mint a percepció.

Igaz, hogy ha az idegrendszer bizonyos zónája megsérül, bizonyos emlékek teljesen eltűnnek a tudatból. Ez a zóna tudniillik éppen azon mozgásokat (= cselekedeteket) közvetítette, melyeket az eltűnt emlékek érdekelhettek (melyeknek választására azon emlékek hatással lehettek). A gépezet megsérülésével ezen mozgások lehetetlenné váltak, az illető emlékek tehát megszűntek cselekedeteinket érdekelni, tehát eltűntek a tudatból,* anélkül persze, hogy megsemmisültek volna.

* Sohasem egy logikailag összetartozó emlékcsoport szűnik meg, sem egy bizonyos életkor emlékei: hanem vagy a látási vagy a hallási emlékek, külön: szóval azok, melyeknek hatását egyazon idegszálak biztosítják.

Nem semmisültek meg, mert tényleges hatást gyakorolnak ránk : minden élőlényre tényleges hatást gyakorol az egész multja együtt, hisz éppen ebben áll a teremtető idő, hogy a mult nem semmisül meg, hanem folyton gazdagodva a jelennek állandóan hat a jövőre. Valamint tehát az anyagi világ minden pontja hat testemre mint anyagra ténylegesen ; de némely közeli részei virtuálisan is hatnak s ezek a tudatos percepciók, éppúgy az egész mult tényleg hat jelenemre, de némely emlékek virtuálisan is hatnak s ezek a tudatos emlékek. Csak tudatosságok által befolyásolhatják választásomat, s csak e virtuális hatásuk (= választás befolyásolhatása) teszi őket tudatossá.

Tévedés tehát azt hinni, hogy ami nem tudatos, el van feledve : nem létezik. Létezik, mert tényleg hat az egész mult. Így van a percepciókkal is. A szomszéd szobát jelenleg nem látom, percepciója nincs előttem, nem tudatos : de azért meg vagyok győződve, hogy létezik. A tudatosoknál mindig sokkal több a tudattalan, távollevő percepció (= anyag), mely épp úgy létezik, mint a tudatos. Épp így: a mult azon részei, melyeknek emlékei jelenleg nincsenek előttem, épp úgy léteznek és hatnak mint a jelenlevő emlékek, vagy mint a távollevő percepciók. Az egész mult él és hat a jelenben: ez a teremtető idő. Az emlékezés pedig nem visszatérés a multba, hanem a mult minduntalan betolakodása a jelenbe. A mult a lélek, a jelen a test: az emlékezés a lélek hatása a testre. Az idegrendszer mozgása nem előidézője az emlékeknek, hanem hatása, folytatója, mely tovább folytatódva testünk mozgásában (cselekedetben) végződik. Ekként a léleknek (a

multnak) a jelennel összefüggő vége úgy nyúl minden pillanatban a testbe (a jelenbe), mint valami késhegy, hogy azt igazgassa.

10. A valódi mozgás.

De hogyan hathat a lélek a testre, a mult a jelenre, ha lényegileg különböző dolgok? Nem annyira lényegileg különbözők, mint eddig feltűnt: mindkettő mozgás, csak más ritmusú (s mint majd látni fogjuk, ellenkező irányú) mozgás.

Mindig mult volt a mult? Volt valaha jelen is és akkor percepció volt; a lélek percepciókból táplálkozott, s a percepció anyag, vagyis (a fizika szerint) mozgás. Az anyag mozgások eredménye. Hogyan lett multtá, lélekké? Úgy hogy saját ritmust kapott, mely pillanatait összefűzte; ha élettelen anyag örök jelen, mert minden pillanata (tér szerint) külön áll. Ekként a lélek új ritmust kapott mozgások gyűjteménye, melyek egyéb rendes ritmusú mozgásokra (testem mozgásaira) folytonos hatással vannak s azokat rendes útjukból kitérítik.

Ekként a világ lényege mindenütt mozgás, melynek ritmusbeli különbségei (skálái) vannak, de alapjában egynemű. A mozgásnak tehát abszolút valóságnak kell lennie. A fizikusok mégis a mozgás relatív voltáról beszélnek. Azt állítják, hogy a mozgás csak két tárgy viszonylagos helyzetének változása s egyre megy, hogy mi mozog: a tárgy vagy környezete? A mozgás tehát csak viszony, nem valóság: a térnek és a térhez hasonló időnek viszonya, irányváltozás az időben. Az ilyen térszerinti mozgás eo ipso végtelenül osztható

lenne, mint maga a tér. De már az ókorban kimutatták az éleai filozófusok, hogy a végtelenül osztható mozgás elképzelhetetlen; gondolkunk Achillesre és a teknősbékára. Azonkívül az ilyen nem valódi mozgás sohasem hozhatna létre oly valódi kvalitatív hatásokat, mint az én percepcióim.

De ha csak a kisujjamat mozdítom is, érzem, hogy ez a mozgás valóság, hogy itt én mozogtam, nem a környezetem, bizonyos feszültséget (tenziót) érzek a mozgatott testrészben és ez a tenzió abszolút, másra vissza nem vezethető pszichológiai valóság. Ez a tenzió egyszerű, nem osztható és nem térbeli (nem extenzió). Már most, ha minden mozgást, az anyagit is ilyen abszolút pszichológiai tenziónak fogom fel, megszüntettem a nehézségeket, melyek a mozgás oszthatóságának elfogadásából származnak.

Valóban minden mozgás oszthatatlan (azaz csak ott állhat meg, ahol megáll); amit felosztok voltaképp csak az út, melyet a mozgás megtesz: a pillanatok, melyekre a mozgást végtelenül feloszthatom, csak értelmem abstrakciói.* Értelmem mintegy végtelenül osztható, üres rajzhálót rak (a tér és a térszerinti idő hálóját) a valódi mozgások alá praktikus szempontból (az értelem szempontjai mindig praktikusok), hogy a cselekvésnek legyen miszerint irányítania magát.

Az anyag és lélek tehát — úgy látszik — nem annyira lényegileg különbözők, mint eddig feltűnt, hisz mindkettő alapján tenzió (mozgás); végső elemeiben az anyag is tenzió

* Ennyit jelent a Kant tanítása, hogy a tér és (térszerinti) idő csak értelmem formái.

lévén, az is kvalitatív, hiszen minden valódi mozgásban oszthatatlanságánál fogva már több pillanat van összevonva. De abból, hogy az anyagot értelmünk mégis szétválaszthatja, pillanatjaira és tér szerint foghatja fel, abból, hogy az anyag beleillik az értelem végtelenül finom rajzhálójába, már azt következtethetjük, hogy az anyag pillanatai legalább is törekszenek a (tér szerinti) különválásra, szétesésre (amelyben megszűnnék minden kvalitásuk, megszűnnék a tenzió és csak extenzió maradna), ha ezt még nem is érték el oly teljesen, mint az értelem praktikus célokból felteszi. Az értelem, mint láttuk, az anyagból (= percepciókból) keletkezett, de az anyagnak pillanatokra szét-eső irányát idealizálta, mint ahogy a matematikus idealizálja a pontot, mely a valóságban sohasem tökéletesen kiterjedés nélküli. Az anyag tehát nem egészen térszerű (= pillanatokra széteső); viszont tekintve, hogy minden érzetünknek van valami kiterjedése, a lélek sem egészen térszerűtlen. Az anyagnak legelemibb mozgásai nem térszerűek: a léleknek legelemibb érzetei nem térszerűtlenek. De az anyag a térszerűség felé törekszik, az élet a térszerűtlenség felé mint limese felé.

11. A z a n y a g k e l e t k e z é s e.

Anyag és élet tehát nemcsak különböző ritmusú, hanem ellenkező irányú mozgások. Minden úgy történik, mintha (ez Bergson gyakori frázisa) az anyag az életnek mintegy megszakadása, pillanatokra való szétesése volna, minthogyha egy óriási épülő, önmagát teremtő életvilág (teremtő fejlődés) vissza-

esése, pusztulása volna. A szabadság visszaesése a szükségességbe, a tenzióé az extenzióba (vagyis térszerű kiterjedésbe), a mozgásé a mozdulatlanságba, tétlenségbe (a szabadság maga a mozgás, a szükségszerűség maga a tehetetlenség, az »anyag tehetetlensége«). Egy szóval az élet visszaesése a halálba.

Mindez megfelel a fizika egyik legfontosabb törvényének, az energia degradációjának. Eszerint az anyagi mozgások mind törek-szenek hővé válni és a hő törekszik egyenletesen eloszlni. Vagyis a mi világunk pusztuló világ, amely a mozdulatlanság, térszerű egyformaság, vagyis a halál felé fejlődik. Ahol nincs mozgás, tenzió, ott nincsenek kvalitatív különbségek, csak egynemű tér, ideális anyag, mely a valódi anyag fejlődésének limese.

Ezt az óriási haldokló világot Bergson egy óriási tűzijáték széteső visszahulló kévéjéhez hasonlítja. Már most tegyük fel, hogy a visszahulló kévében vannak egyes szemecskék, melyeknek még mindig lendületük volna felfelé szállani, de az egész kéve visszaeső mozgása ellen csak nehezen tudják érvényesíteni felfelé irányuló lendületüket: és előttünk lesz a földi élet képe.

12. Az életlendület.

A földi élet oly lendület, mely az anyag között az anyag irányával ellentétes irányba törekszik mozogni: a szükségesség, a halál helyett, a szabadság, a teremtés felé. Ez az életlendület a teremtő fejlődés, mely az anyag között annak ellentétes irányú mozgásával szemben csak nehezen tudja érvényesíteni a saját mozgását. De a lendület lényegében lévén foly-

ton erősödni, mindig jobban és jobban küzd meg az akadályokkal és jobban közeledik a szabadság felé, melyet végre az emberben elér.

Az élőlény a két ellentétes mozgásnak, anyagnak és életnek rezultánsa, érintkezése. Érthető tehát, hogy mindkettőből van benne valami.

Az életlendület alapjában egységes (vagyis inkább egység és sokaság kategóriái rá nem alkalmazhatók, mert nem térszerinti), de az anyaggal érintkezve felbomlik és sok folyton oszló, szaporodó élőlényben valósul meg. Mindazonáltal megtartja egységét, mint ahogy egy költeményben a strófák és szavak sokaságán át egy a lendület. Az életlendület tehát egység a sokaságban. Ez egység okozza, hogy az élőlények mind egymásra vonatkoznak és nagyobb egységekké összeolvadnak, (a sejtek szervezettekké, a szervezetek társaságokká), melyeknek céljuk mind nagyobb szabadság biztosítása az anyag ellen.

Láttuk, hogy a szabadsághoz kettő szükséges: 1. minél több energia felhalmozása és 2. a felhalmozott energiának szabad felhasználása. E két munkát valaha egyazon lény is végezhetette; de hogy a nehézségekkel könnyebben megküzdjön, ketté vált. Amint hogy minden lendület szétömlik, kévében, ha ellenállással találkozik, úgy az életlendület is divergáló. A szétvált, divergens ágak közül a növények halmozzák fel a Nap energiáját, és az állatok, átvéve (közvetve vagy közvetlen) táplálkozás útján a növényektől ez energiát, a szabad felhasználás felé fejlődnek.

Nem kell különben gondolni, hogy ez a szétválás tökéletes. A növény és állat egyazon ős-

lendületből származva azután is megőrzi az eredeti lendületből legalább rudimentáris vagy csökevény állapotban mindazt, ami külön kifejlődött működésükkel megfér. A tudat, mint a szabad választás eszköze, leginkább az állatoknál fejlődött ki ; hisz ezek használják fel a növényi energiát szabad mozgások véghezvitelére. Mindazonáltal némi tudatuk és némileg szabad mozgásuk a növényeknek is van.

Most nézzük az állatvilág fejlődését, mely közelebbről érdekel. Ez sem maradt egyirányu, hanem két óriási ágra oszlott fel ; ezek a Gerincesek és az Izeltlábúak. Ha a két fejlődési ág külön irányát látni akarjuk, azon alakjaikat kell felkeresnünk, melyek fejlődésük csúcspontján állanak, vagyis melyek legsikeresebben éltek. Az élet célja lévén az anyag ellen magát érvényesíteni, vagyis a körülményekhez alkalmazkodni, legsikeresebben azok éltek, akiknek legváltozatosabb körülményekhez sikerült alkalmazkodniok, vagyis akiknek leginkább sikerült az egész földön elterjedniök. Ezek a Gerincesek közt az Emberek, az Izeltlábúak közt a Rovarok (s kivált a Hymenopterák). A hangyák majdnem úgy urai a földnek, mint az emberek. Ezek egyúttal a fejlődésnek majdnem legifjabb termékei. Szembeállítva őket, látjuk, hogy főleg tudatuk formájában különböznek.

A Rovarok (s kivált a Hymenopterák) éppen az a faj, melyben az ösztön a legcsodásabban ki van fejlődve ; az emberben az értelem. Ösztön és értelem a tudat két szétágazó (divergens) alakja. Mi az értelem főjellemvonása ? Eszközök használata. A *Homo sapiens*-nek *Homo faber* lehetne a neve. Az értelmes ember ott kezdődik, ahol eszközöket tud hasz-

nálni. De vajjon az ösztönnel dolgozó rovaroknak nincsenek-e szerszámaik? Vannak, csak-hogy ezek testüknek egy részét képezik. Ezek a szerves szerszámok sokkal pontosabban dolgoznak, mint az ember kő- és vaseszköze, de a test részét képezvén, nem változhatnak a faj megváltozása nélkül, ami lassú dolog. Ekként az ösztön és értelem főkülönbsége, hogy az egyik szerves, a másik szervetlen szerszámokat használ; az ösztön ezért tökéletesebb, de fejlődésre sokkal kevésbé képes.

A szétágazás itt sem volt tökéletes; az embernek is van némi ösztöne (s szerves szerszámai, melyekkel ösztönszerűleg él); a rovaroknak is van némi értelmük. A kettő különben is egymásra vonatkozik, mert minden értelem nélkül a legtökéletesebb ösztön s minden ösztön nélkül a legtökéletesebb értelem sem boldogulhat.

Már most: hogy az értelem szervetlen eszközöket használ, ez megfelel annak, hogy az értelem, mint láttuk, főleg a szervetlen világot képes megérteni és kiszámítani, az élet megértésére alkalmatlan. Az ösztön szerves, élő eszközöket használván, az életet képes (mondjuk így :) megérezni, gyakran igen csodálatosan. Az értelem az anyag mozgásának irányát követi, az ösztön az életét.* Ez a magyarázata az ihletnek, amely nem egyéb, mint az emberben megmaradt csökevény ösztön s csodálatosan megérezni, megérteni és követni bírja az életet, pl. a költőkben, filozófusokban és művészekben.**

* Az ösztön levezetését az életből nem viszi úgy keresztül Bergson, mint az értelemét az anyagból (percepció-elméletében); de valószínű, hogy hasonlóan képzei.

**Folyton fejlődik az értelem, egy fajon belül nem fejlődik az ösztön. Ezért halad folyton a tudomány és marad örökérvényű a művészet.

Az ihlet azonban az embernél csak szórványosan lép fel, míg a rovarok lelkivilágának javát az ösztön alkotja. Hogyan képes az ösztön az életet megérteni? ennek megfellelésére két szavunk van: szimpátia és intuición.

A fejlődés tehát három nagy ágra ágazott el; e három ág jellemzői: vegetáció, ösztön és értelem. A legtöbb evolucionista-rendszer nem ismeri fel az elágazást, hanem az egyes ágakat egymástól akarja levezetni, ahelyett hogy egy közös őslendületre vezetné őket vissza. Ezért tartják az értelmet magasabb dolognak az ösztönnél, holott a kettő mellérendelt. Általában az eddigi evoluciós-rendszerek a fejlődést mechanice, anyagi folyamatokként képzelik és nem mint egységes (bár elágazó) élő lendületet. Az ilyen evolucionizmus, mely abból az értelmes és mechanikus feltevésből indul ki, hogy a fejlődés semmi újat nem hoz, hanem minden pillanata az előzőben bennfoglaltatik s abból kiszámítható lehet, szóval, amely nem ismeri el a fejlődést teremtőnek, hamis evolucionizmus, mint főleg a legmechanikusabb, a Spenceré.

A fejlődés azonban teremtő és minden pillanatban egészen újat alkot. Így alkotott egészen újat az emberben. A majom és az ember agya nagyon hasonlít egymáshoz; de az agy, amint láttuk, csak a mozgás eszköze, semmi más, s a majom mozgásai csak véges számú kombinációkba kapcsolódhatnak, míg az emberi mozgások kombinálódásának végtelen lehetősége van, amint az ember agyában az idegrostok is, bár véges tömegűek, végtelen módon vannak komplikálva. Ekként a majom és ember tudata közt is lényegi különbség van, mert a tudat,

mint láttuk, a választás lehetőségével arányos, s a választási lehetőségek az idegrostok komplikációjával. Az állat és ember tudata közt tehát megvan az a különbség, ami a véges és a végtelen, a zárt és a nyílt között. Az ember előtt kinyílt a világ, az életlendület az emberben hosszú küzdelem után tényleg legyőzte az anyagot, az ember már igazán szabad lény, akinek végtelen számú választási lehetősége van. Ilyen értelemben volt az ember a fejlődés célja és sikere.

Befejezés: Az intuiciós filozófia.

Ez a fejlődés azonban, mint látjuk, teljességgel praktikus célú volt. Az anyag legyőzése és a szabadság megvalósítása: ez volt az életlendület célja, melyet az emberben elért: az ember szabad uralma az anyag felett. Az értelem segítségével érte el, mely az anyag mozgását követte. Mikor a cél el volt érve, beállott az értelmi erőfelesleg s evvel az önzéstelen (praktikus cél nélküli) megismerés vágya. Az életet is meg akarták ismerni; de evvel szemben az értelemnek be kellett látnia tehetetlenségét. Lemondjon tehát a filozófia az élet megértéséről? De hisz a történet mutatja, hogy voltak nagy költők és nagy filozófusok, akik az életet tényleg megértették s értésüket csodálatos szuggesztív módon ki is fejezték. Nem kell a filozófiának lemondania, hanem az értelem mellé segédeszközül kell vennie az intuiciót és ihletet is, mely, mint az ösztönnek az emberben megmaradt alakja, az élet irányát követni képes. A leg-hatalmasabb filozófiai rendszereket a költői ihlet s nem a puszta értelem alkotta. Minthogy az ösztön, ihlet az emberben csak szórványos, csö-

kevény, az értelem pedig tudatunk rendes alakja, azért nem tudott az élet megértése, a filozófia annyira haladni, mint a praktikus tudományok, kivált a fizika; de nyitva áll előtte az egész jövő és a szabad emberi szellem számára nincs lehetetlenség.

Ez a végtelen, valósággal lelkesedő bizalom az emberi szellem mindenhatóságában Bergson filozófiájának legrokonszenvesebb s talán legjótévőbb vonása. Ez az, amely Bergsont mintegy az emberi szellem felszabadítójává teszi; ő megmutatja mindennek lehetőségét a modern agnoszticizmus csüggedéseivel szemben; megmutatja szabadságunkat minden csüggesztő determinizmussal és mechanizmussal szemben. Bergson több mint egy neovitalista filozófus; ő az emberiségnek egy nagy jótévője: visszaadta nekünk a metafizikát.

— A metafizika halott! — Kant óta mennyi-szer hallottuk ezt a kiáltást (legtöbbit németül). De a metafizika élt tovább; úgy dobogott titkon a természettudományi elméleteken át, mint a szív a vaspáncél mögött. Halhatatlan volt mint a költészet; de megvetett mint a költészet. S ím Bergson lehetőségét mutatja annak, hogy intuíciót, metafizikát, költészetet valaha a tudomány számára értékesíthessünk. Megmutatja, hogy még ma sem szükségképpen álom minden metafizika s az intuíciót tudományos fegyverré próbálja emelni. Akár sikerül ez a kísérlet, akár nem, az bizonyos, hogy új lendületet ad s az új lendület talán nagyobb dolog, mint sok új felfedezés.

A másik nagy dolog a teremő élet felfogása, a harc a mechanizmus ellen. Az élet nem mechanizmus: az élet kiszámíthatatlan, előretörő,

hatalmas lendület, győzelmes a holt anyag ellen. Micsoda jóleső, lelkesítő felfogás ez az aviatika és a modern művészet századában; micsoda modern és művészi felfogás! Az ihlet és az élet párhuzamosak: ezt írja Bergson a művészet pajzsára. Minden pillanat új és teremtvő: ezt írja az élet pajzsára. A XX. századnak egy ilyen felfogás kellett: a mechanisztikus világnézet nyomasztóságát mindenkinek kellett éreznie: művészetünk ellentétben állott világnézetünkkel; s világnézetünk ellentétben állott az étellel. A kor, amely meghódította a levegőt, a kor, amelynek művészete csupa mély intuición, nem zárkozhatik bele a mechanizmus ketrecébe és nem nyírhatja le a szellem szárnyait. Ha a XVIII. századnak minden gép volt: a huszadiknak minden élet.

A mechanisztikus világnézetnek nem kell elvesznie, hanem cél helyett lépcsővé kell válnia. Így lesznek költészet és tudomány, intuición és értelem fegyvertársak ellenségek helyett. És csodálatos: ez az új, költői világnézet összhangban lesz a józan ember természetes felfogásával. Itt főleg az idealizmus és realizmus kérdésében elfoglalt állására gondolhatunk. Aki jól átgondolja Bergson elméletét, látja, hogy semmi filozófiai fantasztikum, amit józan embernek nehéz volna hinnie, voltaképp nincs benne. Annyi sem, amennyi a legmetafizika-ellenesebb rendszerekben van. Nem a metafizika ellenkezik a józan ember ösztönével (amit a francia bonsensnak nevez), hanem a mechanisztikus felfogás erőltetése az életjelenségekre: ez az, ami józan embernek nevetséges vagy abszurdum szokott lenni a filozófiában.

Henri Poincaré Utolsó Gondolatai (most jelentek meg a könyvpiacon) kétségkívül negyedik kötetéül voltak szánva a nagy gondolkodó filozófiai műveinek s valóban ezzé is váltak. E nagy időközökben különböző helyeken megjelent cikkek gyűjteménye együtt egységes könyv mint az előbbiek s egységes az előbbiekkel mint folytatás és kiegészítés. Némi ismétlések zavarnak legfeljebb, melyek a megértésre nélkülözhetetlenek voltak a cikkekben, de a könyvben feleslegessé váltak. Azonban ez ismétlések még csak hangsúlyozzák a gondolat egységét. E gondolat egy modern francia kantista gondolata, francia: kerülve a homályos és kétértelmű szubtilitásokat; és modern: felszerelve az új tudomány minden fegyverével. S ez a gondolat semmit sem változott a Tudomány és Feltevés óta; a relativitás problémájának felszínre kerülése, mely által némely gondolkodó tapasztalati eredmények folytán hitte magát kényszerülve a tér és idő alapfogalmainak módosítására: nem változtathatta meggyőződését ez alapfogalmak konvencionalitásáról. Valóban e meggyőződés sohasem volt teljes konvencionalizmus, inkább okkazonalizmusnak lenne nevezhető s Poincaré sohasem tagadta az okkáziónak, ha nem is kényszerítő, de készítő voltát. A szempont a

hasznossági szempont, s ez egy hely, ahonnan nézve a Poincaré filozófiája pragmatizmusnak tekinthető.

Poincaré egyébként maga is pragmatistának nevezi elvtársait (*puisque'il faut bien leur donner un nom*) abban a polémiában, mely az új, sajnos utolsó, kötet java részét teszi, s mely egyenes folytatása az előbbi kötetében, a *Science et Methode*-ban oly kíméletlenül megindított vitának a logisztikusok ellen. Egy másik művében, a *Valeur de la Science*-ban, beszélt ő hajdan a gondolkodók kétféle típusáról, a logika és az intuíció embereiről. Nos: ő maga kétségtelenül az intuíció embereihez tartozik. Nemcsak elméletileg, konvencionálizmusában és okkazonalizmusában, melyek a puszta logika terméketlenségének és a szemlélet hasznossági értékének hitéhez vezetnek, hanem matematikai gyakorlatában is, mint azt Rados Gusztáv a Bolyai-díjról adott jelentésében nemrég hangsúlyozta. Ez elvi és jellembeli ellentétek egyrészt szembeállítják őt a logisztikusokkal, akiket ő új könyvében *cantorianusoknak* nevez, kétségkívül helyesen származtatva le hirtelen lendületüket a Cantor szellemének epatáns sikereiből. Poincaré kétségkívül értékelni tudja Cantor nagyszerű alkotásait (pl. azt a híres bizonyítást, hogy a tér pontjai többen vannak, mint ahány egész szám), de ezeknek, pragmatista módon, sokkal szerényebb és józanabb jelentést tulajdonít, mint a mai logisták.

Általában Poincaré a tudományos szerénységet és józanságot képviseli ezekkel szemben, a francia józanságot és *clartét*, mely semmi homályt, semmi misztikumot nem tűrhet. Igazi

francia és egyszersmind igazi pragmatista ő, mikor a nem igazolható tényeknek, az aktuális végtelennek, a véges számú szóval meg nem határozható dolgoknak nemlétezéséről beszél. Gondoljunk csak arra, milyen ellenmondás lehet ez az utóbbi egy cantorians fülének: hiszen a térnek több pontja van, mint ahány egész szám, véges számú szóból alkotható mondat pedig nem lehet több! Poincaré nagyon szellemes és bölcs okoskodással szünteti meg ezt az ellenmondást; de ezt az okoskodást egy logista sohasem fogja elfogadni. Poincaré ezt már akkor előre látta, mikor, évekkel ezelőtt, a végtelen logikájáról szóló értekezését álláspontja pszichologista voltának beismerésével végezte, mely, mint mondja, közte és ellenfelei közt »gyógyíthatatlan szakadást« jelez. Az évek nem hoztak közeledést; az ellenfelek untig elismételgették érveiket, mindegyikük döntőnek vélte a saját bizonyítását, sem új érveket hozni, sem egymást cáfolni nem tartván érdemesnek. Poincaré e különös tünemény magyarázatát azon két szellemirány gyógyíthatatlan különbségében találja, melyet ő idealista és realista iránynak nevez, realistának mondván, aki az eszmék realitásában és elsődlegességében hisz, mint hajdan Platon és ma a logisták. Poincaré idealista; s ebben az esetben (mint gyakran) a logika képezi a misztikumot, az intuíció a szkeptikus józanságot.

Az eredmény, melyet bizonyos rezignációval vall meg a nagy tudós, azonos azzal, melyet Tannery formulázott remek cikkeinek egyikében, melyek szintén mostanában jelentek meg posztumusan egybegyűjtve. Tannery megállapításainak (aki a tudományos szellemeket a

continuum vagy discontinuum iránti érzék szerint osztályozza) külön erőt és szépséget ad az, hogy a saját pártállásának nyilvánításától tartózkodik. Valóban mi jogosítja fel Poincarét egy ennyire általános fejtegetésben a merev állásfoglalásra? Ha a két szellem szembenállása az emberi tudományban valóban oly örök és gyógyíthatatlan, akkor valószínűleg mind a kettő egyformán jogosult és valahogyan együtt tesz csak teljessé a tudományt. Egy kis lélektani gyanakvással Poincaré józansága önmaga ellen való védekezésnek tűnhetik fel. Nagy érdeklődése a logikás fantasztikumok iránt, képzeletének metafizikai jellege, mely példáiban és még a d a b s u r d u m-vitel kedvéért csinált hipotézisaiban is nyilatkozik (alig ismerek metafizikaibb hangulatú olvasmányt, mint pl. a teljesen szkeptikus konkluziójú értekezés a t ö r v é n y e k e v o l u c i ó j á r ó l), szép stílusa, melyet nemcsak Tannery, a matematikus ismer el a tudományos előadás mintaképeinek, hanem Faguet, az irodalmár is a legnagyobb dicsérettel halmoz el, egész matematikai tevékenysége, mely saját bevallása szerint a tudományos szépséget és harmóniát becsüli mindennél többre, fiatalkori költői kísérletei, melyekről életrajzírói, Frédéric Masson és dr. Toulouse tesznek említést: mind arra vallanak, hogy nem idegen tőle az emberi szellem örök vágya, mely mindig inkább a szépséget és újságot, mint az úgyszólván problematikus értékű igazságot kereste. Miért támadja tehát azokat, kik a tudományban, bármily igazolhatatlan, szépségeket és újságokat találtak? Kétséggkívül, mert érzi a m á s i k n a k, a kerékkötőnek szükségét, érzi tudományos és morális veszélyeit a

sietésnek. Nemes konzervativizmusának morális háttérét pillantjuk meg *La Morale et la Science* c. tanulmányában.

Nem merjük mondani, hogy Poincarénak igaza van, de azt sem, hogy nincs igaza. E sorok írója, író és nem tudós, arra gondol, hogy a két szellemirány, melyről szó van, nem pusztán tudományos irányok: végigvonulnak a laikus irodalom történetén is, mindenütt szemben mutatva a misztikus és szubtilis elvontat az intuitív tisztasággal és világossággal. Talán ez nagy vonásaiban a román és germán faj szellemének szembenállása is. Mindenesetre a tudomány végső fogalmaiban mélyebb dolog, mint tisztán tudomány és sokkal több köze van az emberi karakter lelki és testi gyökereihez, mint azt maguk a tudósok szeretnék. És ebben me-
gint a Poincaré pszihologizmusának van igaza.

1.

A legkisebb ablakon át, mely a szabadba nyíl, végtelenig látni. A világ összefügg és akármiről van szó, mindenről szó van.

Egyszer előadást kellett tartanom **A z e s z t é t i k a h e l y é r ő l a f i l o z ó f i á b a n**. Magas toronyba kellett hágnom, kinézni a toronyablakon: elémtárult egy táj, jól ismertem; gyermekkorom óta ebben élt és játszott szellemem. Öröm volt ily magasból végigtekinteni. Más ablakot is választhattam volna: minden ablakból ezt a tájat látom. De ebből az ablakból kitűnően látni: hadd vezetem az olvasót ehhez az ablakhoz.

2.

E g y t u d o m á n y o s f e l o l v a s á s b ó l.

Definíciókkal jobb végezni, mint kezdeni, — mondtam tudós módján a tanulni vágyó közönségnek — bajos valamit definiálni, mielőtt ismerjük. De ha egy szót használsz, mint: **f i l o z ó f i a** vagy **e s z t é t i k a**: az annyit jelent, hogy nem egészen ismeretlen dologról beszélsz, hanem már egy egész sereg fogalmat, hogy ne mondjam definíciót idéztél fel hallgatódban: értelmeket, melyekben eddig az illető szót használni szokták. Hogy ezek az értelmek zavart ne

csináljanak, mondd meg, kívánod-e ezek valamelyikével értetni szavadat vagy talán csak e régi értelmezésekben, egy vagy több ily régi értelmezésben szereplő egy elem az, melyet e szóval jelölsz (mert ha e régi értelmezéseken teljesen kívül álló fogalomról akarnál beszélni, mi értelme a régi szót használnod?).

Nyilván a sokféle fogalomban, melyeket egyazon szóval jelölnek, kell valami közös elemnek lenni, csak így eshetett, hogy egyazon szó alkalmazódott valamennyire. Spencer azt mutatja ki, hogy a filozófia szó különféle értelmeiben ez a közös elem az, hogy a filozófia ismeret az általánosság legmagasabb fokán. A legvégső általánosságok természetesen azok, amelyek összes ismereteinket eggyé foglalják keret gyanánt, mint egy nagy szárnyas oltár, mely egy műremek egységes keretébe sok-sok képet, szobrocskát, drágakövet összefoglal. Világos, hogy e keretnek elég tágnak kell lennie. Mihelyt oly ismeretre tennénk szert, mely e keretbe nem illhet be, a keret maga használhatatlanná válnék. Viszont logice tán nem volna képtelenség oly tág keret, melyben minden lehetségesnek elképzelhető ismeretünknek helyet kelljen találni; mégis célját tévesztené, épp mert létező ismereteinkkel semmi szükségszerű viszonyban nem állna és számunkra épp oly haszontalan volna mint a szűk keret. Olyan volna mint a túlbő ruha, mely leesik a testről. A használható filozófiának tehát tapasztalatinak kell lennie, vagyis létező ismereteinkkel szükségszerű viszonyban állnia. De épp mert tapasztalati, sohasem lehet végérvényes: mert sohasem lehet végtelen tág keret, mihelyt új, a régi keretbe

beilleszthetetlen ismeretek merülnek fel, új keretre van szükség s a tudomány kinövi a filozófiákat, mint a gyermek kinövi ruháit.

Most íme az ablakunk: a mai ismereteink számára alkotható keretben minő helyre illeszszük be esztétikai ismereteinket?

Értik-e: meghatározni az esztétikát annyi volna, mint erre a kérdésre már megfelelni? Mi ezt csak fejtegetéseinknek végén tehetjük. Először azt nézzük, hogyan szokták rendszeren az esztétikát elhelyezni?

Első gondolat: az esztétika megmondja mi szép? megmondja tehát, mikor lesz szép az alkotásunk, mint ahogy a logika megmondja, mikor igaz a gondolatunk, az etika, mikor lesz jó a cselekedetünk. Ez annyi, hogy az esztétika nem is tartoznék bele tapasztalati ismereteink rendszerébe, csak egy bizonyos szempontot adna ez ismeretek osztályozására, megítélésére — tehát normatív a priori tudomány. Ilyenek ős típusa a logika. De gondolkodjunk: az esztétikát nem sorozhatjuk e formális tudományok közé. Hasonlítsuk össze a logikával. A logika bebizonyítja nekem, hogy egy gondolatom, melyet nem hittem — igaz. Ezt belátom: az illető gondolatot azontúl hiszem. De ami nem tetszik, nincs esztétika, mely bebizonyítja nekem, hogy az szép. Más szóval, a szépség nem érzéseimre szabható külső norma, hanem benne rejlik magukban érzéseimben. Az igazság mindig csak viszonyokban alkalmazható. Egy érzés magában, mint érzés, sem nem igaz, sem nem nem igaz! Csak többi érzéseimmel való viszonyát tekintve mondhatom, hogy pl. ez illúzió. A szépség nem így van. Valami, amit látok, önmagában is tetszik vagy nem tetszik.

A viszonyok felett ítélkezhetik a formális tudomány: de a szépség nem viszony, hanem érzés és minden érzés a tapasztalati tudományok dolga. Az esztétika lényeges kérdése most az lesz: minő feltételek mellett keletkezik bennünk az az érzés, melyet a szép szóval jelölünk — s az esztétika most úgy tűnik fel, mint a lélektan egy része.

Mi kell, hogy a szép érzése keletkezzék bennünk? Kétféle feltétele van: egyik az illető tárgyban, a másik bennünk. Más szóval: a tetszés érzetét determinálja az előttünk levő tárgy és a mi ízlésünk. A tárgy független változó: a tudomány nem foglalkozik vele. Ízlésünk pedig függ az egész társadalomtól, amely nevelte. Nem lehet általánosságban felelni erre a kérdésre: mi tetszik az emberi léleknek? hanem csak így: ebben vagy abban a korban, ilyen meg ilyen társadalmi környezetben élő embernek mi tetszik? A feleletet aztán megadja a művészeti stílusok és műfajok története. De ilyenformán az esztétika történeti tudomány lesz és a szociológia egy része. Így távolodtunk az általános a priori abszolút esztétikától mindig szkeptikusabbá és szkeptikusabbá válván lassankint odáig, aminél már nem lehet esetlegesebb, tapasztalatibb, általánosításra képtelenebb tudomány: egy szociológiai tudományig.

3.

— Ez, ez az ablak nem a szabadba nyíl, — mondtam magamban bosszankodva, mikor ezeket a dolgokat elgondoltam — ezen az ablakon nem látok a végtelenig. Vakablak...

— Jó, jó, — mondtam magamban — a szépség csak viszony: nem mondhatom meg, mi szép,

csak hogy mi szebb? de nem lehet-e két olyan dolog, amelyek közül az egyik mindig, minden körülmények közt szebb a másiknál?

Más szóval: állíthatok-e társadalmi viszonyok és tetszéstünemények közt oly megfelelést, hogy az egyikből a másik maradék nélkül leszármaztatható legyen?

Ha nem lehet: nyilvánvaló, hogy a tetszéstüneményeknek a társadalmi viszonyoktól független eleme tárgyát fogja képezni egy másik fontosabb esztétikának, amely a szociológiának nem része többé.

— Így kell lenni — gondoltam, kimondva azt a szót, melyet minden filozófus kimond, mielőtt gondolatainak bizonyításához kezdene.

És lassan, mintha álomra emlékeznék vissza, visszaemlékeztem egy párbeszédre, melyet valaha, régebben hallottam, amikor még az erdélyi havasok közt egy kis városkában laktam.

Egy mezei úton sétáltam, mikor két idegenre lettem figyelmessé, kik kissé távolabb előtttem haladtak, oly hangos beszélgetésbe merülve, hogy minden szavukat tisztán értettem. Tudományról és esztétikáról beszéltek, láthatólag modern emberek voltak, a modern ember tudásával és érzésével, de beszédjük valami oly játékos volt, poétikus bizarrságokkal teli, hogy rögtön ellenállhatatlanul egy kedves görög nevet idézett elmémbe. És ím, amint tovább hallgattam őket mögöttük menve (a nagy beszélgetésben semmit sem látszottak észrevenni), beszédjükből teljesen meggyőződtem: valóban ők voltak. Sokrates és Phaidros.

Hogy kerültek ide az Olt partjára? Nem tudom. De hallottam őket és megjegyeztem min-

den szavukat. Olyan dolgokat mondtak, amiket én is rég szerettem volna elmondani; amiket csak az ő szavaikkal tudok elmondani.

4.

Sokrates:

Nézz körül, Phaidros, milyen szép most minden! Minden este ki szoktam ide jönni, nézni, hogy csillog a folyó vörös fényben a füzek mögött; barna földek és barna dombok ideát és a fákon fészlő zöld, de túl, a folyón túl a vidám város, városon túl a kék, feketekék hegyeknek a csíkja; feketekék, ó Phaidros és fölötte éles fehér hónapok hosszú csíkja és az éles fehér hó fölött vörös az ég, vörös! És hogy változik ez a vörös, Phaidros, havasok pántlikájának changeant szegélye. Mert nem Athénben vagyunk, ó Phaidros; de szép hely ez is, mert minden hely szép hely. Ó Phaidros, nem gondoltál még azon, hogyan lehet az, hogy minden hely szép hely. Itt künn a szabad ég alatt és a legegyszerűbb rónának megvan a varázsa, de ott benn a városban nem minden hely szép hely: benn a városban emberek otthonában, ahová minden köthetne bennünket? Ó Phaidros, mondd meg nekem, hogyan lehet az, hogy csúnyának találom az aszfaltot és szépnek a mezőt?

Phaidros:

Az aszfalt szürke, ó Sokrates, de a mező zöld. Erre Sokrates az ő megszokott modorában:
És ha az aszfalt zöld lenne, szép lenne?

Phaidros:

Romanticizmus, ó Sokrates, rousseauskodás, költősködés, modern természetrajongás. Te magad mondtad talán valahol: mért ne lehetne az emberi mű épp oly szép, mint a fű és fa? Nem babona-e, hogy a szabad természetet szebbnek tartjuk? És egész újdivatú babona: tudod: a renaissance, Petrarca, Aeneas Sylvius, a természet felfedezése... Athénben egykor nem beszéltél volna így, Sokrates.

Sokrates:

Nem? Hát nem emlékszel, Phaidros, mikor kivittelek az Ilissos mentén és leültünk a fűvön és volt ahová támaszkodjunk, ott, ahol hajdan Boreas, a szél istene elragadta Oreithüia nimfát? Nem, Phaidros, mindig és mindenkinek, aki él, jobban tetszik az eleven természet, mint a holt kövek. Mert mi tetszik az élőknek, Phaidros? Az élet tetszik és minden, ami él, a természet tetszik, mert a természetben minden, minden él, tetszik öntudatlan, hogy mindent körülöttem élni sejtek, élni, lélekzeni és mozogni apró fűvet és apró bogarat; tetszik, hogy a fák hóna alatt élősdí sárga virág üt ki és hogy nem tudom honnan, madárhangot hallok. Gyakran gondoltam már arra, hogy a szépség egyenlő az étellel és az élet mértéke a szépség mértéke és mennél jobban él valami, annál szebb és a természetben az a szép, hogy minden, minden él benne és a legszebb a természetben az élet legmagasabb foka: az ember és a fiatal ember, aki mindenek között a legintenzívebben él. Így kellene az életet az esztétika alaptörvényévé

tenni és minden más esztétika haszontalan okoskodás. A művészet is akkor szép, ha életet utánó, életet fejez ki, élet látszatát költi.

P h a i d r o s :

Szép dolgokat mondtál, ó Sokrates, de nincsen egészen igazad. Nem tetszettek-e neked is jobban Velence holt kövei eleven mezőknél? És sok holt kövek és sok holt városok és sok, ami halott, régen halott. Elevenek-e ezek a havasok előtted, nem csupa holt kő és holt hó? és az alkony vörös pompája és mind az égi szépségek? Nem tetszik-e gyakran jobban a holt ég az eleven földnél?

S o k r a t e s :

A művészi városok, ahol a házak műremek, tetszenek, ó Phaidros! a művészet szép, mert életet visz a kőbe, mint mondani szokták: tarkaságot, hajlékonyságot, emberi érzelmek kifejeződését, azaz életet. És Velence utcáin ott van a víz, az örökké mozgó, örökké változó-színű, szivárványos víz: a mozgás az élet rokona s tán egy kicsit élet is s a tarkaság a mozgás rokona és ahol víz van, ott mozgás van, ott természet van, ott élet is van, ó Phaidros.

P h a i d r o s :

Tudom, Sokrates, hogy te imádod a szabad vizeket, csermelyt és folyót, tükrös tavakat, lagunát és tengert.

S o k r a t e s :

És ahol víz van, ott tükör van, Phaidros; és a tükör kettőzés. Majd mindjárt meglátod,

mit értek ezen és mit mondok akkor, mikor azt mondom, hogy a kettőnél kezdődik az élet. Nézd hát a hegyeket, Phaidros, hogy változik az alkony színe (vörös, narancs, sárga...), hogy jönnek a felhők, (vörös, szürke, kék...), hogy olvadnak a vonalak! Itt mozgás van, ó Phaidros, gyönyörű mozgás van itt: mozog a szél, repül a felhő, forog a föld, száll a nap, ki tudja mi nem mozog? minden mozog, mozognak a színek! Mozgás van itt, az élet rokona és egyszer, mikor Fechner voltam, azt mondtam, hogy élet is van! De ha nem volna sem élet, sem mozgás, akkor is itt van a tarkaság. Mi a tarkaság?

Phaidros:

A mozgás rokona.

Sokrates:

Látod, a tarkaság ugyanaz a térben, ami a mozgás az időben. Helyesebben a változás nem egyéb, mint tarkaság az időben. És a tarkasággal kezdődik az élet — nem, maga a lét — vagy ki tudja? lét nem lehet élet nélkül... És a tarkaság a kettővel kezdődik, a végtelen felé...

Phaidros:

A kettővel...

Sokrates:

Lét nem lehet élet nélkül, mert minden létezőt csak mint érzetet, mint tudatállapotot tudunk elképzelni, úgyebár? Vagy legalább csak annyi biztos, hogy a tudatállapotok léteznek, nem bizonyos, hogy ezeken kívül is létezik-e

valami? Már most képzelj el egy tudatállapotot, ami csak egy. Csak egy érzet, vagy akármi, csak egy! Meglátod, hogy amit elképzeltél, az a semmi, és hogy a lélekben e g y egyenlő zérussal. A tudat a különbségnél kezdődik — ezt mondja a pszichológiátok. Az érzet a változásnál kezdődik — ezt mondja a fiziológiátok. A lét a kettőnél kezdődik — mondom egy szóval. A másnál, az újnál — térben és időben.

P h a i d r o s :

És a szépség is ennél kezdődik?

S o k r a t e s :

Nézd a művészetet. Csak az művészet, ami új és minden művészet, ami i g a z á n új. Minden művészet, ami új érzést tud nekem adni, hogy több legyek, mert csupa érzésekből vagyok. Ami erre nem képes, az unalom. A művészet halála az unalom, »minden műfaj jó, csak az unalmas nem«. A művészet célja új dolgokat, — nem, ezt, jaj, nem lehet — új kombinációkat teremteni, ezáltal új érzéseket keltetni.

P h a i d r o s :

Csak az? Hisz ez csupa újdonsághajhászás lenne.

S o k r a t e s :

Nem. Ez sokkal mélyebb, nagyobb cél, mint képzelitek. Ez maga a teremtés, az Isten munkájának tudatos folytatása. Ez azt jelenti: a művész annyira szereti ezt a világot, amelynek lényege a változás (mert a világ csupa érzet és

az érzet változás), hogy sohasem elég neki; nem elég, amennyit az Isten csinált, folytatni akarja. Művész az, aki a világot nagyon szereti (hisz egy kicsit minden szereti, ami él!), a művész annyira szereti, hogy nem elégszik meg vele.

Phaidros:

Erről már beszéltél egyszer, Sokrates. De most úgy tűnik fel, mintha azonosítanád az életet a világgal, holott előbb éles különbséget tettél élő és élettelen közt.

Sokrates:

Úgy van, Phaidros, éles különbséget tettem: ez a különbség a rangkülönbség, a legélesebb különbség, ami létezik. Az egész világ a művészi komplikációk egy óriási sorozata a kettőtől a végtelenig. A világ a végtelen sokféleség felé halad, azaz a végtelen élet felé, mert régi dolog, úgy-e, hogy mennél jobban differenciálódik valami, annál jobban él. Ennek a differenciálódásnak történetét próbálták kitalálni Darwin, Spencer.

Phaidros:

De ez a differenciálódás nemcsak szaporodás, úgy értem: nemcsak fejlődés a kettőből a végtelen felé, mint te mondd, hanem egyúttal az egyneműből a különmemű felé. Nemcsak mennyiségi, hanem minőségi differenciálódás.

Sokrates:

A kettő csak akkor kettő, ha kétféle: más-képp egy és semmi. Az egész világ érzetektől

áll és minden érzet minőségi különbség. És érzed azt, ó Phaidros, hogy minden minőségi különbség csoda? Minden minőségi változás valami egészen újat hoz, teremtmény a semmiből, egy szóval csoda; és mégis az egész világ tagadhatatlanul csupa ilyen minőségi változás, csupa csodák láncolata. Azt mondják: a természetben nincs ugrás, én pedig mondom neked, hogy minden minőségi változás ugrás és az egész természet csupa minőségi változás, csupa ugrás. A világ ideális képe valami szétesés, ó Phaidros, olyan mintha egy színes legyezőt szétnyitok; vagy mintha a bűvész a kártyacsomagot két kezével hirtelen széthúzza harmonika gyanánt. Csodálatosan tarka legyező ez és ezerhangú harmonika. Vetített sugárkéve, mely egyetlen központból kiindulva az emberi lélek ernyőjén csodálatos színes képpé terjeszkedik széjjel. Olyan mint a szökőkút, mely szétterpeszkedve, mint a páva farka, szivárványszínekben játszik és zenét csobog.

P h a i d r o s :

Csitt, Sokrates, te is kezdesz zenét csobogni. Beszélj prózában.

S o k r a t e s :

Ha már kényszerítesz, ó Phaidros, hogy neked prózában beszéljek a filozófiáról, előlről kell kezdenem, a legelső kérdésen. Az első kérdés pedig mindig, hogy érdemes-e megtenni azokat a kérdéseket, amiket meg akarok tenni. Minden kérdés érdemessége kétségbevonható. Csak egy kérdés van, amely feltétlenül szükséges, életbevágó és ez a kérdés: m i t t e g y e k ?

vagy általánosabban: éljek? és hogyan? Ez a praktikus kérdés, amely az embert elsősorban érdekli; már Athénben is ezt mondtam, mikor avval vádoltak, hogy Anaxagorásként az ég titkait kutatom. Minden filozófia végső motívuma ez a kérdés és betetőzője erkölcstan. A keresztények katekizmusa is úgy kezdődik:

Phaidros:

»Mi végre vagyunk a földön?»

Sokrates:

Ez a kérdés nem egészen azonos a mienkkel, mert ez nem: mit tegyünk? hanem talán: mit akar tőlünk a világ, hogy tegyünk? Hogy megteesszük-e, amit a világ akar, az elvégre talán tőlünk függ, és az erkölcs végelemzésben izlés dolga. De akar valamit egyáltalán tőlünk a világ? Kétségkívül van a világnak iránya, amelyben mozog, ezt kell kutatnunk, ha tudni akarjuk, mi a világ irányának megfelelő mozgás. Ez már természet-tudomány. Előbb láttuk, hogy ez az irány a végtelen szétesés, differenciálódás: csodák iránya. De a csodák nem egyforma nagy csodák; a világban hierarkia van, a világ csupa különbség s hozzátartozik a rangkülönbség is. Mondtam már.

Phaidros:

De a rangkülönbség a mi értékelésünkből ered és nem objektív.

Sokrates:

Nem mondom: jobb vagy: rosszabb, nem mondom: alacsonyabb vagy: magasabb csak

másrangú + vagy — irányban: konvenció dolga, melyiket veszem plusznak vagy minusznak. A világ irányát veszem plusznak, ami ebben az irányban haladottabb, tehát gazdagabb, azt nagyobb rangúnak. A legszegényebb világ a szervesetlen világ. Itt még nincs tükröződés, kettőződés (mindjárt meglátod, mit értek ezen), a szétesés, differenciálódás eszköze kizárólag az ezerféle kombinálódás, a világ egy óriás keveredés, mindig új kombinációkra törekvő. A világ ezer lánc, mind keresztül-kasul összefüggő egymással. Ehhez közvetlenül csatlakozik az élet, mint testi jelenség, a növényvilág és az állatvilág. Új kombinációk, az előbbinél gazdagabbak, haladottabbak, mert mozgékonyabbak. Új láncok, melyek szorosan összefüggnek az előbbivel. Vajjon e láncok minden szeme ugyanazon anyagból készült? Kétséggel nem, sőt mindenik más anyagból: minden láncszem új érzet, minőségi különbség és csoda. De (hogya még tarkább legyen) talán e minőségi különbségek sem egyformán különböznek s közöttük is lehet minőségi csoportokat megkülönböztetni. Így értem: minden láncszem különböző, de tegyük fel a szervesetlen világ láncszemei mind nemtelen, a szerveséi mind nemes fémekből volnának. Vajjon minden szomszédos láncszem között egyforma távolságnak kell lenni?

P h a i d r o s :

A természettudomány azt mondja, hogy igen.

S o k r a t e s :

Ezt mondja, mert egységesíteni akarja a világot. De hogyha a világ az a csupa-ugrás,

aminek látjuk, akkor legfeljebb a tudomány kényelmének szempontjából lehet okunk feltenni, hogy minden ugrás épp egyforma nagy. S valóban mintha látnók is a nagyobb ugrásokat — és sokan hisznek bennük.

Phaidros :

Élettelen és élő határán, növény és állat, állat és ember határán ?

Sokrates :

Talán. De alapjában eddig még mindig minden összefügg és a differenciálódás módszere a kombináció. Azonban van egy másik módszer : a tükrözés vagy kettőzés. Ez az élőlények tudatában történik : a világ tükröket teremt magának. A világ elsősorban létezni akar, ami, látuk, annyit jelent mint differenciálódni, ön magát akarja és mentül többször akarja önmagát. Ez a tükrözés hozzátartozik a differenciálódáshoz. A világ egy része minden tudatban megduplázódik, a világ ezer kis tükröt csinál magának és hogy a tarkaság még teljesebb legyen, ezer részleges és torzító tükröt. De nincs kizárva, hogy nagyobb tükröket is csinált s talán a legnagyobb tükröt is : Istent.

Phaidros :

Ó Sokrates, hibát követtél el. Nemde, azt mondtad az imént, hogy csak az érzetekről tudhatjuk teljes bizonyossággal, hogy léteznek, a többi mind feltevés ? Most pedig a hipotetikus külső világból indulsz ki és azt állítod, hogy a tudat csak e (talán nem is létező) külső világ

tükre! Idealistából egyszerre realistává lettél.
Ez ellenmondás.

Sokrates:

Igazad van: Tehát fordítsuk meg a dolgot, hogy lássad, mennyire nem vagyok sem idealista, sem realista. Legyen az érzet az egyetlen bizonyos vagy azonos a kiterjedt tárggyal mint Bergson mondja. Hogyan van, hogy az ember e mögött az érzet mögött mégis valami külső dologra kikövetkeztet, valami Ding an sich-et sejt? Egy filozófus azt mondja, hogy ha azt állítom, hogy a tárgyak léteznek akkor is, ha nem érzékelem, ha senki se érzékeli őket, avval csak azt akarom mondani, hogy adandó alkalommal megint érzékelhetném.* Igaza van-e? Nincs. A szellem, mint mindig, itt is kikövetkeztet. Én állítom, hogy az a tárgy létezik és más mint az én érzetem vagy emlékem róla. Ez nem naív realizmus, hanem a lélek kettőzési ösztöne. Előbb azt mondtuk, hogy a világ önmagát akarja és nemcsak egyszer akarja. Nos: ha a tudatállapotokat tekintjük az egyetlen valóságnak, akkor a lélek a világ. A lélek is akarja magát és nemcsak egyszer akarja. A lélek is megkettőzi önmagának egész tartalmát akkor, mikor az érzeteken kívül, az érzetek mögött még egy külső világnak a létét is feltételezi. Mintegy megteremt egy külső világot érzeteinek hasonlatosságára. Ez ugyanaz a kettőzés, vagy tükrözés, amiről előbb beszéltünk. Bárhonnan indulva idejutunk.

* Ugy gondolom, a filozófus, akiről Sokrates beszélt, Hans Cornélius »Theorie der Existentialurtheilen«. München, 1894. III. 18—19. Ez szerinte csak feltételes ítélet.

P h a i d r o s :

Úgy tetszik nekem, Sokrates, hogy te játszol a gondolatokkal.

S o k r a t e s :

Ez szép játék. Mindjárt megmutatom, Phaidros, mennyire játék a mi egész szellemi életünk. Előbb azt mondtam, az ember önkénytelen realizmusa, mely az érzet mögött még egy külvilágot sejt, voltaképp csak kettőző ösztön, a világ megduplázásának ösztöne, megfelelő a világ irányának, mely mindig a többre tör. Most azt kérdelem, vajjon nem minden tudományos kutatás, ok keresése, mélység keresése, dolog mögötti valóság keresése nem mind ilyen duplázó ösztön-e? Muszáj valaminek lenni a dolog mögött? De nekünk a dolog (érzet) maga nem elég; megunjuk hamar, mögéje szeretnénk kukucskálni, mint a gyermek felbontja babáit. A kíváncsiság a lélek legmélyebb, a világ irányában legmélyebben gyökeröző ösztöne s nem az igazság, hanem az újság felé visz.

P h a i d r o s :

Bocsáss meg, hogy félbeszakítalak, Sokrates. Úgy tetszik, hogy eltérsz a tárgytól. Úgy sejttem, hogy véleményed szerint a tükrözések folytatódnak. Vajjon az emlékezet nem megint egy új tükrözés-e?

S o k r a t e s :

Lehet. De erről sokat kellene beszélni. Most azt figyeld meg, hogy mennél tovább megyünk a teremtmények rangsorában, annál eleveneb-

ben és eredményesebben nyilvánul meg ez a kettőző ösztön, ami megint azt mutatja, hogy a természet széthulló kéve. A legelevenebb és legeredményesebb a természetnek eddig (komplikáltságra) legmagasabbrangu produktumában : a művészen.

Phaidros :

Arra gondolsz, ó Sokrates, hogy a művész utánoz és úgy kettőzi a világot.

Sokrates :

Valóban evvel kezdődik a művészet. De éppenséggel meg nem áll itt. A művészet nem másolás s a realizmus igen kezdetleges formája a művészetnek. A teremtmő fantázia, amely a képzelelemeket egészen új módon kombinálja, eszközlője egy egészen új világnak, amely nem tükör többé, hanem a teremtés szabad folytatása új differenciálódás, új csoda. Ez az új világ, a művészet új világa, mint semmilyen világ, nem marad elszigetelten, hanem ismét visszahat a meglevőre s ezáltal ismét új kombinációkat hoz létre. Mert a művész, mikor világát megteremti, avval élvezői lelkében új érzeteket akar támasztani, amely érzetek visszahatnak ismét azoknak egész lelkére és cselekedeteikre. Így komplikálja a művészet az életet, hogy az új élet ismét komplikálja majd a művészetet. Most láthatod, ó Phaidros, milyen zsarnokság a művésztől azt követelni, hogy csak »átéltet« adjon ; mert amit ezek a kritikusok »átéltnek« neveznek, az igen kevés. Az ilyen »őszinte lira« volta-képpen nem egyéb, mint selejtes és szolgai realizmus. A művésznek kötelessége, hogy mennél

több olyant átéljen, ami vele soha meg nem történt és művész éppen az olyan ember, aki erre is képes. Ha az átélt kifejezése lenne egyedül művészet, akkor a kifejezőképesség, a technika tenne egyedül művésszé, mert élményei mindenkinek vannak. Ellenkezőleg: minden igaz művészet alapjában romantikus, mert újságra, új komplikációkra tör; ezért szereti minden igazi művészet a naív népmesétől kezdve a legnagyobb művészekig messziről hozni tárgyait: messze korok és népek lelkét komplikálja a művész a saját lelkével, mert mentől távolabb esnek egymástól a kevert dolgok, annál újszerűbb, szokatlanabb az eredmény. Minden, ami távoli és szokatlan, művészi hatást tesz ránk: ez a rejtelmes, az »érdekes« hatása, mely a legnaivabb művészelkekben legegyszerűbb alakjában tanulmányozható. Gyakran egy keleti név hallása, egy szokatlan formájú, bár tán teljesen művészietlen épület művészi élményt ad. Viszont a művészet halála az unalom. És a szokott dolgok csak akkor válnak művésziékké, ha teljesen új szempontot tudunk rájuk találni. Ritka embernek (az új szempontokkal rendelkező embernek) művészi élmény a saját hazája, majdnem mindenkinek egy idegen ország. Annál nagyobb a fantázia, mennél távolabbi képzeteket tud egymással kapcsolatba hozni, s ennek érvénye egész a költői vagy festői technika aprólékosságáig terjed; itt a szavak és színek mint képzetegységek új és új kapcsolásától fog minden függeni. A words of the same vocabulary, az egy szótárból való szavak, amilyeneket pl. némely szónokok szoktak egymás mellé rakni, melyek új érzéseket nem hozva, símán siklanak a fül-

ben : nem művészi szavak. S ha ti azt mondjátok a művésznek : csak átéltet ! én azt mondom : csak újat ! ami úgyis biztosan átélt lesz.

5.

Mit tehettem volna ? Elmondtam a hallgatóimnak mindazt, amire Sokrates szavaiból visszaemlékeztem. Bocsánatot kértem tőlük Sokrates nevében is, ezért a játékért.

— A mi Sokratesünk — mondtam — a maga kissé könnyelmű és költőhöz illő módján megpróbált nekünk adni egy egyszerű, egészen egyszerű keretet, amelybe tapasztalásunk összes tényeit befoglalhatjuk, és ebben a keretben most már igen könnyen megtalálhatjuk azoknak a tapasztalásoknak a helyét, amelyekkel az esztétikának nevezett tudomány foglalkozik. Úgy fogjuk találni, hogy ezek a tapasztalások általában kétfélék és voltaképpen kétféle esztétika is van és mind a kettőt más-más helyre is kell a keretünkben beilleszteni.

Azt fogjuk látni, hogy mihelyt a világot úgy tekintjük, mint az örök sokszorozódásnak, differenciálódásnak műhelyét : az esztétikát, bármelyik értelemben vesszük, sokkal előkelőbb hely fogja megilletni, mint eddig gondoltuk.

Az egyik a két esztétika közül a művészet tudománya : az a tudomány, amely a művészet jelenségeit magyarázza. Ha azonban a művészetet nemcsak úgy fogjuk fel, mint a társadalmi életnek egyik a többivel egyenrangú tünetényét, hanem úgy, mint az örökké differenciálódó és önmagát sokszorozó élet lajtorjáinak egy új fokát és eddigelése a legmagasabb fokát, egy új tükröt, melyet a természet ön-

magának teremtettt s mely újságában egyenrangú azzal a tükörrel, amelyet hajdan az életben, a lélekben, a tudatban teremtettt magának a természet: sőt több egyszerű tükörnél: épp úgy mint ahogy a lélek vagy a tudat nem egyszerű tükre, másolata a világnak, hanem egyszerűsmind gazdagítója, új kombinációelem és új kombináló és maga egy egész új világ: épp úgy a művészet is és a művészet éppen olyan tükör az életre nézve, mint az élet a természetre: akkor épen úgy, mint ahogy az élet tudományait a fizikai tudományokkal szemben egy egészen új, külön kategóriába kellett sorolnunk, mely minthogy egészen új, a pusztán fizikai jelenségektől lényegileg különböző jelenségekről szól, egészen új módszerekre van ráutalva, és a bizonyosságnak is egészen más fajtájára törekedhetik: éppen úgy a művészetekről szóló tudomány is az életről szólóktól és azoknak legbonyolultabb alakjától, a szociológiától egészen különböző új tudományként fog feltűnni, új módszereket kíván és a tudásnak egy új fájára törekszik.

Az összes eddigi tapasztalati tudományokat — azokat, amelyeket Spencer konkrétoknak nevez — tehát három nagy csoportba osztanám fel: az egyik a fizikai világról, a másik az életről, a harmadik a művészetről szóló tudományokat foglalná magában. Ez a három tagból álló tudmánysor felfelé folyton nő konkrétságban. A fizikai tudományok elvonatkoznak az élettől: megkonstruálják a világot úgy, amilyen az az életnek nevezett szabadság és tükrözés nélkül volna s amely világban, nem lévén benne szabadság, természetesen minden előre kiszámítható volna. De szorosan véve

ilyen világ nincs, mert a világban vannak szabad erőközpontok is: melyek ezt a számítást keresztülhúzzák. Önök talán ismerik Bergson érdekes elméletét arról, hogyan függ össze ez a szabadság azzal a tükrözéssel, amely az élőlények tudatában fellép. A szabad erőközpont nem kénytelen azonnal reagálni a hatásokra, mint a fizikai pont, hanem azokat mintegy felraktározhatja és reakció helyett tükrözés keletkezik, éppen úgy, mint a síma fémlapnál, amely nem bocsátja át a sugarakat, hanem visszaveri. És másrészt épp ez a tükrözés teszi lehetővé a szabadságot azáltal, hogy megmutatja a lehetőségeket a reakcióra, hogy lehetővé tegye a választást; mert a szabadság fogalma magában foglalja a választás lehetőségét.

Az ily szabadságnak természetesen a leg-
elemibb kis élőlény nagyon korlátolt szabadságától egész a kiváló embernek majdnem végtelen szabadságáig töméntelen fokozata van: arányban a tükrözés, vagyis a tudat fokozatával. Már most bár az élőlények ekként szabadok és cselekedeteik kiszámíthatatlanok, az élet tudománya mégis valamiképpen lehetséges. Hogy ezt megértsük, gondoljunk a gázok kinetikus elméletére. Valamint az egyes gázmolekulák mozgásai teljesen szabálytalanok és kiszámíthatatlanok s e számtalan apró szabálytalanságból mégis egy nagyjában való szabályosság verődik össze, úgy hogy egy megközelítő törvényt is lehetett felállítani: épp úgy képes a lélektan és a szociológia valamely megközelítő általánosításokhoz és törvényekhez eljutni. De a módszer épp oly különböző, mint az eredmény: a matematika helyébe statisztika, a bizonyosság helyébe valószínűség lép.

De mint a bizonyosság csak addig tartott, míg elvonatkoztunk az élettől, ez a valószínűség meg csak addig tart, míg elvonatkozunk a művészettől.

Mindjárt megértjük.

Mit jelent a művészet? Egy új tükrözést jelent. Az élet megalkotja a külső világ tükörképét, a belső világot. A művészet ennek a belső világnak a tükörképét is megalkotja. A zseninek nevezett erőközpont épp úgy viselkedik az élethez képest, mint az életnek nevezett erőközpont az anyaghoz. A zseni talán még oly módon sem, annyira sem reagál közvetlenül a hatásokra, mint a többi élőlény: a geniális emberek rendesen gyenge akaratúak; nem a cselekvés emberei. Reakció helyett itt is egy újabb tükrözés keletkezik. De ez a tükrözés itt is egy újabb szabadságot tesz lehetővé. A zseni új ideálokat, a választásnak új lehetőségeit mutatja meg a világnak s ezáltal mintegy ajtót nyit neki kitörni a közönséges statisztikai világrendből. Amint az élet jelenségeire nem alkalmazható a matematika, a művészet jelenségeire (amelyhez a zseni minden nyilvánulása tartozik) nem alkalmazható a statisztika. A fizikai törvények érvényesek addig, amíg az élettől eltekintünk, a szociológiai ú. n. törvények érvényesek addig, amíg a zsenitől eltekintünk. A zseni azonban kitöri a társadalom korlátait, mint ahogy az élet a fizikáét. Egy zseni megváltoztathatja a világtörténelmet minden lehetséges szociológiai számítás ellenére. Annak a tudománynak tehát, amely a zsenivel és alkotásaival foglalkozik, egészen új módszerre van szüksége és kétségkívül egészen újfajta lesz a tudás is, amelyet elérhet.

Ez a tudomány az esztétika.

De lehetséges az esztétikának még egy más-fajta értelmezése is, mikor nem a művészet a tárgya, hanem a szép: a szép a természetben. A mi Sokratesünk azt mutatta meg nekünk, hogy a szép a természetben nem egyéb, mint az élet és az életnek mennél magasabb foka, egész a művészetig, amely a legmagasabb és így legszebb. Az ízlés ilyenformán csak annyit jelent, hogy az egyik emberre nézve eleven lehet az is, ami a másakra nézve holt, vagy azért mert nem érti, vagy éppen mert élet dolgában magasan felette áll. Mindazonáltal a szép teljességgel relatív fogalom, mint az élet is: egy végtelen skála. A szépről szóló tudomány tehát nem egyéb, mint az élet rangjáról szóló tudomány: az élet góthai almanachja.

Kérdés: ha az esztétikát ily módon értelmezzük, milyen helyet fog elfoglalni a tudományok rendszerében?

Nos, az esztétika még így is kétféle értelmezést engedhet meg. Vagy azt nézzük, kinek mennyire tetszik valamely dolog (ami más szóval annyit jelent, ki milyen rangviszonyban áll a többi teremtményekkel) s ekkor az esztétika kétségkívül lélektani és szociológiai tudományra redukálódik. Ha ellenben a felfogó alanytól, a nézőtől vagy élvezőtől függetlenül a teremtmények általános rangviszonyait vizsgáljuk, amit abszolút esztétikának nevezhetnénk, akkor mindenesetre egy mérő és érték-tudománnyal van dolgunk, mely a tapasztalati tudományok körén egészen kívül áll, vagyis inkább felette és megtanít az összes tapasztalati dolgokat egy bizonyos szempontból egy-

mással összemérni, tehát bizonyos tekintetben a matematikával volna összehasonlítható.

6.

És így képzelem, hogy Sokrates és Phaidros folytathatnák a párbeszédüket:

Phaidros:

Ó Sokrates! ahogy a művészetet minden emberi tevékenység csúcsára állítod, szemmel láthatólag léha és téves dolgokat beszélsz. Nem fontosabb, komolyabb dolgok-e a kor nagy problémái: a világpolitika, a szocializmus küzdelmei, vagy akár csak a saját megélhetésed, a saját szerelmed is ama játszó és mesélő művészetnél? nem akkor fontos és izgató-e a művészet is, ha ezekre vonatkozik? A te művészeted csak játék, Sokrates, de emitt a megélésről van szó.

Sokrates:

Valóban, emitt csak a megélésről van szó. De vajjon az élet csak arra való, hogy megéljünk? Ha a legmagasabb dolog volna az életben megélni, akkor nem volna érdemes megélni. Szomorú cirkulus volna, ha csak azért élnénk, hogy fenntartsuk életünket és fajnkat. Szerencsére nem így van. Mindannyian érezzük, hogy élni érdemes és érdekes, mert az életben élvezetek, azaz új érzések jöhetnek (a szó legtágabb értelmében minden új érzés élvezet és életérték) és addig érdemes élni, míg ilyenek jöhetnek. Ezeknek az új érzéseknek kedvéért érdemes életünket fönntar-

tanunk és érdemes jó politikát csinálnunk nagyobb jólétünkre, hogy gondtalanul élhessünk művészi életet.

Phaidros :

Szerinted tehát a művészet az élet célja ?

Sokrates :

Hogy felelhetünk arra a kérdésre, mi az élet célja ? Nézzük az élőlények természetes törekvéseit. Az első kétségkívül életüket és fajukat fönntartani. Ezt épp oly joggal nevezhetem eszköznek mint célnak. Ami marad: új érzéseket érezni és kelteni, új dolgokat látni és alkotni : az aktív és passzív művészet a szó legtagabb értelmében.

Phaidros :

A létért való küzdelem tehát nagyon alárendelt dolog ?

Sokrates :

Ellenkezőleg : a létért való küzdelem főmotívuma az életnek. Minden ami van, első-sorban lenni akar, de ez nem elég neki, több és más akar lenni, nőni, behatolni abba is, ami nem ő, hatni, változtatni. Ez a törekvés pedig legelemibb formájában is összeütközés, harc. Mennél jobban él valami, annál harcosabb. S ki hasznos a harcban ? Az erős, aki több változást képes okozni.

Phaidros :

Ez már egészen a Nietzsche morálja.

Sokrates:

Ez a Nietzscheét magában foglalja mint részét.

Phaidros:

De nézd csak, Sokrates. Ha az életnek célja és természetes törekvése ez a folytonos változás, újítás és harc, akkor hogyan magyarázod meg a morálnak létezését? Hogy lehet, hogy az emberi életben kifejlődött egy törekvés épp e nagy harc ellen? Egy törekvés, amely az élettel ellenkező irányban csak békére, halálra vinne. A morál, mely ellensége a harcnak, az az örökké újító, elégedetlen, változtató gyűlöletnek, engedetlenségnek, szabadságnak, az új érzéseket, képeket teremtő szabad művészetnek, az életet sokszorozó szerelemnek, minden gyönyörűségnek. Az élet ellensége. Hogy magyarázható az önmehtagadás iránya, a kereszténységé s buddhizmusé? a bűnt iránya? a puritán erkölcs? S vajjon ez az egész erkölcs rossz?

Sokrates:

Dehogyan rossz. Sőt: ez az életnek egyik legnagyobb értéke. Gondolj először a halál értelmére. Ha mindig ugyanazon lények élnének, mennyivel szegényebb lenne a világ, mint így a folytonos születéssel és halállal! Az élet különbözőségének eszköze, nemcsak térben, hanem időben is: ez a születés és a halál.

Phaidros:

Az egyénre nézve pedig a halál az élet értékét emeli.

Sokrates:

Mint ahogy minden rossz emeli a jó értékét. A rossznak, a fájdalomnak a léte egészen külön tény a világ differenciálódásában, egyenrangú a »tükröződés« vagy az »alkotás«, a lélek vagy a művészet létevel, és ismét minőségileg különböző azoktól. Megjelenik a világban a nyomosító ellentét, az Isten mellett az ördög. Ez is kell a világhoz, és aki a világot akarja, ezt is akarja, mert mennél többféle érzést, mennél különbözőbb érzéseket akar. A halált is élni kell, a fájdalmat is élvezni: ez az egyetlen állásfoglalás a nagy Rosszal szemben. A rossz hozzátartozik a jóhoz; a Titanic katasztrófája a világ szépségéhez. Mindazon borzasztóságok és rútságok nélkül, amik vannak, szegényebb és csúfabb lenne az élet.

Phaidros:

A puritán morálról akartál szólni, ó Sokrates.

Sokrates:

A puritán morál más állásponton van a fájdalomra nézve.

Phaidros:

Az élvezetet rossznak tartja és a szenvedést jónak.

Sokrates:

Dehogy: a fájdalmat rossznak tartja és vele együtt az élvezetet. Ez elválaszthatatlan. A puritán morál (nyilván látjuk oly tiszta ki-

fejezéseiben, mint a Buddha vagy a Jozafát története) úgy akarja elkerülni a fájdalmat, hogy lemond mindenről, az élvezetekről is, az életről is (de anélkül, hogy a halált választaná, amely, mint mondtam, mégis az élethez tartozó dolog). Helyesen mondtad imént, ó Phaidros, hogy a puritán morál az élettel ellenkező irányú, az élet negációja. Az a formája az önmehtagadásnak, mely a pozitív fájdalom-ban élvezetet talál: már közeledés az életszerető erkölcshez, mint a középkor atyja a művészi renaissancenak.

Phaidros:

Kétféle erkölcs van hát, ó Sokrates. Emlékszel-e Kalliklésre? Hajdan ő képviselte előtted az életszerető erkölcsöt. Már akkor milyen világos volt ez a dolog. Az elnevezések változtak azóta, de az ellentét ugyanaz maradt. Heine görög és zsidó erkölcsnek nevezte. Nietzsche úr- és rabszolgamorálnak.

Sokrates:

Valóban ez az ellentét örök és a világtörténetet ebből a szempontból lehetne megírni. De figyelj arra, ó Phaidros, hogy a két érzésmód, amire gondoltunk, végletes és tiszta alakjában csak értelmi konstrukció, bizonyos irányoknak ideális asymptotája. A világosság kedvéért szerkesztettük meg, a valóságban tisztán nem találhatjuk. A valóságban a kettőnek különböző vegyületeit találjuk, ezer meg ezer fokozatban, hol az egyiknek, hol a másiknak túlsúlyával. S valóban könnyű belátni, hogy az abszolút élet éppoly lehetetlen, mint az abszolút élettágadás.

Phaidros:

Az egyik csupa tarkaság, különség, egyenlőtlenség, változás, harc, erkölcstelenség; a másik egyformaság, lemondás, demokrácia, béke, erkölcs; az egyik a gyökeres pluralizmus, a másik a monizmus. Értelek, Sokrates. Milyen különös vegyülék például a mai úgynevezett természettudományos világnézet a maga monizmusával, demokráciájával, békevágyaival, művészetellenességével, s a másik oldalon a szabaderkölcs hirdetésével.

Sokrates:

Élettagadás felé hajlik a buddhizmus, az én régi tanom, Spárta, a stoicizmus, a régi kereszténység, a puritán protestantizmus, a szocializmus, a monizmus, Schopenhauer, Tolsztoj tana, az egységesítő tudomány. Az élet felé Athén, a tarka művészi ököljogos középkor, a renaissance-katholicizmus, a romanticizmus, Nietzsche, a művészet. Az egész világtörténeten végigkísérhetjük e két nagy irány harcát. S mindig az élet erkölcsét követtük, az ellenkezőjét hirdettük inkább.

Phaidros:

Hát most már felelj nekem, ó Sokrates, előbbi kérdésemre és magyarázd meg az élettagadó erkölcs létezését. Hogyan lehetséges, hogy egy szellemirány, mely az élet irányával ellentétes, felmerülhetett és jónak tűnik fel?

Sokrates:

Ennek a szellemiránynak alaptünete a szemérem. Némely primitív népek szemérme,

mely nem engedi őket tanuk előtt étkezni (Stanely beszél erről), már az élet legegyszerűbb törekvését, az önfenntartást is szégyennek találja. A nemi szemérem, a költő, a művész szemérme (mely a kezdő költőnél épp oly erős, mint a szűzeknél), a társadalmi szemérem, mely az önzés, a harc, az arisztokratizmus uralmát békés, erkölcsös demokrata formákkal leplezi el, a szeméremnek az a formája, amelyet lelkiismeretnek neveznek, mind megegyezik abban, hogy az élet valamely természetes iránya elleni lelki visszahatás, visszadöbbenés. És ez minden léleknel megvan. S ellentétben a szeméremmel áll a vágy az élet irányában.

Phaidros :

Ez igaz.

Sokrates :

Ebből azt látod, ó Phaidros, hogy a szemérem és az egész puritán erkölcs a lélek ellenkezése az élettel szemben, amely arra szolgál, hogy az életet mint bűnt még izgatóbbá tegye, mint a szemérem izgatóbbá teszi a meztelenséget. Ezt az egész lelki visszahatást az élet teremté a saját ellentétéül és izgatójául, a differenciálódásnak az a módja teremté, mely ellentéteket teremt s melyről előbb beszéltünk ; mely a halált, a fájdalmat teremté.

Phaidros :

Ó Sokrates, te folytonos hypostasissal dolgozol és úgy beszélsz az életről, a differenciálódásról, mintha élő teremő valóság, nem elvonás volna.

Sokrates:

Ez csak szólásmód: másképp nehéz kifejezni. Tehát, amint mondtam, az erény arra való, hogy megadja a bűn értékét, mint ahogy a halál az életét, a kín a kényét.

Phaidros:

Ez erkölcstelen filozófia.

Sokrates:

Éppen nem. Hisz az egészet megfordítva is elmondhattam volna, az élettágadást, a szemérmét, a békét, az erényt tüntetve fel úgy, mint a lélek természetes kezdeti irányát. Sőt az egész természetben a differenciálódás helyett az egységesülés irányát tüntethettem volna fel alapiránynak, melynek hiszen meg kell lenni, másképp nem volna lehetséges a tudomány, mely a természetet folyton egységekre redukálja, csodák helyett a halál irányát, melyet a Clausius-féle elv fejez ki. Megmutattam volna, hogy ez az irány, mint minden irány, csak akkor képzelhető, ha van egy ellenkező irány is, mely emennek az értékét megadja, és ez a Vágy (az Ujra); a Vágy, amelyből származik az idő, mint Plotinus kimutatta, az idő, mint a legyező, melyé a világdifferenciálódás szétvetődik. Ekkor a vágy lesz az ellenség, mely a béke irányának útjában áll, mely a harcot teremtve a békét édessé, értelmessé teszi. Ekkor a bűn lesz csak arra való, hogy az erény értékét megadja. Végelemzésben a két világnézet közti választás konvenció dolga, mint a geometriák közti.

Phaidros:

És mért választottad a másik kiindulást, ó Sokrates ?

Sokrates:

Mert tudtam, hogy ez neked jobban fog tetszeni.

Phaidros:

Ó Sokrates, te léha nihilista lettél.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Ezeket a jegyzeteket egy művész írta, aki néha a tudományról álmodott.

1. Tudományt és művészetet nem lehet egyszerre definiálni, mert nagy dolgok: nincs definíció, mely őket kimerítené. Ime azonban egyik oldaluk: ők a világról való Tudatunk legkincsesebb gyűjtőkamarái, a művészet az érzetek és érzések, a tudomány a belőlük leülepedett fogalmak drága gyűjteménye. Az élet friss szőlőjéből pompás bort sajtolunk és hasznos ecetet: azokat hordjuk e végérhetetlen, homályos pincékbe.

2. Művészet és tudomány legmagasabb foka a Tudatnak, amely az Élet testén nőtt; mint csápja vajjon? vagy parazitája? eszköze? vagy célja? Elképzelek egy párbeszédet Élet és Tudat közt.

T u d a t :

Célod vagyok, ó Élet! mert én élvezet vagyok és az élvezet öncél: az élvezet az egyetlen dolog, aminek nincs szüksége célra: önmagáért érdemes léteznie. És ha neked, Élet, lenned érdemes, neked is csak azért érdemes, hogy ilyen élvezetek, mint én vagyok, méhedből szülessenek.

É l e t :

De nem vagy te mindig élvezet: gyakran fájdalom vagy.

T u d a t :

Ismerted azt a férfiút, aki bölcsőmnél állt ?
ő jól ismert téged. Ő megmondta már, ki leg-
régebben érzé fájdalmamat : *μετὰ γὰρ τε καὶ*
ἄλγεσι τέρεται ἀνὴρ. Sokszor a búkkal is élvez
az ember.

É l e t :

Én vagyok a te célod, ó Tudat ! Művészeted
az én szeretetemet fokozza, tudományod nem
arra való-e, hogy az én fenntartásomat köny-
nyítse ? Csak akkor érsz valamit, ha belőlem
merítesz ; és amit belőlem merítesz, azt én visz-
szakérem : engem gazdagítasz a kincseiddel.
Ő te képzelődő !

T u d a t :

A művészetről talán igazad van : a művé-
szet talán soha sincs tisztán a művészetért,
mindig egy kicsit érted ; minden szépségével
téged akar a művészet tűrhetővé tenni, te zsar-
nok. De a tudós nem született neked hízelegni ;
nem öltöztet téged a hazug szépség színeibe :
nem inkább visszariaszt-e ő tőled savanyúsá-
gával a borodból nyert ecetének ? Ha neked is
szolgál tán, azt csak mellékesen teszi ; s a fel-
fedező, akinek munkáját te hasznodra fordítot-
tad, nem gondolt a te hasznodra munkája köz-
ben : hanem önzetlen kereste az összefüggések
nagy szimmetriáját. Mi köze hozzád a matema-
tikusnak, aki a lehetetlen geometriákat ku-
tatja ? Ő elmenekült tőled és a semmiből alkot
magának világot. Az ő tornya nem a te váro-
sodat díszíti : kívül áll azon és a kövei sem a
te bányáidból valók. Lehet, hogy kicsinyes

hasznaidra felhasználod egykor a gondolatait ; de csak úgy, mint a barbárok felhasználták hajdan a legszebb emlékek köveit, hogy meszet égessenek belőlük. A tudós távol tetőled, Élet, művésznél művészebb, célja csak a saját célja, a saját kéje, mint Poincaré, a nagy tudós, mondta ; s művészből is csak az igaz művész, kinek csak ez a célja. A tudomány hasonlít a művészethez, mint ahogy a japánoknál a betűk is virágokhoz hasonlítanak.

É l e t :

Tévedsz, ó Tudat, ha azt hiszed, hogy az élvezet öncél : inkább mindig eszköz és csalétek. Amint a szerelem kéje is az én csalétkem, melylyel csábítok gyenge asszonyt, embert, hogy kinnal szülve, gonddal nevelve, szüljön és neveljen és folytasson engem : úgy a tudás és művészet kéje csalétkem a kiválók számára, hogy a munka és alkotás kinjával engem fenntartani és gazdagítani segítsenek.

T u d a t :

Mért van szükséged erre a csalétekre és miért akarsz te mindenképpen g a z d a g o d n i is ? Mert érzed, hogy nem vagy elég magadnak, érzed, hogy célnak te sivár cél lennél. Mindig csak fenntartani akarod magadat ; de érdemes-e valamit fenntartani csak hogy f e n n m a r a d j o n ; ha semmi más értelme, célja nincs ? Ismét kérdelem : lehet-e valami öncél, ha nem az élvezet ? Az élvezet az egyetlen, ami önmagában találja létjogát.

É l e t :

Én vagyok az élvezet, én magam.

T u d a t :

Te vagy élvezet? Csupa kín, nyög és fájdalom vagy: s gyötrő korlátaidból csak én tudok szabadságot nyitni. Csak nekem vannak tiszta örömeim; a te kéjeid sértik a szemlélőt, sorvasztják az élvezőt; a te virágaid kifelé tövist mutatnak, belül férget rejtene.

É l e t :

Μετὰ γὰρ τε καὶ ἄλγεσι τέρπεται ἀνὴρ.

T u d a t :

És ki teszi a fájdalmat élvezetté? Csak én értek ahhoz. Nélkülem kín a bú és a rútság; de jön az én művészetem s ím a bú egy gyönyörű új hanggá válik érzéseid nagy koncertjében; jön a tudományom s amitől azelőtt undorodtál, az most érdekel és nem gyötör. Csak én alkotok szépséget belőled, én rekonstruálom értelmes egészsé lázas, összefüggéstelen érzéseidet.

É l e t :

Látod, mégis csak értem vagy te: hogy engem szépíts, hogy engem tégy elviselhetővé.

T u d a t :

Nem úgy van: te vagy értem. Mert mire való volna a te sok kinod, a te sok ostobaságod, ha én nem volnék, aki azokat egy nagy szépség, egy nagy rend részeiként felhasználnom. Nem te használsz fel engem, hanem én tégedet. Én adok értelmet neked s egy isten sem lett volna oly bolond, hogy téged így alkosson, ha nem épp így lehetnél legnagyobb szépséggé én-

bennem. Az istenek csak azért árnyékolták be örök fényüket e zavaros világgal, hogy tárgyául szolgálhasson az én nagy festményemnek, melynek művészet a neve, vagy legalább rajzomnak (mely a formáit mutatja színei nélkül): a tudománynak.

*ἐπεκλώσαντι δ' ὄλεθρον
ἀνθρώποις, ἵνα ᾗσι καὶ ἐσσομένοισιν αἰοδῇ.*

Bajokat fontak nekünk, hogy legyen miről énekelnünk — mint az mondta, aki bölcsőmnél állt. Te csak az én témám vagy.

É l e t :

Azt mondod, hogy te csinálsz belőlem szépséget és értelmes egészet. De mit nevezel te szépségnek és mit értelmesnek? Tudsz-e a szépre biztosabb meghatározást, mint hogy az az, ami tetszik, ami hat, érzéseket kelt, reám hat, életre kelt. És tudsz-e az értelmesre (amit tudományod igazságnak nevez) más, jobb meghatározást, mint a Jamesét, hogy a n n a k v a n é r t e l m e, amit ha igaznak elfogadsz, jobban boldogulsz b e n n e m ? Minden szépséged, minden igazságod mértéke én vagyok, célja is én vagyok, amint hogy forrása is én vagyok.

T u d a t :

S ha én kételkednék, hogy bár csak a forrása is te volnál ?

É l e t :

Nem tőlem kap-e a művészet minden érzést és képet, a tudomány minden fogalmat s adatot?

T u d a t :

Ellenkezőleg: a nagy művészet új érzéseket akar kelteni, amilyeneket még te sohasem érez-tél ; új képeket tárni szemed elé, amilyenek ben-ned még nem voltak. És nem tagadhatod, hogy kelt is benned új érzéseket és fest is beléd új képeket.

É l e t :

A művészetről igazad lehet : a művészet min-dig egy kicsit túltermés. A háládatlan gyermek, aki túl akar tenni szülőjén. De a tudomány rám szorul és ragaszkodik hozzám : ő az én ajándékaimból él és nem akar olyasmit alkotni, ami bennem nincsen.

T u d a t :

A tudomány is túltesz terajtad. Bolyai meg-alkotta az abszolút geometriát, amely benned nincsen. De vajjon csak a rendes geometria is megvan-e benned ? Van-e benned csak egyetlen matematikai pont, matematikai vonal ? Nem tett-e túl rajtad a tudomány, mikor ezeket a végtelenül finom dolgokat megalkotta ? Beléd férhetnek-e, ó te véges Élet, a végtelenség tor-nyosodó emeletei, melyeket Cantor szelleme fel-épített ? S az egész fizika ? Van-e benned csak egyetlen oly tiszta, komplikációktól ment tör-ténés is, mint aminőkkel a fizika játszik ? S nem ilyen ideál felé törekszik-e minden tudomány ? Nem annál inkább tudomány-e, mennél távo-labb tudott már tőled szakadni, teremtvé ? S a legideálisabb a matematika.

É l e t :

Úgy beszélsz, mint Aesopus rókája. Csak azért legideálisabb a tőlem elszakadott tudomány, mert engem még egy tudomány sem tudott felérni. Ha a konkrétumok : a fizika, biológia vagy épp a lélektan tudománnyá tudtak volna lenni, nem sokkal magasabb tudományok lennének-e a matematikánál ? Ó bizony, inkább annál ideálisabb a tudomány, mennél több konkrétumot, mennél többet tud felfogni belőlem. S a kísérleti tudományokra, amelyek belém markolnak, már nem mondhatod, hogy velem meg nem elégednek.

T u d a t :

Ha megelégednének veled, nem akarnának mindig újat tapasztalni és nem csinálnának kísérleteket. A tudományos kíváncsiság újat akar éppúgy, mint a művészet...én vagyok az, aki sohasem elégszem meg veled.

3. Ebben a pillanatban az Életnek nevetnie kell és azt mondani :

— Ó Tudat, nem látod-e, hogy mi ketten voltaképp egyek vagyunk és én vagyok az, aki sohasem elégszem meg magammal ?

SZAGOKRÓL, ILLATOKRÓL

1905.

Szittál-e néha halkán terjedő
tömjént, mely dómokon remegve száll át,
vagy régi zacskó ó levenduláját
szimattól ingyenc élvre gerjedő?

Baudelaire : Une phantôme.

1.

Maupassant egyszer tettenéri a fajidegenkedést. La main gauche c. kötetében van egy novella — Boitelle — melyben a parasztszülők visszautasítják fiúk néger választottját, mert nagyon fekete. Elle est trop noire! Non, vrai, c'est trop. Ha egy kicsit világosabb volna, elfogadnák.

Egyik modern írónk egy tárcája néger legényről s fehér leányról ír, szerelmesekről, akik egyszerre kiábrándulnak: a fekete, mert a fehér test szagtalan; a leány pedig...

Az érzethangulat faji különbsége kétségtelenül a szokásból ered. Az európai átlagember így mindig is idegenkedést mutatott az emberi test természetes illatától: mert az e fajnál minimális. Már Nagy Sándorról mint rendellenes kellemetlenséget jegyezte fel Plutarchos, hogy izzadságának illata volt; és nem mondatja-e Plautus, az átlagemberek e kiváló rajzolója: Mulier tum bene olet, ubi nihil olet. Maga Montaigne is — nagy elődöm a szagokról való értekezésben — azt írja: la meilleure condition qu'ils ayent (les corps) c'est d'estre exempts de senteur. Non bene semper olet, qui redolere solet.

Ez idegenkedés egyik főoka kétségkívül az emberi szagokhoz társult kellemetlen asszociációk — (betegségekről stb.) — : mindjárt szólni fogunk a szagok asszociatív erejéről. Az átlagembernél azonban nem kevésbé fontos ok a szagok szokatlansága : sérti az átlagorrot.

2.

De művészérzéknek, mely mindent, ami felesleges és szokatlan, élvezni tud, az ép és fiatal test természetes illata is kedves. Nemcsak elfinomodott, modern poéták énekelnek erről, hanem olyan egészséges, parlagi mesélők is, mint a mi Mikszáthunk, aki Beszterce ostromában gyönyörködve írta : A meztelen ifju női test illata betöltte a szobát... S erről dalol az olasz költő is :

Quei profumi di carne e di salute,
Che vanno al cor per via non conosciute.

Az illat igazi költője azonban mégis az a francia dekadens, akinek egy szép költeményét itt hevenyészve lefordítom, hogy későbbi reflexióim közül egyetmást rávonatkoztathassak :

Parfum exotique.

Írta : Charles Baudelaire.

Hő kebled illatát — langy alkonyán az ősznek —
ha szívom és szemem hunyom mindegyiket :
előttem megjelen sok boldog partliget,
egyhangu nap tüze mélán vakítja őket ;

Ízes gyümölcsöket, titkon édesbedőket
csodás fákon kínál a lomha, bús sziget ;
s látok finom s erős, épizmu férfiket
és érthetetlenül őszinte szemű nőket.

Bübájos ég alá követve illatod
dús öblöt látok én, vitorlát, árbocot,
mely még a hab közül kikelve szinte fáradt,

míg az illat, mely a zöld átánokból * árad,
s dagasztva orrlyukam az enyhe légbe gyűl
s a matrózok dala lelkemben elvegyül.

3.

Ne higyjük, hogy e különös illatok művészi megérzetése a szerelmi érzékenység műve: modern novellánk hőségnek sem volt erre elég a szerelem. A legtisztábban esztétikai illatélvezésnek ezer példáját találjuk a sötét Jeanne Duval költőjénél, akinek számára vannak illatok, amelyeknek minden anyag lyuka csos; azt hinné az ember, hogy áthatnak az üvegen. *En maint en droit, cette préoccupation de l'arôme reparaît*, írja róla Théophile Gauthier is, *entourant d'un nuage subtil les êtres et les choses*. A pézsmá, a tömjén, az ámbra, ó szekrényekben feledt illatzacskók különös zamata extázisba ejti, mint kedves álatát a macskafű** szaga.

Egyáltalában a szagok iránti érzékenység és a szellemi kiválóság úgy látszik egyenes arányban van. A görögök regéiben az istenek közellétét illatukról lehetett megismerni. Gondoljunk a Dante illatozó angyalára is. (Purg. XXIV. 145—150.) Míg a közönséges ember az orrát úgyszólván csak elővigyázati eszközül használja (gázömlések ellen), mint az iskola-könyvek teleológiája tanítja — s körülbelül mindig csak oly — utilitáris — magatartást

* Öthimes átán. *Tamariscus*. Tamarinier.

** Katzenkraut: *Baldrian*. *Valeriana*.

mutat a szagok iránt, mint a Teniers képén — az öt érzék — az ételt szagoló hölgy*, akinek arcán e vulgár-utilitarizmus, az esztétikai képességek egyenes ellentéte éles kifejezésre jut: — addig a szellemileg előkelőbbeknek nemcsak szemük, hanem orruk is művészi — érzékenyebb és objektív, vagy ahogy Schopenhauer mondaná: az akarattól független. Innen van, hogy a nagy szellemeket szinte kísértik, gyötrik az illatok, de nagyobb élvezeteket is nyújtanak nekik, mint más halandónak — ha talán nem is ébredtek ennek annyira öntudatára és nem is fejezték úgy ki mint Baudelaire. Már a latin költő írta:

Sagacius unus odoror,
quam canis acer —

S Montaigne mondja: *Quel que odeur que ce soit, c'est merveille combien elle s'attache à moy et combien j'ay la peau propre à s'enbruver.* De nem a bőr az oka, sem a nagy bajusz, melyet szintén felhoz, hogy az illatok a lelkére hatnak: *car j'ay souvent aperceu qu'elles me changent et agissent en mes*

* Van Ostade képe: A szaglás: eszembe hozza, hogy az átlagember több fogékonyságot mutat rossz, mint jó szagok iránt: amazok erősebben hathatnak érdekeire. — Itt idézem Charles Régismanset értekezését de finibus odorum; e kedves, XVIII. századba illő epikureus racionalizmussal megírt könyv szerint az orr sentinelle avancée; de ő is megjegyzi, hogy ez inkább az állatoknál van így, mint az embernél s érzi a szagok fontosságát a szellemi életben. Filozófikus egységbe azonban nem fogja gondolatait, okokat nem keres; s felhozva egy igen érdekes, sok mély és rejtelmes dologgal összefüggő esetet egy leányról, akit az adolescentia tett először érzékennyé az illatok iránt, frivol tréfával üti el: *L'amour avait ouvert le nez de l'insensible, en attendant, qu'il l'adornât d'une ouverture plus délectable encore.* — Régismanset szerint a természetes illatok sokkal lélekbehatóbbak, mint a mesterségesek.

esprits selon qu'elles sont... J'aime bien fort à estre entretenu de bonnes senteurs... Ces belles villes, Venise, et Paris, alterent la faveur que je leur porte, par l'aigre senteur. Tudjuk, hogy Goethe és Arany is rendkívül érzékenyek voltak a szagok iránt; az utóbbi gyakran fejfájást kapott tőlük. Kazinczy nagy érzékenységet ezirányban mutatja a Pályám Emlékezete egy helye (II. könyv. I. 16.). Schillert esztétikai tevékenységre hangolta egy oly illat, mely az átlagembernek ellenszenves, mert érdekeivel nem egyezik.* S a nagy francia regényírók: Zola (La faute de l'abbé Mouret, Ventre de Paris) és Daudet (Numa Roumestan) nem kisebb érzékenységet mutatnak a szagok iránt, mint az a költő, aki így dalolt kedveséhez: Je croyais respirer le parfum de ton sang, vagy az (Montesquieu gróf), aki egész verseskönyvet írt a virágillatokról a Flaubert Salammbôjából vett címmel: Chef des odeurs suaves; vagy Maeterlinck, aki az illatszergyártásról értekezve szintén nagy élvező és disztinkatív képességet mutat az illatok iránt.

Számos illatot — a nedves föld illatát,** a dús haj illatát — igazán csak a művészberek fedezték fel és érzik s élvezik. A művészi benyomásokra fogékonyabb Kelet fogékonyabb az illatokhoz is. A klasszikus ókor civilizációjához (e kiváltképpen esztétikus civilizációhoz) oly mértékben hozzátartoztak az illatok, amint

* Ismert kuriózum, hogy Schiller rohadt alma szagánál dolgozott.

** Gleba quod aestivo leviter cum spargitur imbre. Martialis. A mező illata, melyet megáldott az Ur. Genézis XXVII. 27. Aróma I. Müller Miksa felolvasásai. Ford. Steiner I. 238 l.

azt mi nem is képzelhetjük.* Megbecsülték, kívánták az illatokat. A szíriai király legfejedelmibb pazarlásul illatban fürösztött valakit, s mulatott, hogy a közfürdő közönsége odatódul s iparkodik cseppeket elragadni a drága szerből: mintha pénzt osztana. Az Evangéliumban a szeretet legnagyobb jele az asszonyé, aki Krisztus fejére önti illatos üvegének minden tartalmát. Az Egyház a tömjént esztétikai áhitat felkeltésére alkalmazza. A költők az illatokat mint esztétikai hangulatelemet vegyítik leírásaikba. Miért szoktuk az imát illathoz hasonlítani? Miért énekli meg Hugo Victor (*Prière pour tous VII.*) az imát, mint a legszebb illatot s az illatokat, mint az ima képét? Arany a friss szénaszagot »mezők üde lelkének« nevezi.

Ha valaki ez »alsóbb érzés« prózaiságát, vagyis hogy megint Schopenhauer nyelvén beszéljek (aki különben szintén lenézi a szagló érzéket): az akarattal való összefüggését veti fel: ami miatt pl. az íz nem esztétikai érzet és a szakácsművészet sohasem lehet művészet: gondoljon arra, hogy a zene nem kevésbé összefügghet az akarattal — pl. a Tristan vagy Salome zenéje — s viszont az orrnyálkahártyájának szaglósejtjei a legspirituálisabb gyönyört képesek nyújtani nekünk, *nous rejouir, esveiller et purifier le sens, pour nous rendre plus propres à la contemplation*, amire minden vallás kezdettől alkalmazta is — s néha tán minden érzék közül a legkevésbé tetsze-

* L. Willamovitz-Moellendorf: *Die Locke der Berenike*. — L. még Martialisnál III. 65. IV. 4. XI. 9. — Hogy a legszellemibb gyönyör, bizonyítja Platon *Polit. d'* 584. B. — C. (V. ö. a Flaubert mondását: *L'esprit des dieux habite dans les bonnes odeurs.*)

nek érzékieknek. Igen a szag egészben véve sokkal szellemibb, mint akár a szobrászat, akár az építészet anyaga, akár a lármás zene.

Diese Nase, — mondja Nietzsche — von der noch kein Philosoph mit Verehrung und Dankbarkeit gesprochen hat, ist sogar einstweilen das delikateste Instrument, das uns zu Gebote steht: es vermag noch Minimaldifferenzen der Bewegung zu konstatieren, die selbst das Spektroskop nicht konstatiert.

4.

Honnan a szagoknak e feltűnő hatása művészi érzékű emberekre, honnan az illatérzetek szellemisége és mély hangulata? Hogy gyakorolhatnak ez összefüggéstelen, aránylag gyenge és kevésbé figyelemvonó érzetek oly lebilincselő, majdnem bűbajos hatást?

Ha az imént teljében idézett Baudelaire-vershez fordulunk felvilágosításért: a vers lélektani tanulmányára van szükségünk, amely csak életrajzi adatok segélyével lehetséges. Nos: Baudelaire serdülő korában utat tett Ceylonba, Mauritiusba, tropikus földekre: s ez út benyomásai mindörökre ragyogó betűkkel vésődtek emlékébe. Ez emlékeknek számos méla verset köszönünk. Az illat, Jeanne Duval illata, jobban mint bármi más, ez egész vakító képzetsort von a költőlélek dús színpadának lámpái elé: hisz maga a mulatt parisienne neki: *Mère des souvenirs, Hüterin des Schatzes* — mint Artur Höltscher mondja róla.

Mért jobban mint bármi más? Régi tapasztalat és közismert tény, hogy a szagoknak rendkívül asszociatív erejük van. Egy

drága testen így a szerető emlékek gyűjti ritka bokrétáját.* »Egy doboz szaga emlékünke idéz egy kertet, amelyet gyermekkorunkban láttunk.« Ilyesmit mindenki önmagán figyelhet. A költők tele vannak az illatok csodás emlékeztető erejével ; ez már közhely is. Rousseau a szaglást ily értelemben nevezi a képzelet érzékének. Ez asszociatív hatás tényét Pilo Mario az esztétikában is értékesíti.

De a szagok esztétikai hatásának van egy másik tényezője, tán sokkal fontosabb is ; sőt újabban Heywood Alice és Vortriede Helén emezt is arra vezetik vissza.

5.

A szagok nagy asszociatív hatását azelőtt affektív erejüknek tudták be. Az én két újvilági misszem kísérleteinél, melyeknek eredményét az *American Journal of Psychology* tette közzé, elkülönítette azon eseteket, melyeknél az affektív kapcsolat lehetők látszott. Teljesen kizárta az ideációs asszociációk lehetőségét. S mi volt az eredmény? A szagok nem mutattak nagyobb asszociatív erőt, mint akár az értelmetlen szótagok! Tán esetleges hangulatuknak — affektivitásuknak — kell be tudni egész asszociatív szerepüket? De az ez irányban végzett kísérletek sem adtak jobb eredményt, ami csak megerősíti a következtést azon régi tapasztalatból, hogy teljesen közömbös szagokhoz is gyakran erősen társulnak nagy affektivitású képzetek. »Egy doboz szaga emlékünke idéz egy kertet, amelyet gyermekkorunkban láttunk.«

* Ainsi l'amant sur un corps adoré
du souvenir cueuille le fleur exquise.

Hisz annyira nem az affektív erő hatása az asszociatív, hogy gyakran a dolog megfordítva áll. A sóspaprikás kenyér szagát ki mondaná édesnek? Mégis ez a szag (igen sokak megfigyelése s az enyém szerint is) tökéletesen azonos a rezeda illatával. (Ezt vegyileg is magyarázni kéne.) A rezedaillatot pedig ki ne mondaná édesnek? Mi okozza az affektív hatást? Pusztán az idea-asszociáció. Másként a megcsalt szerető orrába

Warum steigt denn aus dem Balsamkraut
hervor ein Leichenduft?

Tévesnek tartjuk tehát a természetes indukciót, mely a szagoknak oly nagy asszociatív erőt tulajdonít? Ne; hanem titkát a kísérlet által nem reprodukált bonyolultabb feltételek között keressük — mondják okos misszeim.

A szagok sokkal ritkábbak tudatunkban, mint bármely egyéb érzeteink. Ami ritka: becses; s ez a valódi műbecs. A művészet a világ másolata s több: a természet folytatása, továbbépítése; új variációk létrehozása a meglevőkből és azokon felül. Aki a világot másolja, sőt továbbépíti: az a világot akarja, sőt meg sem elégszik vele; felfogásom itt egyenes ellentéte a Schopenhauerének. A világ pedig nem holmi Ding an sich, hanem, közvetlen, érzeteink. Aki a világot (vagyis minden érzetet, még a fájdalmasat is, fáradatlanul) szereti és akarja és élvezni tudja (a művészi fogékonyságú ember): annak a változást kell szeretnie: a világ maga, maga az érzet nem egyéb mint változás. Aki a változást és az érzeteket szereti, annak kivált szívesen kell látnia a ritka érzeteket és

minden ritkát. Ime egy új ösvény. A szagok ritkasága kétségtelenül egyik főtenyezője esztétikai hatásuknak.* A művész, akinek az említettekhez képest főjellemvonása a kívánság és kíváncsiság, kétségtelenül örömmel fogja fogadni a dolgoknak egy egész új oldalú nyilatkozását (hogy már a közrealizmus nyelvén beszéljek; habár én a dolgokkal nem törődöm, csak a nyilatkozásukkal). S mért ne adhatnának a szagok a plátói eszméről csak olyan intuíciót, mint akár a színek? A szagok Locke szerint a testek szekundér sajátságai; vagyis Spencer elemzését követve, dinamikai téráthaladó tevékenységek, az alany, tárgy és környezet háromrétűen bonyolódott termékei; — de a színek is azok!

Nos már, hogy visszatérjek misszeimhez, ők a szagok asszociatív erejét is a második tényezőből, ritkaságukból származtatják le. S ez az egymagában is kielégítő magyarázat igazán Kolumbus-tojásszerű. A ritkaság egyenes arányban áll a figyelemgerjesztő erővel, ez az asszociatívval. De ez pedig az esztétikai hatással áll egyenes arányban, miből következik, hogy a ritkaság nemcsak közvetve az asszociáció révén, hanem közvetlenül is s tán egyik legfontosabb tényezője a szagok esztétikai hatásának. De természetesen csak azoknál, akik az életet nem restek és nem gyengék teljesen akarni, legfeleslegesebb momentumaiban is (mert vagy minden felesleges, vagy minden öncél), vagyis művészi érzékűeknél; közönséges emberekre a

* Világos, hogy a kutya tudatában a szagok sokkal nagyobb szerepet visznek, mint az emberében (l. Spencer Lélektan 79. §.); de viszont a kutya valószínűleg sohasem merít belőlük esztétikai gyönyört. Ugyanez áll a vademberről.

szagoknak (tum bene, ubi nihil) éppúgy nincs esztétikai hatásuk, mint voltaképp semminek.*

Vagy minden felesleges, vagy minden öncél; a szagoknak mégis, mint mindennek, csinos teleológiájuk van, amelyet a darwinizmus kifejtett; a növényi szagok eredete olvasható Spencer Biológiájának 275. §-ában. A szagoknak ezen, a kiválasztási elmélet által magyarázott eredete és például az a sajátosságuk, hogy táplálékok felé (Spencer: Psych. 140.) vagy a veszedelemtől elfordítják a figyelmet, valamint szerepük a nemi kiválasztásban (ami mind együtt a szagok affektív erejének egyik forrása) csak a dolgoknak szerfelett mesterséges (vagyis: természetes, mert a természet mindig mesterkelt = a lehető legnagyobb variációra törekvő) bonyolultságát bizonyítják: hogy amellet, hogy öncélok, egymásnak is céljai, mind mind annyinak, ami csak kiegészíti azt a tényt, hogy minden dolog minden mással oksági viszonyban is áll s ami a világ egyedül lehetséges mozgását és sokat félreértett egységét jelenti; s e mozgás, e kapocs, e különség az egyetlen, amit a világból tudunk = maga a világ.

Ha már most az így (érzetekből) megkonstruált világhoz mint új kombináció-elemet vesszük a kísérő affektusokat: azokat következésképp szintén akarásra méltóknak és előidézésüket és új kombinálásukat méltó művészi feladatnak kell tartanunk, bár ellentétben az érdektelen tetszés esztétikájával s annak legőszintébb kifejtőjével, Schopenhauerrel, de megegyezésben az örökegyforma művészi gyakorlattal. Ez a művészet

* A cikkünk elején említett modern novella négerénél a nő illata nem esztétikai követelmény, hanem ennek éppen ellentéte: a szokás.

dionysosi eleme, ellentétben az apollóival és tipikus megjelenése a zene. S most már felléptethetjük a szagok affektív erejét is (mely ritkaságuknak, teleológikus szerepüknek, asszociatív erejüknek és C-nek rezultánsa) mint harmadik tényezőjét esztétikai hatásuknak (s nemcsak közvetve az asszociatív erő révén, melyet szintén emel, mint ahogy viszont az is emeli őt — újabb bizonyosságául a természet sokszoros bonyolódottságának). Minden affektus esztétikai hatása azonban sajátosan függ kvalitásuktól s e ponton még igen sok a felderítetlen.*

* A zseni fősajátsága az érzékenység és új érzések akarása lévén, a finom gourmandság (ínyencség) nemhogy ellenkeznék a zsenivel, nagyon gyakran társul vele. Csak Schopenhauert és br. Kemény Zsigmondot említjük, nem szólva Brillat-Savarinról, akinek *Physiologie du Goût*-ja az ízek iránti bámulatos érzékenységet és disztinktiv képességet mutatja és Raibertiéről, akit Pilo Mario az ízek Aristotelesének nevez. Lehet tehát íz-zseni. — Hogy a szakácművészetet mégis csak bizonyos komikus mellékértelemmel mondjuk művészetnek, oka, mint minden komikumnak, egy ellentét. Művészetnek szorosabban csak új, magasabb és feleslegesebb kombinációkat szoktunk nevezni; az ízérzéssel kapcsolt táplálkozás pedig épp a legprimitívebb, legkevesebbé felesleges életműködés: bár cél is, sokkal inkább eszköz is, hogysem művészet lehetne (= önfenntartás). Mindazonáltal not in kind, csak in degree alacsonyabb s ugyanazon okból, mint az iparművészet. Épp azért az ízek mesterséges kombinálásának épp úgy megvan a morális joga, mint minden mesterséges kombinálásnak = művészetnek: hisz maga a természet ilyen. Lehet tehát un melodramma gastronomico, hogy Pilo Mario szavaival éljek — (de ezt nem nevezzük melodrámanak s ennek is megvan az oka). — Itt idézem Milton négy sorát:

What choice to choose for delicacy best
what order so contrived, as not to mix
tastes not well joined, inelegant, but bring
taste after taste, upheld with kindest change?

Itt idézem Symons szavait is Moszkváról szóló essay-jéből: Colour must decorate colour in one unending series, as sauce sharpens sauce in Russian cookery.

Analóg okokból nem nevezzük művészetnek, vagy csak tréfából, a nemi vágyak mesterséges felkeltését: pornografiát,

Kitérés: Funkció mindig szorosan összefüggvén a szervvel, az orr jellegéből a szagló-érzékenység s így a művészi érzékenység* minőségére is lehetne következéseket vonnunk, ha le tudnók számítani mind az ezer melléktényezőt. Naivok (= kevésbbé művészi = kevésbbé komplikált érzékenységűek) jellemző orra fitos. Nagy embereké ellenben gyakran nagy és feltűnő alakú.** Egész népeket (zsidó, római) is jellemez az orr e legfontosabb sajátosságukban.*** De a »görög orr« nem adat, hanem ideál s különben inkább a homlokot jellemzi.) Voltaképp i orruk (nem = csőr) csak felsőbbrendű állatoknak van. Az emberéhez leghasonlóbb, de lényeges különbséggel a Kahan nevű majomé (Semnopithecus nasicus). A tapir és elefánt orra, e természeti specialitás, nemcsak szagló, hanem fogóeszköz is. A művészi érzékiség adja meg az előkelőséget; innen a név: előkelő orr. Lavater szerint az orr honesta-

orfeum-színpadot. A fajfenntartás ugyan már magasabbrendű, de még mindig nem elég magas, nem elég öncél, nem elég felesleges. Joga azonban épp úgy megvan: itt megint ellenmondok Schopenhauernek s a régi esztétikának.

* Művészi érzékenység = az élet akarásának foka. A szaglókedvvel való összefüggését az eddigiekben, azt hiszem, elég világosan megrajzoltuk.

** Ismerjük Mozart tréfáját, aki háromkezest írt és az orrával játszá egyiket; ismerjük Mozart orrát is s Goethéét s Mátyás királyét s Leonardo da Vinciét önarcképein, hogy Cyrano de Bergeracot ne említsem. Baudelaire orra is igen jellegzetes pl. a de Roy képen; Manet karrikatúráján finom, szimatoló kifejezést ölt. Az átlagembert a durva pied de marmite, krumpliorr jellemzi. Parasztoknak ritkán van szép sasorruk s ha igen, biztosra vehető, hogy jobb családból, nemes fajból származnak.

*** Leonardo da Vinci volt az első, aki utolsó vacsoráján nemcsak Júdást merte a jellemző orral pingálni. V. ö. a dákok jellemzését Trajánusz oszlopán. Herkulesét a görög szobrokon. Ratzel szerint (Archiv f. Anthropologie 1879.) a perui, mexikói stb. törzseknél a nagy orr a régi kultúra emléke. Ma orrban is az indo-európai faj vezet.

mentum faciei. Paul Carus, a jeles amerikai pszichológus szerint az adja meg leginkább az arc jellegét. Desor (*Essai sur le nez*) szerint az orr fejlődésére a kultúra befolyással van és az először rendszerint az uralkodó családoknál jelentkezik. Az orr fiziognómiai fontosságát felismerték még Lessing, Schopenhauer, a művészek közül először az etruszk szobrászok és az őket követő rómaiak.

6.

A szagok asszociatív erejével összefügg, de azzal össze nem téveszthető esztetikai hatásuknak egy másik s nem kis jelentőségű forrása: az, amit a dekadens költők *correspondance*-nak neveznek. A szót legjobban megmagyarázom, ha A. Rimbaud híres versére emlékeztetek: *A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu, voyelles*. E misztikus megfelelése látszólag oly távoli érzeteknek és képzeteknek azonban csak finomult érzékenységek* számára létezik. Minthogy ma divat a természetet lehető legszegényebbnek és fukarabbnak képzelni, magyarázásában nem akarok túlmenni az asszociációkból való magyarázaton; amikor a *correspondance*** olyan asszociációt jelentene, hol a kapcsolat eredete és milyensége teljesen eltűnt az emlékezetből; a kapcsolat azonban mégis felbonthatatlanul erős; ami mindenestre elég felöltő jelenség. Véleményem szerint azonban lehet a *correspondance* valami a

* E szó illetően használata nem modern *affectatio*. Értelmét l. Csokonainál: Az öt érzékenységek...

** A szóhoz l. még Verlaine *A Clymène*, utolsó szak.

színes látással rokon tünemény és a természet egy új kombinációja.

Akármint legyen is, a szagok megfelelése erős, bonyolult és gyakori, szinte mindenkitől ismert, ami — e téren — sokat mond. (Az asszociációs teória mondhatja, hogy azért, mert a szagok kapcsolatmódja minden kapcsolateredetek között a leggyengébb: koincidencia. Sok esetben valószínűleg igazat mond.) E correspondance kétségtelenül erős forrása az esztétikai hatásnak. Közvetlenebb a szimbolum hatásánál, mert magán az érzeten alapul. — Baudelaire külön versben dalolta meg:

Il est des parfums frais, comme des chairs d'enfants,
Doux comme les hautbois, verts comme les prairies,
— Et d'autres corrompus, riches et triomphants...

Valóban vannak zöld szagok, vörös szagok, fehérek... mint ahogy vannak vörös, fehér hangok.* Ismerek aranysárga szagot is. S a dolog még rejtelmesebb lesz, ha arra gondolunk, hogy pl. a virágok színe és illata közt csakugyan *ex natura* is van valami összefüggés, amiről, aki bővebbet akar olvasni, nézzen utána a Természettud. Közlöny 1883-ban kiadott Tárgymutatójában.

Aztán: vannak piano-szagok. Vannak forte-szagok is. Harmónikus és diszharmónikus szagok; ordítók, mint rikitók. Így hasonlít hangot szaghoz Milton a Comusban:

* Csak egy példát hozok. Wilde Salomejában jön elé a harsonák piros rivalgása. (Ford. Szini Gy.) Tudvalevő, hogy Dante gyakran felcseréli az érzékek működését; az Inf. I. 60. dove il sol tace nem annyit jelent, mint Szász K. fordítja, hol a nap kél, hanem ahol hallgat: azaz sötét van. Még találóbb idézet nekünk: Inf. V. 28. Io venni in loco d'ogni luce muto! Minden fénytől néma helyre jöttem.

At last a soft and solemn breathing sound rose like a stream of rich distilled perfumes and stole upon the air.

Que son set que parfums se taisent! mondja Gustave Kahn, a francia költő.

S a tapintás érzékével is levelez a szaglás. Selymes, bársonyos szagokat ki nem érzett? Cirógató, karcoló szagokat? Hideg vagy égető illatokat, csiklandó szagokat? Táncoló sajt-szagokat? (Zola, Daudet.) Selymes megint, s bársonyos szagokat? Heliotrópokát, d'une haleine de vanille si douce, qu'elle donnait une caresse de velours? Ez Zola mondata:

— C'est ici qu'il doit être bon de s'asseoir — így szól Serge Albinehoz — dans l'odeur qui monte.

Elem a szag, mint a levegő; mint a víz; csakhogy finomabb. Finomabb a levegőnél: még a hangnál is finomabb. A hang jön, mint egy folyó, arcul csap sokszor, erőlködnöd kell, hogy meg tudj állni benne. A szag ingerel, csiklandoz, de meg nem üt soha.

Pedig a szag materiális és mégis szellemibb a hangnál. A mozgásmennyisége kisebb.

S a szagok megfelelése legfeltűnőbb a hangokkal, kivált a zenhangokkal.* Vagy csak azokkal vesszük legjobban észre mi, — éppen mi? Vajjon a színek harmóniáját nem zenével szoktuk-e hasonlítani? (V. ö. az összhang szót.) Nem először zenével hasonlítunk, harmónikusnak mondunk-e mindent, ami esz-

* A szag sokkal folyékonyabb, hogysem a zörejhez lehetne hasonlítani.

tétikai benyomást kelt bennünk? * Mint a kisgyerek, aki kutyanak mond minden állatot, mert csak a kutya nevét tudja. Ezer állat lehet, de még csak ennek az egynek a nevét tudja.

Egy régi papírszeleten a következő feljegyzésemet találom :

Mért ne lehetne tapintás-zene? Mért ne lehetne készíteni az aeolhárfaéhoz hasonló lemezeket, melyeknek végigtapintása az érzékeny tapintóérzékre (pl. a Keller Helén bájársainak tapintó-lelkére) ép oly kellemes és elragadó legyen, amilyen a zenedarab az érzékeny fülnek?

Nos — és miért ne lehetne — illatzene? Zene — az érzékeny orrnak?

Egy fővárosi színházunk, — egy operette előadásánál — mikor a színpad exotikus szigetet ábrázolt, exotikus illattal árasztá el a nézőteret. A dolog kétségtelenül esztétikai hatást keltett. De csak azt adta meg, amit Beöthy Zsolt esztétikai alapnak nevez s ami kétségtelenül tisztán: megfelelő háttér-asszociáció.

Hogy önállóan — s közvetlenül mint érzés — esztétikai hatás keletkezzék:** ahhoz vagy sokféleség (színesség) vagy mozgás szükséges. Egy

* Un grand nombre des impressions de la vue peuvent s'exprimer et s'expriment le plus souvent par des termes qui semblent avoir été inventés spécialement pour désigner celles de l'ouïe. (Eugène Véron, Esthétique Deuxième édition p. 12.) Véron a megfeleléshez hasonló (de szándékosan létrehozott) tüneményt jelöl transformatio névvel. A correspondanceról beszélve, idéznem kell Swinburne gyönyörű sorait, melyek ez érzés quintessenciáját fejezik ki költőileg :

Shadow kindled with sense of light
Silence laden with sense of song.

** Komikus szag nincsen. De voltaképp, egyáltalán, érzés lehet-e komikus? Komikus csak gondolat lehet. S a komikum a művészetnek csak mellékterménye.

változatlan érzés fel is költheti-e azt, ami maga nem egyéb, hanem a kombinációk érzése? Parfümmuzsika csak izoláltan vagy kombináltan successiv illatok előre megállapított változtatásával lehetséges. A rögtöni szagmentesítésre már tétettek kísérletek: az illatizolálásra az első lépés. Mihelyt önkényesen kombinált illatokat tetszésszerűn időre előállítani sikerül: készek az illatzene feltételei.

S lehet, hogy a jövő században okosabbak lesznek az emberek, lesznek olyan okosak, mint a görögök voltak s ilyeneken törik a fejüket, nem pedig gépeken.* Nem a gép teszi édessé a munkát, hanem a dal.

Új technika, új elmélet keletkeznék. A szerelmes illatszonnettel lepné meg imádottját. Kedvesebb lenne, mint a puszta szóvers.

S lennének műfajai az illatoknak: az egyszerű, családias, régies illatok műfaja, minő a rozmarin és levendula; külön műfaj az ánizs alapmotívummal s a régi vagy népiesebb parfümök műfaja: pacsuli-ária; külön műfaja a buja s exotikus illatoknak: illat-idill és illatóda. Lenne, az illatban is, programzene: az asszociációk felhasználásával; lenne l'odeur-pour-l'odeur-zene.

Mikor szívunk már cigaretta helyett — illatkölteményeket?

Mikor fognak a szomszéd szobából, az ajtó résein által, beáradni édesen az illatklavier akkordjai; e zongora brutális hangjai, a brutális hangok helyett, melyek, mint Schopenhauer feljajdult, agyig, lélekig hatnak!

* Vagy ha gépeken, akkor a Mantegazza pianoforte olfattívóján (amit egyébként már megpróbáltak Párisban).

Gyermekes ábrándok! — No bizony! Olyan soká voltam okos, csoda, hogy eddig is kitar-
tám. Ide írok egy verset:

I d i l l.

Százsorszép, erika, orgona, gyöngyvirág
bimbóznak, illatoznak kertünkben gazdagon:
ez ám a tavaszi, verőfényes világ
kettőzik napsugára a szomszéd ablakon.

Azon az ablakon nemcsak a napsugár ég:
egy szép leány szeme süt reggelente ki.
A sok virág közé ezt várom, lesve, már rég
és míg meg nem jelen, csokrot kötök neki.

Százsorszép, erika, orgona, gyöngyvirág,
testvérül bokrétámban hát ölelkezzetek
és zengjetek neki illatszimfóniát!
— Csak volna nefelejts is — refrénül — köztetek!
(1903. április.)

7.

De félre vers és tréfa! A komoly ábrándnak
adjuk át magunkat; jer ringató k o m o l y fan-
tázia!

Rajzoljunk egy utópiai illatversenytermet,
élvezzünk, legalább képzeletben, egy odórikus
zeneművet.

Utópia boldog lakói hátradőlnek a nem nagy
és tökéletesen elzárt terem kényelmes zsölléi-
ben. A külvilág kirekesztve. A lámpák mind
kialszanak. Tökéletes sötétség és csend az, amit
c legfinomabb műélvezet megkíván.

Halkan, mint távol emlékezet, alig is észre-
vehetően eleinte s hogy az agy kérdezi, szag-e
vagy hang az igazán, terjed a tiszta légből
messze parfüm pianoillata. Ibolyaillat, érez-
hetőleg, de színeket és mellékszíneket kap időn-

ként, taktusra, és titkos zamatokat, hogy az orr egyre változást vár. Egyszerre s azt sem tudni miként, erős heliotrop-lehellet* tölti el az egész termet, mely aztán érdekesebb vaniliába olvad s idegesen bizsergetve az élvező cimpáit, egyszerre megszakad.

Megszakad, eltűnik, semmi sem marad. Tiszta, friss a levegő megint. Az élvező, akinek idegeit mozgásba hozta ez az előjáték, meglepett várakozással emeli föl fejét. Tiszta, üres a levegő megint. Egyszerre, újra, mint előbb észrevétlen, kél a halk ibolyaszag. De a levegő friss most, még frissebb és az illat materiálisabb s különös zamat vegyül bele: a kikelet nedves illata. A nedves föld illata, a sár szaga, valóban; az olvadó hó szaga, friss tavaszi lehellet, mely bársonyosan cirógatja a jelenlevők arcát. Szellő van a teremben bizonynyal és tágnak érzik a terem, a sötétben, mintha szabadban volna. S az ibolyaillat, szabadon és szemérmetlenül kószál, átleng mindent. És más virágok illata vegyül benne, mindig gazdagabban: először csak tavaszi virágoké: rezedá, orgona, gyöngyvirág. Ismeretlen szagok is; amaz illatozó lepkének szaga s egyszerre tömjénillat. Aztán megint: gyöngyvirág, orgona, rezedá.** Hol az egyik, hol a másik érezhető tisztán és vissza-visszatérnek. Majd fölkel a rózsa buja szaga s szuverén elönt mindent. A szellő megszűnt, a lég nyomott, a hőmérséklet emelkedik. Ah a rózsa! A rózsa ezer más illatot költ, költ; s fölrobognak vad keleti illatok, bíbor-

* Nincs ám a nyelvben még elég szó az illat számára: ez is bizonyítja, mennyire elhanyagolták esztétikailag ezt az érzést. (Mert anesztétikus kifejezések vannak, bőven...)

** l'odeur fade du rézédá. — P. Verlaine.

illatok: a buja nárdusz, a holtakat felcsiklandó myrrha, a zsíros pézsmaillat, a mézédes jázmin. A mézédes, emlékitta jázmin! Ennyi gazdag illat felhozza, ütemre, mert nem szabad elfelejteni, hogy a szagok váltakozása szoros ütem szerint történik és vissza-vissza térnek, fölhozza, ütemre, ennyi gazdag illat a leggazdagabbat, az ártatlanság virágának bódító illatát, liliomillatot. Fullasztó, nehéz liliomillatot; amely nem is egyszerre adja át a levegőt másiknak, hanem lassan vegyül bele enyhe tömjén-szellő, mintha füstuszályos, könnyű tömjéntartó röpülne át, sötétben, fönn a szoba levegőjén, s szellem-kezek csóválnák. A tömjén megmarad, erősödik; de a liliomsúly, alig vesszük észre, eltűnt; és helyette finom cinnamusz ébred most. S újra szökken dús hangversenye az illatoknak: buggyan. Kelnek ismeretlen balzsamok, csodálatos füstölők párája, desztillált illatok, megtörött virágszárak, növénynedvek titkos illata,* az aranyámbra. Rejtelmes éjillatok, illatok, melyek a homerosi asphodelosra gondoltatják az embert, idilli illatok, Milton paradicsomába *and in all that bowery loneliness* beillők. Tágra nyílt orrlyikkal ül az élvező, agyán, lelkén rohan át ez illatkáosz szellemtánca, kábul a feje, értelme megakad. A puha székben, szemlehungyva élvez. És újra ébred, keveredik, eltölt a rózsaillat, s a rózsák hervadnak, és a boldog utópiai érzékeit a virágok kellemes hullaszaga andalítja.

* Odeur de la séve

dans les bois mouvans. — V. Hugo.

Gramina quod redolent quae modo carpsit ovis. Martialis.

Tongues in the trees, books
in the running brooks
Sermons in stones and good
in everything.

Shakespeare.

1.

A Vacaria csúcsán állottam, majdnem kétezer méternyi magasságban; előttem a Királykő, rengeteg fehér kőtömeg a déli napban áttetszően ragyogott, csiszolt, elképzelhetetlen gyémánthegey. Balra a sztinában zsendicét kínált a csobán felesége; mögöttem, lentebb, az elmaradt társaság, vidámra fáradt szász leányok emelgették szöges botjaikat, lihegve hozta a kapitány legénye a konzervekkel, hideg hússal megbélelt hátzsákot; a nevető karaván úgy tűnt fel a fenyvek mögül, mint valami újfajta hegyi patak, mely fölfelé csörren: bugyborékos élet a mohos köveken. Ezenap nem folytattam George Meredithet, akit ekkor már hónapok óta bujtam —, de ezenap kezdtem igazán megérteni.

A vér persze vígan folyt ereemben, mint megintegy újmódi hegyi patak; lábaimat acéllá edzé a fáradság; nevetni, kiáltani, futni akartam; éreztem, hogy mily badarság búsulni ez életben; mikor ez élet oly szép, természetben és társaságban.

2.

Ez optimizmus, és ez George Meredith optimizmusa: angol optimizmus, hódítóké és vidám

sportmaneké. Ez egyúttal az utazók optimiz-
musa, akik újat kívánnak látni. És voltaképpen
nem optimizmus ez, legalább ő maga nem tud
semmit róla, hogy az volna. Ezen a határon az
optimizmus és pesszimizmus megszűnnek; »e
szóknak nincs többé értelmük« — mondja Mere-
dith. Az ember a föld fia — mondja Meredith:
a Föld az a hatalmas She, akit verseiben foly-
vást megjeleníteni hallunk; mihelyt az ember a
földtől elszakad, pesszimista lesz; s aztán,
talán hogy meneküljön a pesszimizmustól, opti-
mista lesz. A XIX. századi angol irodalom leg-
nagyobb csomója ez, melyet Meredith így mint-
egy kettévág. Byron tetszeleg a pesszimizmus-
ban, Dickens a filantrópiához menekül előre,
Thackeray és Carlyle a gúnyhoz, Shelley, majd
inkább Tennyson és a preafaeliták a széphez
(s a rútat egyszerűen nem veszik tudomásul);
akkor jön egy költő, egy ideális ember és ideá-
lis angol, akinek a világon a legnagyobb bol-
dogság jutott osztályrészül [annak az asszony-
nak a szerelme, akit Poe »neme legnemesbjé-
nek« nevez s Flórencben hosszú élet avval az
asszonnyal], akkor jön, mondom, Browning s
fenséges drámába olvasztva a szép mellett min-
den rútat, minden szomorút is, a végén mégis
azt szűri le, amit a kis Pippa énekel:

Az Isten egében,
Rendben a világ:

God's in his Heaven, all's right with the World:
ez az angol érzés kvintesszenciája Meredithig:
teológikus optimizmus, amelynek isten kell,
hogy megmagyarázza, miért érzi jónak a vilá-
got minden baj dacára, isten kell, hogy all
rightot mondhasson e komisz világra — pedig

all rightot kell mondania, hisz angol. Isten kell, mint Wordsworthnek, aki szintén úgy vélekedik, hogy

not in utter nakedness
but trailing clouds of glory do we come
from God, who is our home.

3.

Browning után csak Meredith jöhetett. Ő talán Browningtól tanult meg érezni, Carlyle-től, a Sartor Resartusból, nevetni (ezek voltak kedves olvasmányai); s érzés és nevetés gondolattá lett nála és így szólt Byronhoz: Tudom én, mért vagy te pesszimista; és így szólt Browninghoz: Tudom én, mért vagy te optimista; és így szól mihozzánk: Éljetek, ahogy a Föld tanít és eszetekbe se jut sem optimizmus, sem pesszimizmus. Ezer meg ezer példája van arra, mennyire hat a fizikai élet a világnézetre: regényhősei legszentebb megindulásait, legmagasabb érzelmeiket egy jó lovaglásnak, egy kitűnő reggelinek köszönhetik. Mikor Vittoria Milanóból hajnalban menekül, a friss reggeli légben kávéra éhezik és ez a legfenségebb hangulatok egyike; mikor Vernon, a good walker, Crossjayt keresi, a zuhogó esőben való séta a legesodálatosabb érzelmekre költi; Clara, a boldogtalan Clara, egy reggeli lovaglás után tökéletesen vidám; dr. Middleton a kitűnő borok miatt nem hajt leánya panaszáira; Dianával a délnyugati szél minden keservét elfeledteti; s hát Nevil és Renée bárkázása az Alpesekek alatt! s hát a rajnai vihar hatása Richardra! Sokszorozni lehetne a példákat s az új regényirodalom legszebb lapjait hozni fel illusztrációnak. »A tüdők és tagok erős gya-

korlása az ember erkölcsi támasza« — mondja Meredith. (Lord Ormont.) Ez a természet segítése.

És a természetleírásokban remekel Meredith. Eleven, hamvas színekben festi a természetet, a szerető szem mindenlátásával, a szerető ajk bőbeszédűségével. Stílusa lágy és tiszta szópatak, s hullt cseresznyevirágokat röpít apró hullámain. Alpesi, angol tájai egyaránt feledhetetlenek. »Itt kis víg remények nyílnak számodra, virágok és táplálék gyanánt, közvetlen, kész haszonra, elég, ha jó közel, mint kell halandó reményének. Hogy elzárul körötted itt a régi tág élet! Erőd emberé vagy, nem több. Mért kérne többet az ember? csodálva kérdi, aki egészséges.« (Harry Richmond.)

Ez a természet segítése.

4.

A másik a társaság segítése. Egészséges ember emberek közé vágy. A nagy városok is a föld virágai, a földanya gyermekeinek fészkei. Meredithnek elragadó lapjai vannak Londonról. »A nagy városokban is Isten lakik« — mondja Bryant — s ezt Meredith oda módosítja: a nagy városokban is a föld szíve dobog. Dianára, a szellemi munkával pénzét kereső Dianára London utcai forgataga éppoly átalakító hatással van, mint Richardra a rajnai dombok. »Szerette a tömeget. Öltözete volt neki... Az utcalángok sötétedés után, vére gyors mozgása, mind hozzájárultak, hogy szikrát üssenek lelkében, inspirálni éjjeli írását... Hajlandó volt kimondani, hogy nincs planétánkon lakható hely, egészségesebb, kellemesebb, mint London.«

Meredith egészen távol van minden rousseauságtól. A társaságot hirdeti, még jobban tán, mint a természetet. Ő az angol társadalmi *novel* betetőzője. Egy-egy regénye, pl. az *Egoist*, a tökéletes társadalmi regény; csupa finom pszichológia, ahol a cselekvény tisztán a személyek társadalmi viszonyainak története. A művelt, előkelő angol társaság ez*; a legszellemesebb és legfrissebb csevegések folynak le előttünk, s a szavak finom célzásait, a hanglejtések jelentős árnyalatait úgy érezzük, mintha színpadról hallanók. E párbeszédekben épp úgy érezzük az író gyönyörködését, mint a természetleírásokon. Fejezeteinek felosztása gyakran csupa party-jelenetezés és címei a *Dramatis Personae*. Egy regényének ily alcímet ad: Komédia elbeszélésben; és így határozza meg elején a komédiát: »olyan játék, mely a társaséletre vet reflexiókat, civilizált férfiakkal és nőkkel játszik a szalonban« s nem szorult külső küzdelmekre, erőszakos rázkódtatásokra, hogy meggyőzzön. S minden epikai szélesség és árnyalatos részletezés mellett Meredith művein a komikai múzsa lebeg.

5.

Ez a Múzsa a legegészségesebb Szellem a világon, s egyáltalán nem véletlen, hogy Meredith legkedvesebb külföldi írója Molière s könyvet ír — egyik legszebb könyvét — a Komédiáról: *Essay on Comedy*. Az a világnézet, melynek elemzését megkísértettük, a Komikai Szellem műve. Meredith említett műve legszebb lapján leírja ezt a Szellemet: józan emberek

* Az előkelő társaséletnek majdnem megtestesítője a *great lady*, Mrs. Mountstuart.

látják őt, mondja, a társaság fölött lebegni, overhead. Ahol egészséges férfiak és nők együtt vannak, ott megjelenik a Komikai Szellem, ezüst kacagással. Itél, mérsékel, gyógyít, nyugtat; jó szellem, tele egészséges maliciával, a Természet és Társaság szelleme. Ahol nincs társaság, nincs komikai szellem, nincs igazi egészség; ahol a nők alárendeltek, mint keleten, durva röhej lehet, a Komikai Szellem nem jelenik meg.

Nem mennyei szellem ez: teljesen a Földé. A jót, a rossznak kárpótlását nem az Égtől várja, mint Browning, mint Wordsworth. Nem is keres a rossz mögött titkos jót és nem optimista. A távol jövő, a ködös problémák nem érdeklik. A Honnan és Hová kérdéseihez semmi köze; ragaszkodik a Földhöz, aki »szült bennünket, aki egyetlen látható barátunk«; »aki adja nekünk az emberszerető Nazarénust, a mártírokat, a költőket, a búzát és bort«.* Hálás mindenért, amit a Föld ad; Meredith legszebb lapjainak egyikét a borfajokról írta. Ragaszkodik a földhöz, ráhagyva jövő dolgát, jobban szeretve őt, hogysen kérdene.

Leaving her the future task;
loving her too well to ask.

»Ami néma — mondja — nem kérdezzük«:

what is dumb,
we question not, nor ask
the silent to give sound
the hidden to unmask
the distant to draw near.

de nem is félünk tőle.

* Meg kell jegyezmem, hogy Meredith felfogása semmiben sem pantheisztikus s Földje nem az a pantheisztikus földanya, akit Swinburne énekel Herthájában. L. erről a kitűnő Meredith-monographus, Trevelyan összehasonlítását.

The Great Unseen, nowise the Dark Unknown.

A Komikai Szellem nem fél a haláltól. Hisz ami meghal, a Földbe kerül, anyja kebelére, ahonnan a rózsza fakad :

Into the breast, that gives the rose,
shall I with shuddering fall?

6.

Ilyen a komikai szellem.

Nem filozófus szellem, hanem naturalista : nem tagadja le sem a jót, sem a rosszat : a jót élvezi, a rosszat neveti, s javítani próbálja. Teljesen modern és praktikus szellem : az elavultat neveti ; forradalmi szellem, tekintély nincs előtte. Angol szellem : szereti a szépet, de szereti a hasznosat is : mi sem áll tőle távolabb, mint a *l'art pour l'art* : irodalma etikai és társadalmi ; de sohasem száraz. Gyönyörködik minden szépben, de nem fél a rúttól ; nem veti meg a képzelet legmerészebb csapongásait sem, hogy mulasson rajtuk : igazi epikureus, aki mindent élvez, képzeletet és valót. Aki a *Shaving of Shagpat* legfantasztikusabb keleti színeit szőtte, ugyanaz fotografálta a Rhoda Fleming utólérhetetlenül naturális pórjeleneteit.

7.

Ezzel a komikai szellemmel telítve vannak Meredith művei.

És mindazonáltal Meredith nem humorista. Komoly ember, aki mindent komolyan vesz, azt is, amin nevet. Elsősorban komolyan veszi az életet. A legkisebb gyöngeség rettenetes, hólabdaként növekvő következményeit senki sem ismeri olyan jól ; s senkinek sincs oly éles szeme észrevenni az emberek közti titkos rése-

ket, melyek napról-napra mélyülnek, soha össze nem forrhatnak.* Senki nem tudja jobban, mily lelkipüzdelem ez az egész élet s mennyire mindig résen kell lennünk, hogy becsülettel megálljuk. Ideálja a »boldog harcos« with cheerful fervour of warrior's mien. S műveinek olvasása, átérzése valóságos edzés e küzdelemre. Iránya, mint mondtam (ebben is folytatója, betetőzője a nagy angol regényirodalomnak) tökéletesen erkölcsi. Kitünő szemével rögtön észreveszi az emberek titkos, apró hibáit, melyek a sok bajt okozzák és mint az orvos, a legfájóbb pontra nyomja ujját, hogy akinek akarata van, gyógyuljon meg. És úgy találja, hogy az emberek legfájóbb pontja az önzés, hiúság és gyávaság. Bátorságra tanít és lelki erőre, amihez elsősorban fizikai erő kell: az erőt a csapások csak erősítik. Az erős előre vágyik küzdelemre, több csapás közé, mint a gyermek, aki katona akar lenni vagy hajós. Meredithnek kedvelt alakja az egészséges, kamasz fiú, aki tengerész akar lenni. Mennyi nemesség, lovagiasság, erő és bátorság az egészséges kamasz fiúkban! Ezekhez legyetek hasonlók, mondja Meredith, és ne kisdedekhez. Előre! és ne félj a csapásoktól.

Lo! of hundreds who aspire
eighties perish, nineties tire
they who bear up, in spite of wrecks and wracks
were season'd by celestial hail of thwacks.

8.

De a legnagyobb bátorság önmagunk ellen kell, a saját önzésünk ellen. Mert minden

* Ha Meredithet optimistának merném nevezni, azt mondanám: ami Kemény pesszimiztában, ugyanaz Meredith optimistában.

gyávaságunk, jövőnk ellensége, önzésünkől fakad. De figyeljünk : nem a nagy, őszinte, Stirner-féle, Nietzsche-féle önzést veszi átka alá írónk, hanem az apró, rejtett, hazug önzést, mely öntudatlan, melyet a világ gyakran nemeslelkűségnek nevez s mely maga is annak hiszi magát. Ennek a nem sejtett s csak annál pusztítóbb, átkosabb önzésnek sötét, járatlan, bonyodalmas mélyébe világítani rettenetes rendőrlámpása van Meredithnek. S a lélek e rejtett helyeinek sötétsége, gondozatlansága annál megrázóbb látvány, mennél fényesebb, kápráztatóbb a külső lélek, melyet a világ lát.

Sir Willoughby, az Egoist hőse, kiváló ősök ivadéka, egészséges és széptestű, olyan láb-szárai vannak, mint az I. Károly korabeli angol gavalléroknak (e vonás még jellemzőbb az íróra, mint alakjára); roppant vagyonnal bír, műveit és szellemes, a hölgyek bálványa, kitűnő sportsman; alárendeltjei alig győzik magasztalni nemes lelkét, ismerősei, rokonai hűségét a barátságban, előzékenységét a társaságban: minden boldogságra predesztinált ember. De lelke mélyében mint valami mérges rák, pusztít egy feneketlen hiúság és önzés, melyet senkise gyanít, legkevésbé ő maga. Emiatt, tisztán csak emiatt, boldogtalan lesz s boldogtalanná teszi azokat, akiket (ő legalább úgy véli = önzése úgy kívánja) szeret. Értsük meg jól: a fejlődésbe semmi külső ok nem játszik bele: tisztán ez az észrevehetetlen, lassan működő méreg: az önzés. A szegény vergődő hős nem sejtí bűnhődésének okát, mert nincs merészsége a saját lelkébe nézni. Nem ismerek rettentőbb, mélyebb, következetesebb festményt a világirodalomban. S e borzasztó-

ságok mélységeit csak az író érzi és érezteti velünk : a világ szemében minden oly fényes, boldog, mint előbb volt. Egyik fejezetnek a címe és színhelye *A z ö n z ő s z í v é b e n* ; de az egész regény e kísérteties helyen történik. S ami legjobban ellentétben áll a megszokott moralista-sablonnal s legjobban bizonyítja az író nagyságát és csodálatosan mély behatolását : az önzőt nem megvetjük olvasása közben, hanem sajnáljuk, teljesen együtt érzünk vele s szívdobogva várjuk vergődésének eredményeit. Hasonlóra csak egy példát tudok : Shakespeare Shylockját.

9.

Meredithnek, a filozófusnak van egy ködös pszichológiai elmélete a vérről, agyról és szellemről mint stációkról (*blood, brain and spirit*), mely verseiben minduntalan előbukkan ; ezt a ködös elméletet Meredith, a költő, regényeiben oly konkrét példákkal világosítja meg, melyeket a világ minden tudományos pszichológusa csak bámulhat, de nem utánozhat. Józan szeme a veséig hat ; de nála a lélektan rögtön erkölestanná jegecedik, s minden alakjából megvan a tanulság, anélkül hogy az író külön kiemelné. Meredith epikureus : *Epicuri de grege porcus* ; de e pompás epikureusnak azt lehetne műveire írni mottóul, ami Eötvös egy művének tanulsága : csak az önzőnek nincs vigasztalása. Meredith altruista ; de altruizmus nem a sírátkozó filantrópikus altruizmus, hanem ama józan, férfias *virtus*, amely az önfegyelmzésben edző erőt, mások boldogságában önnön örömét keresi.

Meredith tanai semmiképp sem elméleti tanok. Egy költő vérmérsékletéből fakadtak és nagyon is konkrét alkalmazásokban jelennek meg. Legfontosabb társadalmi alkalmazásuk a jövő nemzedék kérdésére vonatkozik. Ezt a kérdést, mely a mai angol gondolkozók egyik legtöbbit emlegetett kérdése, így lehetne röviden formulázni egoista szempontból: Az ember legnagyobb boldogsága, hogy utódaiban felülmúlja önmagát. Der Mensch ist etwas, das überwunden werden soll. Was habt ihr getan, ihn zu überwinden?

Nietzsche Übermenschének halvány árnya Shaw Supermanje. De Shaw felületes és cinikus bölcselkedései nem tehettek komoly hatást a komoly angolra. Már sokkal mélyebbre vágó Wells remekművének, a *Mankind in the Making* nek hatása. Senki nem vetette jobban szemére egy nemzetnek kötelességeit gyermekei iránt, kimondva hogy mindennél fontosabb a jövő nemzedék dolga. Meredith költészete (az élet e hű másolata) pompás bizonyítéka Wells gondolatainak. A gyermek, az a hatalmas harmadik, minden szerelmi történetnek titkos középpontja. Mert első kötelességünk a jövő nemzedék iránt az egészséges és boldog szerelem. Erről olyan lapok vannak írónknál, melyek a világ legremekebb erotikus műveivel versenyeznek. A szerelem nála nem légiés, de tiszta, nem buja, de földszagú, testszagú. Prüderiától és pornografiától egyaránt távol áll. Egészséges: tehát épp oly ellentéte az aszketizmusnak, mint a hedonizmusnak. Aki egyszer olvasta Richard és Lucy szerelmét, sohasem feledheti el: e keleties színekben

pompázó s mégis oly igaz egyszerű történetet. A *Love in the Valley* népiesen zengő, mélységesen természetes sorai örökre fülemben csöngenek. Csak Tennyson írt hasonlókat.

Második kötelességünk: szeretni a gyermekeket. Alig van szava költőnknek, melyet jobban szeretnék, mint e lefordíthatatlan tömörségű szavakat.

The young generation! ah, there is the child
of our souls down the Ages! to bleed for it, proof
that souls we have.

Meredith Dickens örököse a gyermekek szeretetében. Gyermekeik mind erre vallanak. De óva int a kényeztetéstől. Ideálja a szabad, edző, katonás nevelés. Katonákat és tengerészeket kell nevelnetek — mondja honfitársainak. A szobanevelést csak gúnyolni tudja.

A harmadik kötelesség: a magunk jólétének ápolása gyermekeink érdekében. Ami most a mienk, egykor az övék lesz. Az ő örököket kell rendben tartanunk.

Keep the young generations in hail,
and bequeath them no tumbled house!

Ne hagyj roskatag házat gyermekeidre — a legmélyebb mondások egyike.

11.

Meredith tanainak másik alkalmazása (a leghírhedtebb) a nőre és házasságra vonatkozik. Meredith nagyon ismeri és nagyon tiszteli a nőt. Ezt minden nőalakja bizonyítja: Vittoria, Diana, Clara, Letitia, még a szerencsétlen Dahlia is. S mert mélyen ismeri a nő lelkét nyomorúságaiban is, egész a prostitúcióig: rajongó

híve a nőemancipációnak.* De nem a kékharis-nyás, affektált feminizmusnak, hanem annak, amely igazi szabadságon, az előítéletektől való felszabaduláson alapul, de nem a férfiak majmolásán. Egészséges, boldog és intelligens hölgyeket akar a jövőendő nemzedék anyáiul. S merészen szabad gondolkodó létére, megtámadja a legmeggyökerezettebb előítéletek egyikét, a házasságot. Regényei valóságos boncolóasztalai az átlag-házasságoknak, s a fogoly nők reménytelen vergődése többször borzasztó perspektivákat tár elénk. Szokott módszerével itt is a szerencsésebbnek látszó eseteket választja, melyeknek annál nagyobb a bizonyító erejük. A Modern Szerelemhez hasonló pszichológiai mélységű költemény kevés van: e költemény egyúttal érv a házasság ellen, mint az Egoist is.

De íme az első ok, amiért ezt a nagy erkölcsi író t anarchistának bélyegezték.

12.

Politikai eszméiben csakugyan majdnem anarchista. Sokat foglalkozik politikával, mint minden angol; alakjainak szájába adja eszméit, s a szocialisták és anarchisták legrokonszenvesebb alakjai közé tartoznak. A szocialista gondolataiban Rousseau tavánál (Tragic Comedians) még az alpesi természet is forradalmi eszméket látszik táplálni. Dr. Shrapnel alakja az új angol regényírás egyik dicsősége. Ideálja az angol paraszt, kinek olympusi nyugalját, lélekerejét oly remekül festi Mas' Gammonban. Merészen megtámadja (egy demokratikus német professzor szájával) az angol arisztok-

* Fais Ladies in Revolt. Diana on the Crossways. Egoist.

ráciát, melyet úgy ismer, mint kevesen. A gazdagokat, akik küzdelem nélkül jutottak vagyonhoz, majdnem megveti. Aki nem küzd, nem él. Ezek a természet szegényítői: impoverishers of nature! A német hercegek jobbak, mint az angol arisztokraták: mert legalább valamit tenniök kell. Minden újító törekvés rokonszenves előtte. Rajong Itália szabadságáért. Rajong a francia forradalomért (könyvet ír róla) s gyűlöli Napoleont, a forradalom meghamisítóját. A vallás mai formáit legmélyükben támadja, mikor kimondja, hogy imádkozni bűn.

Érthető, hogy a tömeg anarchistának nevezi. De mi minden sorából érezzük a nagy tiszteletet a változhatatlan törvények iránt és volta-
képp valami mély vallásosságot, mely a meggyőződés hangulata. Teljes ellentéte a Shaw-féle forradalmárkodásnak. Minden szava komoly és szent, s a cinizmus ezer mérföldre van tőle. Mindazáltal szatirikus: Thackeray utóda. Gúnyja sohasem goromba, de mindig igaz és mély, s így annál jobban sért. Érthető, hogy anarchistának nevezik.

13.

Trevelyan, költőnk legújabb monografusa, így nevezi őt: a józanság ihletett prófétája: the inspired prophet of sanity. A sajátságos ellentét (contradictio in adjecto), amely e meghatározásban rejlik, rányomja bélyegét Meredith minden sorára. Amily egészséges mint filozófus, oly lázas és ihletett mint költő. A tartalom nála sajátságos ellentétben van a formával, s ez új, külön zamatot ad költészetének. A józan ész hirdetője elsősorban singer of strange songs: különös énekek dalosa. Nép-

szerütlenségét jórészt ennek a különösségnek köszönheti.

A legnehezebb angol költők egyike prózában és versben egyaránt. Ebben is Browning utóda. A nehézséget sohasem gondolatának homályossága okozza: hanem rendkívüli gazdagsága, mely minden szóval új meg új gondolatot hoz. Tömörsege sokszor majdnem transzcendentális. Stílusára legjellemzőbbek az örökösen váltakozó metaforák, melyekből egy-egy mondatba 3—4 is szorul, sajátságos vibrálást adva a prózának. E metaforák, melyeket minduntalan elhagy egy újabb kedvéért, a képzeletnek rendkívüli, sőt rendellenes élenkségére vallanak. Amily reálisak regényei tárgyilag, oly lázas, költői, fantasztikus a stílusuk. Ahol pedig elhagyja a valóság birodalmát s a mesés Keletre megy, szabadon eresztve fantáziáját, e szilaj paripát: ott olyan mesét mond, mint a *Shaving of Shagpat*, melyet megdöbbenve, kételkedve, lázban olvasunk és nem tudunk mire vélni. Stílusa talán Carlylra emlékeztet; de mint mesélőnek Bunyanig kell visszamennünk párjáért.

Népszerűtlenségének még két oka van. Versben az abstruz mitológiai tárgyak. A mitológiának (melyben valóságos szakember) és a történetnek legismeretlenebb részeit keresi ki s ismertnek feltételezve, csupa célzásokban meséli el. Egyik legszebb költeményében, mely *Persephone* lányáról szól, a hősöknek, *Demeter*-nek, *Skiageneiának*, *Plutonnak* neve sem fordul elő. A történelemből *Attilát* választja hősének, hatalmas színekkel ecsetelve egy nagy birodalom bukását, de az eseményeket tudni kell, mielőtt hozzáfogsz.

Regényben pedig átka a hosszúság. Rengetegül pontos elemzéseikhez minden tömörség mellett is rengeteg szó kell és a cselekmény igen lassan halad. Hozzáteve, hogy e cselekvény különben is igen kevés és teljesen belső, könnyen érthető, hogy (bár Swinburne már első verseiről elragadtatással írt) a nagyközönség előtt sokáig népszerűtlen maradt.

14.

De Meredithnek a népszerűtlenség új edzés volt, s ő mindennél többre becsülte az edzést. Meg vagyok győződve, hogy sok kvalitása sohasem fejlődött volna ki e megpróbáltatás nélkül. Mindenesetre annál érdekesebb oly író, ki sok éven át dacosan tisztán magának írt, a közönség minden ösztönzése nélkül. Rejtett bányákban fejlík a nemes érc.

Ma Meredith Anglia legnagyobb nevelője s mindig nagyobb és nagyobb hatása. Régi elfeledett műveit felássák és kiadják; egész irodalom van róla; szemelvényes kiadások, albumok egymást érik. Általánosan a legnagyobb modern írójuknak tartják. S vajjon ne hallgassuk meg mi is azokat az egészséges és bölcs tanításokat, melyeknek szerzőjét a nagy Anglia büszkén vallja magáénak? Mért nem fordítjuk magyarra Meredithet?

Browning Róbert — idestova száz éve a születésének — a világköltészet legelőkelőbb egyéniségei közé tartozott, de egyszersmind a legzártabbak közé. Hosszú tanulmányt kellene írni, ha csak felületesen is be akarnánk hatolni az ő világába. Szeretném ezt a tanulmányt egyszer megírni: megmutatni a poézisnek egy olyan egészen különös lehetőségét, amelyet nálunk nem is sejtenek, bemutatni egy embert, akitől semmi emberi sem állt távol, és aki mégis távol állt mindentől. Tudós és a furcsaságok kedvelője; műveltsége éppoly óriási és átfogó, mint Götheé a maga korában; klasszikus, de viták vannak körülötte; szilaj kritikuskokat s forrongó ifjakat fanatizál. Imponál, de nem ismerik; nálunk még pusztán név — tudtommal csak az ifjú Békássy Ferenc írt róla tanulmányt —; Angliában Chestertont izgatta, az átlag versolvasónak kemény falat. Sokáig ő volt a legnépszerűtlenebb angol költő; csak korholva említették nevét, prózáinak találták, rögsnek, különcködőnek és homályosnak. Teljességgel modern. Mindent a költészet körébe von, s olyan szavak fordulnak elő verseiben, amelyeket előtte csak újságok hasábjain, vagy még inkább tudományos értekezésekben olvashattunk. Költészete túlterhelt és nehéz; s Londonban külön Társaság működik,

— a Browning Society — amelynek célja :
Browning műveinek a magyarázása.

A dicsőséges Victoria-korban, mely a legnagyobb angol nyelv művészek és verselők, a Tennysonok és Swinburneök kora, ez a robusztus zseni, nehéz, kemény problémáit durván csapkodva vágja keresztül a nyelven és versen. Amit ő írt, voltaképp nem vers és legkevésbé líra. Ő maga drámának nevezi művészetét (always Dramatic in principle); s valóban minden költeménye egy-egy monológ. De egészen belső dráma ez: nem beszéd, hanem gondolatok folyamata. Olyan, amelyet még nem írtak: a lélek keresztmetszete. Browning a legnagyobb pszichológ-költő Shakespeare óta: egészen belül akarja megfogni a lélek működését és azon nyersen versbe teremteni, mint a viviszekció, mintha az eleven szívet vágnád hirtelen át, hogy utolsó dobbanásában megleshessed. A megfoghatatlant akarja megfogni: ezért egész költészete küzdelem. A szó csak arra való, hogy jelezze a gondolat menetét: a gondolatot úgy, amint villan, félig öntudatlan árnyalataival, melyeknél a világos kifejezés már meghamisítás volna. A félbemaradt mondatok költészete ez. Valami hasonlót a magyar költészetben csak egyet idézhetek, Arany Jánosnak egyetlen strófáját, ahol Toldi szerelmi töprengéseit próbálja tettenérni:

Egyszer, csak ez egyszer — de mit ér, mit használ?
Látni Piroskáját — jaj, nem az övé már,
Tőle hideg búcsút — azt sincs joga venni,
Egy néma pillantást — jobb oda se menni!
Hátha szilaj vére — de galamb lesz s bárány —
Váljon meg örökre — meg, ez egy pere árán...
Később lesz akkor — Legyen! azt szomjúzza!

Ez csak egy strófa; Browningnál egész versek tolongnak így. A költő nem törődik avval, hogy az olvasó érti-e? csak avval, hogy hőse gondolatait megfogja úgy amint jönnek, torlódnak és félbemaradnak. Az agy gyermekágyánál asszisztálunk. A mechanizmus belsejében vagyunk és nem is az fontos, milyennek látszik kívülről a masina, hanem ott benn hogyan működik. Ezért Browningnál voltaképp alig vannak jellemalakok, mert jellemalakon valami kívülről látott dolgot értenénk.

De az ezer lélekbe behelyezkedő költő mégis a lelkek fölött áll, mint egy láthatatlan ítélet. Browning leghatalmasabb műve, a *The Ring and the Book*, ez a különös s már terjedelmében is imponáló modern eposz, a legsajátságosabban mutatja ezt: magában a kompozícióban, melynek nem ismeri párját a világirodalom. Egy és ugyanazt a történetet tizenkétszer beszéli el ebben a költő, tizenkét szereplője szájával; az egyes fejezetek nem folytatják egymást, hanem újra kezdik ugyanazt a mesét, egy más embernek szemszögéből nézve, anélkül, hogy fárasztóvá válnék. A költő mindannyiszor beleáll egy-egy hősének lelkébe s csodálatos lélektani művészetrel onnan világít ki; minden fejezet egy drámai monológ. A tizenkét párhuzamos történet úgy áll össze eggyé, mint a stereoszkóp egymás mellé tett képei: tizenkét egyoldalú világképből egyetlen, fölülről látott és mélységes plasztikájú világkép születik meg.

Az a filozófia, amely e sok lélekrajz hatásának mintegy rezultánsa lesz az olvasóban, voltaképp egy törvénykönyv, mely a morális egyensúlyi viszonyok törvényeit adja. Ennek a törvénykönyvnek pedig a főparagrafusa, hogy

egyensúlynak kell lenni: God's in his Heaven, all's right with the world. Ahogy a költő ezt az egyensúlyt megmutatja anélkül, hogy egy szót is szólna (mindig csak az emberei beszélnek): az a legravaszabb és legmerészebb művészet. A leghíresebb drámájának például a címe: Pippa átmegy a színen. Egy itáliai városkába a költő szándékosan összehalmoz minden borzasztóságot: szeretőket, kik a férj élete ellen törnek, anarchistákat, Borgia udvarába illő papokat, bűn, baj, modern fanatizmus minden nemeit. Az élet e félelmes erdején dalolva megy keresztül Pippa, a kis naiv selyemgyári leány; voltaképp nem is szerepel a drámában, csak átmegy a színen. Mégis ő a főszemély, az ő megjelenésével beteljesedik az egyensúly, melyet a költő a világban keres. Browning a világköltészet legnagyobb optimistája. És ez az optimizmus valami transcendens demokratizmuson alapul.

— Mindannyian Isten bábui vagyunk, — mondja — minden szolgálat egyenlő az Úr előtt. Mindebben Browning tipikusan angol.

Valami különös és izgató ellentétben áll az eszmei tartalom e nagy harmóniája a rögzös és harmóniátlan formával. Az a nyers és legelembibb működéseiben meglepett lélek, mely Browning örök témája, voltaképpen nem való versbe, és a költő csak kalapáccsal tudja kerekteibe belekalapálni. E versben aztán minden egy kicsit kemény is és idomtalan, mintha kalapáccsal vertek volna formába egy ellenszegülő anyagot. Már a külső kompozícióban így van ez, mely rendesen mutat valami felötlő különösséget és szabálytalanságot (drámákban például, ahol két felvonás közül az egyik csupa

vers, a másik csupa próza); még inkább így van magában a versépítésben, a merész és féktelen enjambementokban, a nyelv agyonampu-
tált tömörségében, névelők és kötőszók folyto-
nos kihagyásában, a prózai, ritka vagy furesa
szavakban. A költő a rímek tökéletességével
akarja elleplezni ezt a rögzösséget, és a rímei
is furesák és kemények lesznek, valóságos kín-
rímek. Minden van e versekben, csak olvadás,
lágyság, harmónia nincs.

Nem csoda. Az életanyag, amelyet Brow-
ning megmarkol, maga sem a harmónia
anyaga. Amint rögzös és harmóniátlan eszkö-
zökkel költészetet csinál, úgy meghasonlott,
ellenmondásokkal és hazugságokkal teli lelkek-
ben mutatja meg az Isten világának meghason-
lás és ellenmondás nélkül való mély nagyszerű-
ségét. Nála mindenkinek igaza van; a leggono-
szabb és leghazugabb embert is mély gyökerek
kötik az Istenhez. Mr. Sludge, a leleplezett
spiritisza médium, akinek egész élete csalás;
és Bloughram püspök, az atheista főpap, aki-
nek minden napja képmutatás: az ő műveiben
szájak lesznek, melyeken át az igaz Isten be-
szél. Holott minden szavuk mégis az övék, ezeké
a gyarló embereké, a költő semmit sem tesz
hozzá, semmit sem változtat meg, őket adja és
bennük az Istent, mert bennük is megvan.

Mint istentelen alakjaiban az Isten, úgy
van meg prózai soraiban a poézis.

Egész világnézete harmónia, s életének
tökéletessége is, melyet egy bátor és diadalmas
szerelem töltött be, a Költőnőhöz, ahhoz az asz-
szonyhoz, akit Poe Edgar »neme legnemesebb«-
jének nevezett, — a Harmónia tökéletessége.
Csodálatos ez a diadalmas harmóniábajutás

ebben az igazi germán lélekben, aki a harmóniától oly messze kezdi indulását. Angliában születik és Itáliában él; a Harmónia tündérországában. A Browning Itáliaszomja még érdekesebb, mint a lány Shelleyé és a harmonikus Keatsé: mert benne a legangolabb lélek vágyik arra, ami az angolnak a legidegenebb. És Itáliában él és Itáliát viszi verseibe; de csak azért, hogy Itáliában is a saját angol keménységeit és problémáit találja meg.

Ilyen az angol Goethe...

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

NIETZSCHE MINT FILOLÓGUS

1910.

A gondolkozásra a tapasztalás viszi az embereket ; a filozófiára a tudomány, hatványozott tapasztalás. A nagy modern filozófusok és voltaképpen a régiek is többnyire matematikából vagy természettudományból indultak ki s a kiindulás többnyire rányomta bélyegét egész filozófiájukra. Két szellemirány vonul így végig a filozófia történetén s talán két sorba lehetne felállítani a filozófusokat : az egyik sor élén Thales járna, a naív öreg ; ott menne Aristoteles és a hosszú sort modern pszichológusok és darwinisták zárnák be ; a másik a Pythagorasok, az eleai Zenók, a Platonok sora, ott volnának a racionalisták, Descartes, Leibnitz ; Kant is mögöttük járna s a modern logika és ismeretelmélet matematikus hősei képeznék az utócsapatot. Hiába próbálnánk hasonló díszes sort összeállítani azokból, akiket a szellemi tudományok vezettek a filozófiához ; s ez, ha meggondoljuk, hogy a filozófia témája is, legalább bizonyos értelemben, az emberi szellem, akár a legtágabb értelemben vett filológiáé, mindenesetre csodálatosnak tűnhetik fel. A magyarázat azonban az, hogy ezek az ú. n. szellemi tudományok még tisztán a tények leltárai és nem emelkedtek még fel (mint a természettudományok a fizikától a lélektanig) azon törvényekhez és általánosításokhoz, melyek a tudóst szinte észrevétlenül vezetik át a filozófiába.

Schopenhauer, Nietzsche nagy mestere, kivételes helyet foglal el; az ő műveltsége első sorban nem természettudományos, hanem irodalmi műveltség volt; elemzések és kísérletek helyett az emberi műveken tanulmányozta az emberi lelket; ami kétségkívül összefügg filozófiájának bizonyos gazdagabb, karakterológikus vonásaival. Óriási munka volna az irodalom hasznosítása a filozófia számára, s a filológia gazdag és exakt adathalmazt nyújtana a lélektannak, melyet csak legújabbban kezd fel dolgozni (s némileg más szempontok szerint) az irodalomtörténet elméletének nevezett tudomány. Schopenhauer, bármennyire alkalmas is lett volna rá, nem ezt az induktív munkát csinálta; ő csak dedukciójának eredményeit illusztrálta és gazdagította irodalmi műveltségének gyümölcseivel.

Nietzsche az egyetlen nagy filozófus, aki valóban szakember volt a filológiában és abból indult ki. Ez a kiindulás, mint egyedülálló tünnemény, a legérdekesebb tanulmányok egyike, s tanulmányozására csak most nyílik alkalom, mióta Nietzsche filológiai műveinek első kötete (*Philologica I.*) megjelent.

Nietzsche, az első Nietzsche, a Willamowitz-Moellendorfftól oly keményen megkritizált Nietzsche, Rietschl kedvelt tanítványa, határozottan kiváló és hivatásos filológus volt, aki sokáig talán nem is gondolta, hogy más legyen, mint filológus. Hogy mi hívta őt erre a pályára, arról valósággal önvallomást, egész lelkével és filozófiájával mélyen összefüggő önvallomást tesz egy egyetemi előadásában, melynek önkészítette vázlata ugyane kötetben jelent meg s talán Nietzsche lelki fejlődésére egyik legfon-

tosabb adat lesz. Az előadás bevezetés a klasszika filológiába s a tanár arról beszél, minő előkészületre van szüksége a filológusnak. Filozófiai előkészületre van szüksége, — mondja — jobban, mint bármely tudomány művelőjének. Mert azáltal, hogy a klasszikus régiségnek szenteli életét, ítéletet mond ki, mely filozófiai alap nélkül nevetségessé válik. A filológus számoljon le az emberiség haladásának babonájával és nyíltan álljon a modern ellen az antik mellé. Ez a merész állásfoglalás Nietzsche kiindulása a filológia és a filozófia felé és kétségkívül előkelő lényének legmélyével függ össze.

Az ilyen filológus sok tekintetben különbözni fog a filozófiai és érzelmi háttér nélküli filológusoktól. Nem pontos kutató, hanem lelkesedő megértő lesz, bár eleinte határozottan akarata ellenére ; s nem extenzív külső, hanem intenzív belső munkára fog törekedni. Nem akar sokat fogni, hallgatóinak ajálni fogja a klasszikusok lassú, válogatott olvasását (főleg eleinte semmi másodrendűt, hogy a klasszikus ókor első benyomásai csupán nagyok és szépek legyenek !) s azt a schopenhaueri intelmet fogja lelkükre kötni, hogy nincs biztosabb mód a gondolatot tönkretenni, mint minden szabad percünkben könyvet venni elő. Maga is szűk körre fogja fogni tanulmányait s e szűk körben legmaradandóbb eredményeket ott ér el, ahol a mély beleolvasás és intuitív megérzés kell inkább, mint az önmehtagadó józanság és külsőleges konstrukció. Egy példát mondok, Nietzsche legismertebb tudományos eredményeinek egyikét. Halikarnassosi Dionysios leírja Simonidesnek egy gyönyörű threnosát, a Danaé panaszát, nem versben, hanem prózában,

periodusok, retorikus diasztolék szerint, annak bebizonyítására, hogy ilyen módon lehetetlen a versben a verset, a strófát és antistrófát megérezni. A modern metrikusok, akiknek számára ez a vers más forrásban nem maradt fenn, valóban nem voltak képesek a legszorgosabb metrikai kutatások mellett sem elkülöníteni a strófát az antistrófától. Nietzsche a problémát egy rövid és igen szép, gazdag értekezésben egyszerű feltevessel, mintegy intuícióval, megoldja, ha nem is minden kétséget kizáróan, de annyira elfogadhatóan, hogy a lírikusok újabb kiadásai mind követik. *In constituenda triade — strófa, antistrófa, epodosz — quamvis dubitanter Nietzsche secutus sum* — mondja Hiller (*L. Anthologia Lyrica post Bergkium quartum edidit Hiller; em. Crusius. LVIII. I.*) Az egész dologba való mély beleélést mutatja meg Nietzsche, mikor Horatius egy ódáját Dionysios módjára ő maga átírja retori diasztolékba, valóban úgy, hogy alig lehet megtalálni benne a strófát. Az embernek eszébe jut Nietzsche nagy ellenfele Willamowitz, aki Homeroszt fordítja a Nibelungen stílusában és a Nibelungent görögre homerosi nyelven és egy Goethe-verset latinra horatiusi ódává, vagy görögre epigrammává.

Az ilyen belső, mintegy költői átértés módszere azonban felmondja a szolgálatot, amikor a szövegkritikáról van szó: mert nagyon is érzelmi módszer. Filológusunknak konjektúráit inkább a saját lelkében rejlő költészet diktálja, mint a filológiai szükségesség. Van konjektúra, amelyben előre látjuk Nietzsche-t, a költőt, a Zarathustra rapszodiáinak, a Prinz Vogelfrei dalainak fenséges fantasztikumú költőjét. Ime

Simonidesnél a bezárt ládában a viharos ten-
geren hányódó Danaè dajkadalt énekel szundi-
káló kis fiának :

*κνώσσεις ἐν ἀτερπεῖ
δοῦρατι χαλκεογόμφῳ,
νυκτὶ ἀλαμπεῖ κυανέῳ τε δνόφῳ ταθεῖς.*

Magyarul: »Alszol a szomorú, éreszöges fa-
ládában, világtalan éjben és sötét homályban
elnyújtózva.«

Nietzschének ez a vers nem tetszik: nem
tartja méltónak a merész nyelvű költőhöz a »vi-
lágtalan éj és sötét homály« fokozás nélküli
tautológiáját. Vissza akar állítani egy kühne
Schönheit-ot; írja tehát a következőket:

*κνώσσεις ἐν ἀτερπεῖ
δοῦρατι· χαλκεογόμφῳ δὲ νυκτὶ
λάμπεις κυανέῳ τε δνόφῳ ταθεῖς.*

Azaz: »Alszol a szomorú faládában; de ra-
gyogsz az éreszöges éjben és sötét homályban
elnyújtózva.«

Mikor a kis Perseus r a g y o g a z é r e s z ö-
g e s é j b e n: nem vall ez egészen a későbbi
Nietzsche fantáziájára? Nem, ez nem Simoni-
des költeménye, — hanem Nietzscheé.

Ha már a költőről van szó, meg kell je-
gyeznem, hogy Nietzsche, a költőre és stílus-
művészre épp oly hatással volt a filológus-
Nietzsche, mint a költő a filológusra. Stílusát,
azt a merész, a szóknak eredeti értelmeit várat-
lanul visszaállító, a szókkal mint megannyi
lapdával játszó fürge és csodálatos stílust két-
ségkívül filológiai tanulmányainak köszönheti,
valamint a klasszikus írók hatásának azt a

szinte vakító, éles világosságot, amellyel mondatai a gondolatot beállítják. Schopenhauer mondja, kétségkívül túlozva, de éppenséggel nem oktalan, hogy nemcsak a román nyelveken, de bármely nyelven is csak az tudhat igazán szabatosan stilizálni (és rendezni a gondolatokat), aki legalább megpróbált már latinul is stilizálni. A legnagyobb stiliszták egész a legmodernebb időkig latinul is írtak: s amint nagy költők egész Shelleyig, Coleridgeig, sőt egész Baudelaireig (akár ha csak iskolai kényszerből is) latinul is verseltek, úgy mindazon nagy filozófusok, akiket világos stíljükért bámulunk, — maga Schopenhauer, a *Theoria Colorum* szerzője — latinul is írtak. Nietzsche kiváló stilizta latin nyelven. Nagymértékben bírja a *dilucide exponere* hatalmát s bár ő is ciceróniánus (Cicero filozófiai műveit igen kevésre, beszédeit azonban úgyis mint stilremekeket, úgyis mint mozgalmas életnek gazdag képét igen sokra becsüli) s bár nem riad vissza a száraz értekezésben sem a gyakran bántó szónoki kérdésektől és más figuráktól: mégis, ami nagy ritkaság a Cicerón dagályosra hizott filológusoknál, kerülni tud minden henye, értelmet nem emelő cafrangot, mer egyszerű és rövid lenni, s célja nem az, hogy latin-tudását fitogtassa, hanem hogy gondolatait megértesse.

Mik ezek a gondolatok? Amint mondtam, Nietzsche szűk körben mozog s kivált eleinte csak akarata ellenére árul el olyasmit, amit mi nem-filológusok is gondolatnak nevezhetünk. Mindazonáltal e szempontból egyenes fejlődés van egész a *Geburt der Tragödie*-ig, amely már filozófiai mű; s e fejlődés tekintetében Nietzsche filológiai működésében három fokot lehet meg-

különböztetni. És két dolog már a legelső fokon is tisztán látható. Az egyik Nietzsche érdeklődése elsősorban a klasszikus ókor gondolati tartalma iránt. Ezért fordul figyelme elsősorban a filozófiai forrásművek kritikájára, hogy igazi filológusként pontos adatokat nyerjen a görög filozófusok tanairól. Választott tanulmánya Diogenes Laërtius, a filozófusok kompendium- és életrajzírója: és kutatja Laërtius forrásait. Minket nem érdekelnek e részletkutatások. Érdekel azonban a másik nem-filológus vonás, amelyet e tanulmányokban találunk: az, amely mindent emberi mélyében akar felfogni, még a száraz kompilátort és plagizátort is és ezt a felfogást — amely csak intuitive lehetséges — használja aztán fel a kútfői értéknek megállapítására. Nietzsche Laërtius lelkét — ha e lélektelen írónál erről lehet szó — megtalálja epigrammaiban, finoman megmutatja, hogy e pedáns könyvmoly elsősorban költőnek tekintette magát és a munkájába beszótt epigrammokat mintegy kapuul használja fel arra, hogy Laërtius helyes megítéléséhez eljusson.

Ez a lélekkeresés vitte Nietzscht a költőkhöz, akiknél a lélek meztelenebbül látható s görög költőkről szóló tanulmányai második fokát alkotják filológiai fejlődésének. Nem időben értem, hanem eszmemenetben; mert időben e fokok meglehetősen egymásba olvadnak. A Laërtiusnál vagy Dionysiusnál található költői töredékek mellett már jó korán fordul figyelme arra a költőre, aki mintegy megtestesíti magában azt, amiben Nietzsche az antik és modern közötti főkülönbséget megérezte s amit minden filológia s később minden filozófia alapjává tett: az erkölcsi különbséget. Ez a

költő volt Theognis, a megarai harcos arisztokrata, Nietzsche eszméinek egészen naív és öntudatlan ókori képviselője és ébresztője, aki-
ben mint emberben nagyon sok volt abból a gyermeki és mosolygó erőből és kiméletlenség-
ből, amelyet Nietzsche később a Borgia Cézár-
féle alakokban bámult; aki mint gondolkodó
nem antimorális, hanem (nem már, hanem
még) teljesen amorális, lévén erkölcs tekinte-
tében abban a paradicsomi állapotban, amely-
ben ősszüleink lehettek szemérem dolgában.
Mindezt nem mondja róla Nietzsche, legfel-
jebb futólag említi benne az üppiger Lebens-
genuszt: ő tisztán filológusmódra vizsgálja
Theognis gnomáinak legrégibb ráánkmaradt re-
dakcióját, szellemesen állapítja meg a különös
szempontot, mely a redaktort a rendezésben
vezette és következtetéseket von a gnomológiá-
nak a redakció előtti állapotára. Mindazonáltal
ama gondon keresztül, melyet az ifjú tudós ép-
pen ennek a költőnek áldoz, érezzük, hogy ér-
deklődését mindinkább tartalmi szempontok
bíráják; a görögség világnézetét akarja tisztán
láttni s ez viszi őt ahhoz a műfajhoz, melyben
egyetemi előadása szerint is e világnézet leg-
gazdagabb képét látja: a görög tragédia tanul-
mányozásához.

S ez a harmadik foka Nietzsche filológiai
fejlődésének.

1870-ben heti három egyetemi óráját Sophokles
Oidipos királyának szenteli. Ebben az időben
kezdenek csirázni benne azok az eszmék, me-
lyek első filozófiai remekében, a Geburt der
Tragödie-ban nyertek kifejezést. Most már a
filológiai nézőpontokat esztétikaiak váltják fel
és azok is teljesen merészek és újak. Mindenek-

előtt leszámol az üres poétikai pedantériákkal, melyek a tragédia tanulmányának útjában állanak, mint a mesebeli kastély útján a henye szörnyetegek. Ilyen a költészetnek teljesen különleges felosztása epikai, lírai és drámai vagy szubjektív és objektív költészetre. Nietzsche kiemeli, hogy e felosztás teljesen modern és jelentéstelen gondolat; megmutatja, mily balgaság az úgynevezett drámaiság szabályait minden drámai formában írt műre alkalmazni; hogy az újabb drámaírók Euripidestől kezdve mennyire dacolnak az egységgel, mely a valódi tragédiának legmélyebb törvénye; hogy tehát ezek és kivált Shakespeare voltaképp nem tragikusok, hanem eposz- és regényköltők és az igazi tragédia megkülönböztető vonását sokkal mélyebben keresi. Nietzsche kritikai nézetei még nem fejlődtek ki: Shakespearet vagy Schillert (a Braut von Messinát) még sokkal többre becsüli, mint később: de csirájában láthatjuk azt a hatalmas gondolatot, mely esztétikájának majd alapját képezi, a törekvést a költészet egy új, sokkal mélyebb felosztása felé: dionysosi és apollói költészetre.

E felosztás mélyét (bocsánat a hosszú, furcsa és alapjában német szóért) a világnézethangulat képezi és az ifjú tanár a következő évben Bevezetés a klasszika filológia tanulmányába c. előadásában már az antik világnézetet jellemzi szemben a modernnel. A kérdés — mondja — »pogány vagy keresztény?« — keine eigentliche Scheidung: die Urfrage ist, pessimistisch oder optimistisch gegen das Dasein. De nyomban utána teszi: Warnung von dem Ausdruck: griechische Heiterkeit! Az ébredő filozófus már olvasta Schopenhauer tanait és el van telve ve-

lük. A nagy nevelő már megaratta nevelésének legszebb diadalát és a nagy tanítvány ebben az időben már írja a Tragédia Születését: oder Griechentum und Pessimismus, és kifakad magánleveleiben a szellemtelen és szórágó filológia ellen. A filológiai tanulmányok legyőzték önmagukat: fejlesztettek magukból egy morális és heroikusan tragikus felfogást, mely jelleget Nietzsche filozófiája aztán voltaképp mindvégig megőrizte. A filológusból megszületett a filozófus, mint a tétlen gubóból a szárnyas pillangó.

Azt hiszem, sikerült kimutatnom, hogy ez a fejlődés teljesen folytonos és hogy Nietzsche filozófiájának a filológia valóban kiindulását képezte. Hogy ez a kiindulás inkább pszichológiai jellegű, mint induktív logikai: abban Nietzsche épp annyira hibás, mint a filológia. De akik ismerik Nietzsche filozófiáját, tudni fogják, mit értek, mikor azt mondom, hogy gondolkodása mindig megtartotta ezt a filológiai alapot: mindig az emberiség szellemi műveire és szellemi történetére (amely a legtágabb értelemben vett filológia tárgya) alapítja ítéleteit és következtetéseit, nagyon eltérően más filozófusoktól. Ennek felel meg filozófiájának majdnem kizárólag morális jellege, mely csak élete végén, legfantasztikusabb kísérleteiben (pl. az örök visszatérés tanában) akart más térre átesapni.

Nietzschét, a művészt, s Nietzschét, a filozófust levezettük a filológusból; még egy külön bekezdést szeretnék írni ezzel a címmel: Nietzsche a nevelő. Nietzsche maga mondja, hogy a filológusnak pedagógiai hajlammal is kell bírnia; s mélyében majdnem azt érti, hogy a filozófus voltaképpen tanító. Nietzschében ez a pedagógiai

hajlam a legteljesebben megvan: mint tanárt előadásában jellemzi a *sound learning*, a világos előadás és az emelkedett (valósággal erkölcsileg emelkedett, követelményeiben magas) szellem. S Nietzschét, a híres rapszódikus, amorális bölcset nem ugyanez a szellem jellemzi-e? Mennél jobban behatolunk az ő szellemébe, annál jobban látnunk kell, hogy erkölcstelensége voltaképp a legmagasabb, legelőkelőbb erkölcs s új morálját amorálisnak maga voltaképp éppen pedagógiai szempontból nevezi: edzés szempontjából. Erkölcsileg érzékenyebb lélek Nietzschénél kevés volt: ez határozta meg élete egész tartalmát. De erről egészen külön értekezést kellene írni. Kétségtelen, Nietzschét nem ajánlanám gyenge lelkek nevelőjének, de erős keveseknek mi sem lehet edzőbb, nevelőbb, emelőbb, mint az ő hatása.

De ha őt megérteni akarjuk, ne resteljünk visszafordulni az első Nietzschéhez. »Der erste Nietzsche, — mondja Ernst Holzer a *Philologica* előszavában — der noch glaubt, der noch hofft — wer spricht heute noch von ihm? Heute wo grüne Burschen glauben, mit dem dritten Nietzsche längst fertig zu sein, und allerhand Kulturheilkundige sich als Nietzsche-Überwin-der selbst anpreisen!«

K Ö L T É S Z E T É S E L Ő A D Ó M Ű V É S Z E T

(Odry Árpád előadóestjén elmondott bevezetőelőadás. 1918.)

Aművész egy csokor verset választott ki nekünk erre az estére, mind a fiatal magyar líra terméséből — és nekem jutott a feladat, hogy választását megmagyarázzam.

Nem mintha az szorulna magyarázatra, amit előad. Azt — még ha nem is igazolná maga magát — legjobban igazolja az ő előadása: mely úgy megmutatja a költemény belsejét, úgy elénk tárja a *sous-entendu*-it, hogy még a szegényebb költemény is gazdagnak tűnik föl ilyen ragyogásban, mint az egyszerűbb táj is meggazdagodik a napfényben, amikor rejtett kincsei előjönnek. Azt kell inkább megmagyarázni, ami hiánynak látszik programmunkban. Úgy tűnhetik fel, hogy semmiféle szempont sem vezérelte ezt a választást. Távol vagyunk attól, hogy az új magyar líra történeti fejlődését próbáljuk mutatni, az is csalódnék, aki tisztán esztétikai szempontot keresne. Alig néhány költő szerepel műsorunkon, ezek sem mindig a legjellemzőbb költeményeikkel, és kimaradtak olyan nevek, akik kétségtelen a Költők Hadának legelső fálánkszában állnak. Miért? Mert a kiválasztás az előadó művész szempontjai szerint történt és az ő művészetének szempontjai szerint. S egészen jogosan. A vers nem marad ugyanaz előadva, ami olvasva volt: és nem

szabad ugyanazon szempontok szerint tekinteni többé. Az előbbi hasonlathoz visszatérhünk itt. A napfényben egyszerre átváltozik a táj. Néha egészen igénytelen pusztaság váratlan fölragyog; máskor nem bírja a vidék a napfényt, banálissá válik, ami előbb, az árnyék csendjében, még szívünkre hatott. Napfényben nem ugyanaz a szép vidék, ami árnyékban.

És épp így van a költői alkotásokkal, ha az előszó erős fényébe öltöznek. Nem ugyanaz a vers szép előadva, amelyik olvasva. A tájnál is, mihelyt fölsüt a nap, a nap lesz a fontos, és amit a nap megmutat és ahová a nap beférkőzik: így kerekedik fölül az előadó művészete a szegény költőén... Csak azt hagyja a versből eleven, ami őt elevenné izgatja a versben: csak ott hagyja föllobogni a költő szavait, ahol ő bennük fölloboghat. Viszont föllobogtatja a verset ott is, ahol az magától talán nem lobogna.

Egy új műalkotás keletkezik ekként, mely egészen különbözik a költő műalkotásától: habár egyáltalán nem független tőle. Nem lehet mondani, hogy a költőnek semmi része sincs ebben az új műalkotásban: de az eredmény nem az ő számítása szerinti: az eredményhez az előadás is nagyban hozzájárul, melyet ő többnyire nem vett számításba. Egészen másként van a drámaírónál. A drámaíró már eleve előadásra számítja ki művét: s így ugyanannak kell azt tekinteni az előadásban is, amivé megírta.

A lírikus azonban nem gondol fényes termekre és hangos szavakra. Egy szellemi fül számára írja ő ritmusait, amely érzékenyebb és értőbb a test füleinél, és nem jut eszébe, hogy durvább testi hangok fognák majd zavarni azokat a lelki hangokat, amiket fölidéz.

Ha kitünő költők előadásra és a testi füleknek mérnék verseiket: abból egy külön művészet lehetne: de ez a művészet még alig született meg.

Nem azt akarom evvel mondani, hogy a költő ritmusa nem a fülnek szól, hanem például a szemnek, vagy tisztán az észnek. Nem azt akarom mondani, — hisz ez képtelenség volna — hogy a lírikus nem gondol a hangra, a szó hangosságára, a levegőrezgés fizikai ritmusára, mikor verseit leírja és pusztán az értelem számára csinál néma zenét. Ez a némaságra született zene nem is lenne zene. Az igazi zene nem az értelemhez szól. Az igazi zene az érzékeket rezgeti meg és azokon át jut el a lélekig. A kótaolvasás még nem zeneélvezet. A versek néma olvasása pedig sok tekintetben hasonlatos a kótaolvasáshoz. Senki sincs jobban meggyőződve mint én, hogy az igazi vers minden szépsége csak hangosan mondva érvényesülhet.

De ez a hangosan-mondás még nem előadás. Ez annyit jelent, hogy *m a g u n k n a k* mondjuk hangosan a verset, vagy például olyan valakinek, aki velünk egy könyv fölé hajol, vagy aki már a szöveget ismeri. A megértés közvetítője mindig csak az olvasás marad, a szem vagy az ész, amely visszatérhet, időzhet egy helyen, a szavakat élvezheti külön és együtt, latolhatja a sorokat, mint a borkóstoló a bort nyelve hegyén. Így érzi a művészetet és még titokteljesebben, még lassabb és szabadabb megállásokkal és visszatérésekkel érzi a lelket, ami a versben van. A verset nem úgy szánta költője, mint a mozifilmet, hogy egyszer és egyszerre legördítsék. A vers élvezetének

lényeges kelléke az olvasó szabadsága, aki, ha akarja, tízszer elolvassa ugyanazt az egy sort, ha akarja, elülről kezdheti a strófát.

A verset tehát, ahogy a költő szánja, mégis csak magunknak mondjuk és olvassuk. Az ilyen olvasás nem előadás, és bár hangosan történik, célja nem a közlés. Nincs kötelezve a megértetésre, az értelem kidomborítására, mely a művészien bonyolult nyelvű verseknél az előadónak gyakran oly nehézséget okoz. Az ilyen magányos olvasás még ha hangos is, nem beszéd. Nem megértetni akar, hanem a nyelv titkos zenéjét élvezni, és testet adni a vers ritmusának. Inkább skándálás ez, mint szavalás. Hanghordozása éneklő és a grammatikai értelem másodrangú benne. Olyanok előtt, kik a vers szövegét még nem ismerik, többnyire értelmetlen volna, és gyakran kómikus.

Pedig ez az a hangos-olvasás, amely a költő intencióinak megfelelne. És ha a költők maguk adják elő verseiket: az az előadás többnyire ehhez közeledik.

Egészen más a művészi előadás. A művész-előadó sem akar egészen lemondani ezekről a szempontokról sem. Mennél többet akar megéreztetni ő is a vers zengéséből, a szavak finom és árnyaltos muzsikájából. De tudja előre, hogy sok mindent el kell ejtenie: és ezeket kész is azonnal elejteni. Nem minden szépség hathat egyszerre: senki sem érti és érzi meg a költői nyelv minden árnyalatának varázsát az első hallásra. Az ilyen árnyalatokat feláldozza az előadó: ezzel szemben azonban más súlyos kötelezettségek nehezedenek rája. Kötelezve van a vers megértetésére is: egyszeri hallás utáni megértetésére annak,

amit a költő lassú szürcsölésre, áhítatos, többszöri olvasgatásra szánt! Azt tanították nekünk az iskolában, hogy az igazi költészet egyszerű. Ez nem igaz. Az egyszerűség lehet egyik eszköze olykor a költőnek: a költészet elve távol áll az egyszerűség elvétől. A költészet lényegében ünnepi valami: mindig újat akar, új ruhát, új szavakat. S az előadó-művésznek ezt a szokatlan, ünnepi, bonyolult, tömör beszédet kell átértetnie egyetlen hallással!

De ez még nem minden. Jó ha ez a tolmácsoló szerep nem jut ellenkezésbe a művészi céllal. De nagyon gyakran ellenkezésbe jut. A vers titkosabb és zenei ritmusa nem mindig esik össze az értelem menetével. Sőt nagyon gyakran éppen a ritmusnak és az értelmi tartalomnak különböző megfelelései, szétválásai és egymásratalálásai és az az új és még mélyebb ritmus, ami ebből kialakul, teszi a vers főszép-ségét.

Már most, ha a kettő nem esik egybe, mit tegyen az előadó? Mint művész szeretné a vers ritmusának és nyelvének zenei szépségeit mennél tökéletesebben érvényesíteni, de másrészt mint tolmács kényszerül az értelmi menetet is híven követni. Művész és tolmács lévén egyszerre mint a műfordító, munkája örökös megalkuvással jár a két szempont közt mint a műfordítóé. S mindez azért, mert a költő nem gondolt rá, mikor a verset megírta, éppoly kevéssé, mint ahogy nem gondolt a fordítóira.

Könnyű aztán elgondolni, hogy ahol ezek a megfelelések, ezek a ritmikus szétválások és egymásratalálások forma és értelem között nagyon bonyolultak: azok a versek, — majdnem azt mondtam lefordíthatatlanok — azok a ver-

sek előadhatatlanok. Úgy van ez igazán mint a fordítással. Legkönnyebben fordítható és legkevesebbet veszít a fordításban az a vers, amelyikben az értelemé a döntőszerep; éppígy legkönnyebben előadható az a vers, ahol a zene jóformán csak testhezálló öltönye a gondolatnak. Tehát nem mindig éppen a legjobb vers.

De a művészen és tolmácsén kívül egy harmadik szerep is jut az előadónak. Nemcsak a műfordítóhoz lehet őt hasonlítani, hanem az illusztrátorhoz is. Hisz ebben a minőségben is művész és tolmács ő: valami a művészből és valami a tolmácsból van az illusztrátorban is: de egyik sem tisztán és egészen. Művésznek nem eléggé önálló: tolmácsnak nagyon is az.

Ki az az illusztrátor? Mit jelent az, hogy az előadó-művész — illusztrátor?

Aki egy könyvhöz a képeket rajzolja, nem akarja éppen ugyanazt mondani, mint az, aki megírta: ugyanazt a képpel, amit az író mondott a szavakkal. Mert kép és szó közt nincs meg az a párhuzamosság, ami például a különböző nyelvek között mégis megvan. A kép nemcsak más módon fejezi ki a mondanivalóját: hanem egészen mást tud kifejezni a valóságból, mint a szavak. Az író elmondja alakjainak érzéseit, gondolatait, beszédét. A rajzolóra most már az maradna, hogy ezeknek az alakoknak arckifejezését, mozdulatait, testi attitűdjét mutassa meg.

Mily keveset tudna megsejtetni a rajzoló abból, amit a költő mondott el: az érzésekből és gondolatokból! De másrészt mily szegényes fogalmat adhat például az arcról — színekről, vonalakról — minden leírás, mely csak szavakkal történik: egy jó rajzhoz képest!

A rajzoló tehát nemcsak fordítója a költő művének, hanem annak mintegy kiegészítője. Mert éppen azt mondja el, amit a költő elhallgat, amit a költő nem is tudna elmondani.

De ez a tényállás különös dilemmába hozza a rajzolót és szinte egész művészetét problémává teszi. Történhetik-e ez a kiegészítés tisztán csak a költő intenciói szerint? Úgy értem: lehetséges-e, hogy a rajzoló-művész pusztán csak azt és úgy rajzolja, amit a költő maga is éppen úgy elképzelt, de eszközeinek — a pusztasónak — elégtelensége miatt már visszaadni nem tudott? Ugyebár ez teljesen lehetetlen? Az illusztrátor bárhogyan is törekszik auktorának intencióihoz tapadni, mégis a saját egyénisége, a saját művészete fog nyilvánulni a rajzban és lényegesen több lesz benne, mint amit az író elképzelt. A rajz bizonyos teljességet kíván; és a költői műben jelzett szűk célzásokból, vagy akár azoknak mintegy geometriai meghosszabbításából is alig lehetne ilyen teljességgel kiolvasni mindazt egészen a költő elképzelése szerint, amit vonalak és színek dolgában ő elmondani nem tudott.

De többet mondok: nem is bizonyos, hogy a költő mindazt ilyen teljességgel egyáltalán el is képzelte. Mert kétségtelen, hogy a költő műalkotása úgy teljes, ahogy van: és semmiféle kiegészítést voltaképp nem kíván. A költő éppen annyit és úgy kívánt képzeletünknek anyagot adni, amennyit és ahogyan tényleg adott is; igaz, hogy bizonyos dolgokat nem tudott volna kifejezni, de ezeket nem is akarta, ezek nem tartoztak bele a mondanivalójába, melynek határait és lényegét már eleve a saját művészetének eszközei szabták meg. Mondom:

amennyit ő adni akart, annyit meg is adott tényleg; és minden további megkötése az olvasó fantáziájának tulajdonképpen már illetéktelen beavatkozás az ő művészetébe, túlnő az ő alkotásának kijelölt formáin, s ekként magát azt az alkotást is elváltoztatja.

Úgy tűnik föl tehát, hogy teljesen igaza van annak, aki az illusztrátor művészetét nem is művészetnek, sőt inkább művészet-ellenes valaminek tartja.

És mégis be kell vallanom, hogy én nehezen tudnék lemondani az illusztrált könyvről. Nehezen tudnék megelégedni az olyan Buchschmuck-kal, — amilyenek manap divatosak — amely teljesen függetlenítette magát a díszített műtől, amely tehát a költő művészetébe be nem avatkozik. Ebben sem tudok elválni a gyerekkorom emlékeitől, a gyerekkorom ízlésétől. Micsoda élvezetet jelentett akkor egy ilyen képeskönyv! Az ember százszor is előre lapozott a képhez és nézte: ez itt Mari, a százados leánya, ez meg Tamás, a matrózfiú! Így fonódott össze az őserdő és így nyíltak az apró ablakok a nagy és odvas fatörzseken, melyekben laktak az erdei törpék! Mindezt a boldog gyermeki gyönyörködést, amire úgy emlékezem vissza, mint az első nagy művészi szenzációkra szoktunk emlékezni: egy alapjában művészet-ellenes dolog fakasztotta volna?! Hisz kinek az ösztöne művészibb, mint a gyermeké? Amit a gyermek így élvezett hajdan, elmerülve a nagy családi asztalnál, a petróleumlámpa szűk fényköre alatt: az lehetett naív mese, lehetett kezdetleges, rossz rajz, de nem lehetett alapjában, elvében művészietlen valami. És az is eszembe jut, hogy nagy művészi érzékű, igazán művészi

szellemű, de naivabb korok mennyire szerették az illusztrált könyvet. A késő középkor miniatűrjeire gondolok, a Dante első illusztrátoraira, a krónikák, a legendák képeire. Tisztán művészietlen elvből fakadt volna mindez?

Nem. Kell lennie lehetőségnek, hogy az illusztrátor, az illuminátor egy magasabb egységbe olvaszthassa azt, amit kapott, és azt, amit ő ad. Igaz, hogy amit kapott, az maga egy tökéletes mű, kész és hiánytalan egység. De e világon mindenütt azt látjuk, hogy kész és tökéletes egységek is továbbépülhetnek és kiegészülhetnek még nagyobb egységekké. Az Isten művészete is ezen az elven alapul: mért ne alapulhatna ezen néha az embereké is? Minden sejt magában egy kész és egész szervezet: mégis kiegészülhet tovább, nagyobb szervezetté. Így a jó illusztrátor azt a kész és szerves műalkotást, amit az írótól kapott, úgy egészíti ki képeivel, hogy avval együtt, amit ő ad hozzá, egy másik kész és szerves művet alkotson. Persze ez az új mű más természetű lesz, mint a régi volt: nem is tisztán irodalmi mű és nem is egészen és csupán az író intenciói szerinti.

Úgy tűnik föl, hölgyeim és uraim, hogy egy ijesztően nagy kitérést csináltam tárgyamtól: bocsássanak meg érte. De tulajdonképpen nem is volt kitérés. Mert mindaz, amit az illusztrátor művészetéről mondtam, szóról-szóra ráillik az előadó művészetére is. Ő is egy kész és hiánytalan műalkotást kap maga elé: és kényszerül azt mégis kiegészíteni. Ő sem pusztán fordít. Az ő anyaga is: az előhang, az arckifejezés, egy-egy mozdulata, mást tudnak és mást kénytelenek megfogni a valóságból,

mint a költő eszközei és csápjai, az írt és olvasott szavak. Mert más az érzés drámai oldala, mint a lírai: és az előadó, éppen eszközeinél fogva, akarva nem akarva kényszerül ezt a drámai oldalt is kidomborítani. Nincs most időm, hogy ezt magyarázzam: hisz Odryt kívánjuk hallani már valamennyien. Nincs időm megmutatni, hogyan különbözik a drámai ábrázolás anyaga a líraiétól: hogy amaz magában foglalja az érzés külső kifejeződésének mechanizmusát is, — a hang viszontagságait, melyet az érzés izgat vagy bénít, az arc változását, a tekintet fényének holdfogyatkozásait — míg a líra tulajdonképpen mindig belül marad azon a Rubikonon, mely szív és ajak közt olyan mély árkot von. Tény az, hogy az előadó is kényszerül egészen újat adni a költő művéhez, mint az illusztrátor: olyan valamit, amit a költő nem mondott és nem is képzelt el és nem is gondolt rá, hogy elképzeljük. Kényszerül kiegészíteni a költő művét, bármily teljes és kész az már magában; és a jó előadó ösztönösen úgy fogja ezt a kiegészítést megcsinálni, hogy új művészi eredmény áll elő, nem azonos a költő művével, de nem is egészen idegen attól.

És ha bizonyos is, hogy ebben az új műalkotásban nem lesz meg mindig a költemény teljes gazdagsága, hogy vannak szavak és vannak képek és vannak fordulatok, szépségek, melyek elvesznek a fül vagy az értelem számára, vagy fakók maradnak az élőszó erős fényében, melyeket az előadás épp úgy nem tud érvényre juttatni, mint az illusztráló rajz a költő elvontabb gondolatait: másrészt az is igaz, hogy az előadó, ha valódi művész, ebbe az új, általa befejezett műalkotásba a saját egyéniségéből

olyan gazdagságot vihet be és kényszerül bevinni, amely mindenért kárpótol.

De az kell ám ehhez, hogy az előadó egyéniségével összhangban legyen az a mű, amelyet előadásával illusztrál, amelyet új műalkotásához anyagul használ föl. Ezért nem szabad a művésznek előadására más szempontok szerint választani darabokat, mint a saját előadásának szempontjai szerint.

De ahol ez a két feltétel megvan, ahol a művész oly kiváló, mint Odry és a verseket is ő maga választotta ki magának: ott biztosak lehetünk, hogy egészen nagy és egészen új műélvezetben fogunk részesülni még mi is, akik a verseket már mind ismerjük. Egészen új verseket fogunk hallani még mi is, melyeket nem olvashatunk el azután sem újra, melyeket nem olvashatunk soha. Egyszeri és egyetlen műélvezet lesz ez. A költő alkotása ezer meg ezer példányban foroghat közkézen és szellemünk mindennapi csemegéje lehet: az előadó művész alkotását éppen ez az egyszerisége és egyetlensége olyan ünneppé avatja, melyért érdemes összegyűlni így, ékesen és ékes teremben, mint egy ünnepre.

Nemrégiben egy könyv jelent meg Brassai Sámuelről. Az írója maga is valami magán-tudós lehet, aki vizenyős tudása egész záporát árasztja a kábuló olvasóra. Ha arról van szó, hogy Brassai műveit ma már nem ismerik, elmondja vigaszul, hogy hiszen Livius egy könyve 1400 évig ismeretlen volt; akkor felfedezte valaki egy rakéta bőrborítékán; hogy Alkman 2000 éves verseit 1854-ben fedezte fel véletlenül Mariette; hogy a Chanson de Roland..., hogy André Chénier..., hogy a Halotti Beszéd... a Gyulafehérvári glosszák..., Bankó leánya..., hogy Mikes levelei..., hogy táján elveszett az ős magyar eposz is... sőt Shakespeare 19 drámája is elvész, ha... »mert akkor még nem tudták, hogy Shakespeare munkáit egyenesen halhatatlanul írta.«

Hogy férhet meg ennyi tudás ekkora korlátoeltsággal?

Éppenséggel nem véletlen, hogy az a különös ember, aki ezeket írta, Brassait választá tanulmánya tárgyául. A híres polihisztor, bár óriási mértékben felül is múlja, mindenesetre rokonlélek vele. Brassai elsősorban szintén nagy tanuló és lelke egy filozófus tudásával telve is megőrizte mindazon naivságokat és korlátoeltságokat, melyek a tanulók lelkét szokták jellemezni. A jó diák gépies, acélos szorgalma élete nagy szenvedélyévé vált és mathuzsálemi korban is megtartá egy gimnázista félszeg

idealizmusát. A bélyeggyűjtő gimnazista pasz-sziójával gyűjtötte ezerszinű ismereteit gyermekes skatulyáiba s annak örült, ha mennél többféle és mennél ritkább bélyege van. Innen magyarázható hiúsága: a diák hiúsága, aki dicsekedve mutatja bélyegeit. Innen magyarázható furesaságai is, különbségei, hajlama a kuriózumok iránt. Az egész ember maga egy nagy kuriózum, és — ezt érezzük — speciálisan magyar kuriózum, amilyen más országban alig fordulhat s amilyen nálunk nem is olyan ritka.

Valóban, amint rájuk gondolok és formulázom a nevüket — egy nevet, mely önkénytelen jött imént tollam alá s úgy tetszik, legjobban kifejezi ez embertípus hangulatát — valóban, amint a magántudós nevet formulázom, emberképek egész sokasága rajzolódik lassan lelkem elé, nagyrészt ácsorgó, hibás körben forgó, célvesztett magyar életek, pazarolt erők, szomorú sokaság. Tágul, gyűlik ez a tömeg, mindig újak jönnek az ország minden részéből s lassankint egészen háttérbe takarják azt a szegény mezítlábas, hajadonfős idiótát, akiről közös nevüket nyerték. Rokonlelkek mind: mindegyiken erősen rajthagyta nyomát a magyar intelligencia egyazon betegsége: *morbis Hungaricus intelligentiae*. Pedig nem olyanok, amilyeneket beteg lelkeknek szokás mondani. Sőt ellenkezőleg: erős és edzett lelkek, makacs akarattal, gyakran tág érdeklődéssel, nagy felfogóképességgel és kitűnő memóriával: mindavval, ami a Nagy Tanuláshoz szükséges. Szorgalom és értelem egyesül bennük a lelkesedéssel és önzetlenséggel, mindez a legszorosabb lelkiismeretesség fegyelmébe szorítva. Érdemes volna írni egyszer erről a

magyar alaposságról, amely különbözik a némettől, távol van minden szőrszálhasogatástól, nem a részleteibe, hanem a végére akar mindennek hatolni és gyönyörűen megfér a lelkesedéssel, mint ahogy a legszilajabb mén a legmakacsabb lehet.

És éppen ez a makacs lelkiismeretesség a betegség eleje.

Ismertem egy fegyelmezett gondolkozású, lelkes és logikai fantáziában nem szűkölködő embert: matematikusnak készült és minden predesztinálta e tudományra. Már az egyetemen (mondják) bámulatos képzettségre tett szert: ő nem bámulatosat, ő tökéleteset akart. Ismerve a tudomány gyönyörű szigorát és könyörtelen összefüggését, alapjától rés nélkül akarta emelni épületét. A tudományos szkepszist tette kötelességévé: nem akarta mondani: tudom, míg mindent számba nem vett, mindent el nem olvasott; nem akart az emeletbe fogni, míg a földszintből hiányzott egyetlen kő. S végtelen becsületességével vizsgáit sem akarta letenni addig, míg ily értelemben nem mondhatja mindarról, amit ott kívánnak: tudom. Edzett lélek állt rendelkezésére s tétét hozzáadé: még novemberben is fürdött a szabad Tiszában, kalap nélkül járt, verébszínű trikóban, úszónadrágban biciklizett a napon, hogy a falvakban garaboncásnak nevezték; szoros munkabeosztás, rendes élet spórolá idejét és erejét. *De ars longa, vita brevis* és végére nem lehet jutni annak, ami végtelen. Megélni azonban kell, s mind e nagy erő és kitartás birtokosa jelenleg tornatanár egy alföldi városban, ma is tanul s ma is azt mondja, hogy nem tud semmit.

Egyik legkiválóbb matematikusunk mesélt nekem egy másik matematikus magántudós-ról. Ez német egyetemen tanult, ott zseninek tartották, Weierstrass barátságára méltatta, olyan kollégái kerültek háttérbe mellette, kikből azóta egyetemi tanár lett. Aztán hazajött és évekre eltűnt; volt egy kis pénze, azzal Budán elvonult, fel akarta dolgozni jegyzeteit, regisztrálni a meggyűlt anyagot, mielőtt önálló munkába fogna. Nem ért rá mellette állást vállalni s nagy igénytelenségével megélt pénzének szánszalmán csekély kamatából. Évek teltek, a munka haladt s a tanítvány esze hozzáidomult mestereinek észjárásához, akiknek gondolatait rendezte. Immár csak síneken tudott gondolkodni; a tanulás öncéllá vált előtte. És akkor, mikor saját munkájának küszöbére ért volna, özvegyültnek érzé életét, elvesztette síneit, célját, nem tudta mit csináljon, nem tudott tovább menni.

Matematikus barátom egyszer levelet kap tőle ismeretlenül, melyben kéri, hogy látogassa meg. A lakás rideg, üres, még könyvek sincsenek. A gazda egy padlás-félére viszi a vendéget, ott, porban egy csomó könyv, nagyon vastag, szépen bekötve, hátán a cím, arany betűkkel: Weierstrass és Kronecker. Mindmind csupa kézirat: a jegyzetek. A magántudós egész életét nyújtá e könyvekben a boldogabb ifjú kartársnak.

Valóban a tanulás l'art-pour-l'artja ez; az eszköz céllá válik ez emberekben, vén diákok ők és elmondhatják mestereiknek, amit Dante mond Vergiliusnak:

Megelégyesz, úgy hogy míg megoldod,
tudásnál nékem édesebb a kétely.

Egy jogászemberrel találkoztam egy kávéházban: már nem ifjú, elég tekintélyes állást tölt be Pesten és egyetemi magántanár is. Egész életét olvasással tölté; jártas az egész világhistóriában s dús anyagot hordott össze egyes korok művelődéstörténetéről. Nem cédu-láz, hanem az a specialitása, hogy könyvei margójára bejegyzí vagy beragasztja mindazt, amit más könyvekben ugyanarról a témáról olvasott, s olyan módon keresztezi a könyveket, mint az állattenyésztő az állatait. Ez ezerképpen összeházasított és kombinált könyvtár volta-képp alig jó valamire: öncél, és gazdája — különben kétségkívül kiváló ember — némi gyer-mekes hiúsággal dicsekszik vele, mint a gyűj-tők szoktak gyűjteményükkel.

De az öncél eredetileg eszköz akart lenni: eszköz, mindennek a végére járni. A módszer-telennek és filozófiátlannak látszó magántudós voltaképp a tudománynak legmódszeresebb és legfilozófikusabb felfogásából indul ki: minden apróság egyenlő fontosságának és minden tények összefüggésének érzése az, mely meddő adatgyűjtésbe és polihisztorságba sodorja bele. Mert a polihisztorság, a mindenhez-értés is gya-kori vonása e magántudósoknak, mint Brassai-nak is, és logikusan összefügg szellemirányuk-kal. Mert minden összefügg, azért mindent kell tudni, ha egyet akarunk tudni. S a polihisztor, mert nagyon is egységesnek látja a világot, azért nem mer soha az egységig jutni. A világ végtelen sokoldalú s ha minden oldalát látni akarjuk, mielőtt képét megrajzolnók magunk-nak, egységesítés helyett aprózásban veszünk el, és ismét a ténygyűjtés, tanulás válik öncéllá. Így a polihisztor mélyebbre el nem érve, tudása

sokféleségében és ritkaságában leli kárpótlását és megkülönböztető büszkeségét, kuriózumok gyűjtője lesz s abba a gyermekes lelkiállapotba jut, melyet Brassainál jellemeztünk.

Volt egy barátom, tanár egy erdélyi városkában. Szótalan ember volt; de azt mondták róla, hogy »nyolc nyelven hallgat«; s valóban sohasem lehetett tudni, mi mindenhez ért még. Három évig majd mindennap találkoztunk és sohasem sejtettem, hogy spanyolul is ért: egyszer csak kisült. Valóban eleven szótár és lexikon volt; nem volt az az apró tény, amit ne tudott volna; sőt különös szeretettel volt az apró tények iránt, amelyeket más nem tud; mennél exotikusabb országot említettél, annál járatosabb volt a statisztikai viszonyaiban; mennél obszcurusabb antik poétát, annál bizonyosabb volt, hogy olvasta. Egyáltalán semmi érzéke sem volt költészet iránt, de olvasta a költőket, mint egy tényhalmazt, amit ismerni kell. Ez a nagy olvasó sohasem írt és alig beszélt: féltékenyen őrizte tudását, mint a régiséggyűjtő kincseit, melyeket senkinek sem mutat, mert büszke rá, hogy csak maga gyönyörködhetik bennük.

A büszkeség, a hiúság jótékonyan fejlődik ki e lelkekben, a végzett munka nagyságának és ritkaságának tudatával kárpótolva őket hasztalanságukért. Néha azonban, ha művészi érzék van bennük, összegyűjtött kuriózumaik érzelmi szint és szépségi értéket nyernek, s egy mozaikszerű, tarka és exotikus művészet eszközeivé válnak, mint a szegény Tóth Bélánál. Néha pedig olyik-olyik expanzív természet, mikor a tudomány fonalai már kiestek kezéből, és egész drága gyűjteménye szétgurult,

mint a gyöngyök a szakadt zsinórból : megpróbálja összeszedni e gyöngyöket valami nagy költemény edényébe ; a tudományos egységesítés nem sikerülvén, megpróbálja a művészi egységesítést. Óriási és zagyva filozófikus költemények születnek ilyenkor ; sokatakarás nemzette, de tehetetlenség szüli őket. A legszomorúbb ily költők egyike Timon Zoltán, ha jól tudom, mérnök és ipariskolai tanár valahol az alföldön ; őt már megnevezhetem, mert ő is megnevezi magát, sőt arcképét is közli nagy eposzának első részében, melyet nagy áldozattal kinyomatva ingyen küldött meg minden középiskolának. Ez első rész címe : **H i t ü n k**, a másodiké majd az lesz : **T u d á s u n k**.

Az előszóban arról beszél a szerző, hogy tudta volna művét jobban is csinálni s kivált formailag hangzatosabbá tenni, de sietnie kellett vele, mert az emberi szellem a korral folyton gyengül s ő nem lévén mai legény, már érzi is gyengülését. Aztán felsoroltatja az emberiség összes Vallásait s elmondja mindazt, amit róluk összeolvasott, szabad szellemben, rossz versekben és száraz modorban. Az ember nem tudja, zagyva tudását bámulja-e, komikus idealizmusát vagy naív korlátoltságát. Alcímekre oszlik a könyv, melyek közül íme egy : **K o n f u c i u s**, a k o p l a l v a k u n c s o r g ó o s z t á l y b ö l c s. »Krisztus mint magántudós is nagy vala« — mondja egy helyen. Verseléséről, stílusáról és helyesírásáról pedig fogalmat adhatnak e sorok :

Az első modern próféta **T u k k e r v a l a**,
földleírás és ténytan tanára
egyesült-állami **V i r g y z s i n i á b a n**.

Érthető, ha ily emberek balga rajongásukkal, korlátolt hiúságokkal, makacs és haszontalan szorgalmukkal különcökké válnak, kikről legendák és adomák kelnek szárnyra. A magántudósok legkiválóbbjától a legostobábbjáig, Brassaitól Timonig, mindenikben a különségek és furcsaságok egész raját leljük. Neveünk rajtuk, de aztán elgondolkodunk és elkomolyodunk. Mi az oka, hogy ilyen sokan vannak és éppen nálunk vannak; hogy kitűnő erőink és reményeink lesznek ily furcsa, nagyrészt eredménytelen és szánalmas figurákká? Hol még ennyi kincs és ennyi züllés? Eszünkbe jutnak régi példák, Debreczeni Márton; eszünkbe jut a párisi magyar Diogenes, akiről Tóth Béla mesél, s a magántudós azon idióta típusai, akiket Jókai ír le. Régi anekdoták jutnak eszünkbe, nagyanyáink meséi háromdiplomás emberekről s falusi filozófusokról, természettudósokról. És hogy ez a típus nem hal ki: mit találna itt egy magyar Turgenyev!

Mi van a magyar levegőben? helyzetünk hibás-e vagy lelkünk? nem tudom: diagnózist adhattam, az étiológiát adja más. Én nem orvos vagyok, hanem a betegek testvére és talán magam is beteg. És nem megvetéssel szólok a magántudósokról, hanem meleg rokonérzéssel, sőt tisztelettel: nem a tudomány hajótöröttjei-e ők, akiket a végtelenség dobott a partra? nem az elérhetetlen Filozófia örök, ideális szerelmesei?

1.

Egy érdekes kritikát olvastam nemrég Schöpflin Aladártól; egy háborús népdal-gyűjteményről beszél. Amit mond, az megint felidézi teljes komplexumában a népköltészet problémáját, mely az irodalom legparadoxálisabb problémáinak egyike. Mit mond Schöpflin? Csak egy szóval fogok utalni rá, mert nem erről lesz most szó.

Tehát azt mondja: A népdal haldoklik. Az új népköltészet lényegében félművelt emberek költészete.

Ha ez értékmegállapítás, ellenállhatatlan föltámad a kérdés: nem foglalja-e ez magában az egész népköltésnek elvi elítélését? Jelentett-e valaha mást a népköltészet, mint félművelt vagy egészen műveletlen emberek költészetét?

A népdalokat a tankönyvekben a mezei virágokhoz szokták hasonlítani. Ki festette olyan szép színesre a mező virágait? Vadon nőnek hát ezek a népköltemények, vagy valami csodálatos úton a »nép ajkán« születtek? Be kell vallanom, hogy én nem hiszek az ilyen csodálatos utakban és az az érzésem, hogy a népköltészetről való egész felfogásunk tele van mitológiával. Azt hiszem, egészen könnyű lenne valami »advocatus diaboli«-t megszólaltatni a népköltészet ellen, egy rosszhiszemű

dialektikust, aki az igazság erős látszatával beszélhetne ilyenformán :

— Mit jelent az, hogy ezek a versek a »nép ajkán« születtek? Micsoda mitológiai szörnyeteg az a »nép«, és micsoda ajka van? Előállhat-e egy költemény másképp, mint hogy egy költő megalkotja? Később talán mások faragják egy kicsit, elváltoztatják, rontanak rajta; — meg vagyok győződve, hogy sokkal ritkább esetben javítanak; — de alapjában az, ami a költemény lényege, lelke, az olyan egy valami, hogy csakis egy lélekből sarjadhatott elő... Akármit beszéljenek a német tudósok, én nem tudok mást hinni, mint amit Goethe hitt, amit talán minden költő hitt, aki valaha Homerost olvasta: hogy mindazt, ami az Iliasban lényeges, egy ember alkotta! mindazt, ami az Odysseiában lényeges, egy ember alkotta! És minden népkölteményt, ha igazán méltó a »költemény« névre, lényegében egy ember alkotott: legfeljebb a könnyű nótákhoz toldottak-foldottak strófákat, mint ahogy az operettek kupléihoz lehet végnélkül toldani-foldani; de ezek bizony csak olyanok a népköltészetben, mint az operett-kuplék a városi embernek: azért helyettesíthetik ma már oly könnyen őket a nép »ajkán« is az operett-kuplék...

»Az igazi költemény, ha népköltemény is, aligha lehet más, mint egy költő műve, s a legújabb népdaloknak rendesen elég könnyű ki nyomozni a szerzőit is, ha valaki veszi magának ezt a fáradságot. (Abban a háborús népdalgyűjteményben, amelyről Schöpflin szólt, igen sok vers alatt meg van jegyezve a költője is, valamely tizenkettes baka személyében, — sőt megesk, hogy Petőfi egy versét olvassuk

a Marschall Lőrinc tizenkettes baka neve alatt!) A vers eredete itt se más, mint a műkölteményeknél; de van valami közömbösség ez eredettel szemben. A »nép fia« épp oly kevésbé kérdezi, ki csinálta a nótát, — az edényt, melybe érzéseit önti — mint ahogy nem szokta érdekelni, ki csinálta a tarka kancsót, melyet megvett a vásárban. Ezért marad a népdalok költője rendesen ismeretlen.

»De hát ha minden igazán értékes népköltemény egy ember műve csakúgy mint a műköltemény, mi különbözteti meg igazában a népköltészetet? Talán éppen csak ez a közömbösség az eredettel szemben, éppen csak az, hogy a szerzője ismeretlen? Ez nyilván nem így van. Hisz láttuk, hogy a szerző nem is mindig ismeretlen — aztán különben is: akkor minden, bármely művelt, városi stílusú vers is, ha a szerzője nevét véletlen nem tudnók, népköltemény volna. Mit mondjunk hát akkor? Én igazán nem tudok egyéb definíciót találni a népköltészet számára, mint hogy az: olyan költészet, mely irodalmilag műveletlen költőktől származik.

»De hát akkor hova lesz a népköltészet híres méltósága? Hova lesznek a sokat hangoztatott szólamok, — amiket mindannyian már az iskolában megtanultunk — hogy: a legnagyobb költő, a legigazabb költő a nép maga; hogy semmiféle műköltő sem versenyezhetik a nép hatalmas fantáziájával, csodálatosan mélyről jött poéziséval? Ha a népkölteményt csak éppen úgy egy ember csinálja, mint a műkölteményt, s az egész különbség csak annyi, hogy ez: irodalmilag műveletlen ember: akkor igazán nehéz megérteni, hogy

mért legyen okvetlen nagyobb költő a műveletlen ember — holott bizonynal sokkal kevesebb képzet- és szókinese van, sőt sokkal kevesebb érzése is — amiből a poézis szövődik? Vagy hogy miért tudja akár csak fajának karakterét is jobban kifejezni, aki fajának kultúráját kevésbé sajátította el? Más szóval, miért volna ama régi, ismeretlen nevű, kölesdi kántor okvetlenül nagyobb költő, mint Vörösmarty Mihály? Nem babona-e a népköltészet?»

2.

Így beszélne, mondom, az *advocatus diaboli*, az ördög ügyvédje. Mit tudunk felelni neki?

Lehetne talán ily módon felelni:

— Az is megeshetik, hogy a kölesdi kántor nagy költő. Mi tudunk egy időt, amikor Magyarország leghíresebb műköltői Garay János és Jámbor Pál voltak; és a szalontai jegyző nagyobb költő volt, mint ezek ketten összevéve; mert Arany János volt. Csakhogy Arany János művelt, tudós emberré vált; valódi műköltő lett; de hány Arany János lehet, aki falun marad, műveletlen marad? Lelke nem lesz talán olyan gazdag, sokoldalú, differenciálódott, mint a műköltőké: de egyszerűbb marad, még mélyebb talán, még gyökeresebb. Nem fog oly sok hang születni lelkéből: mert lelkének anyaga kevesebb. De az a kevés anyag talán jobb, erősebb, romlatlanabb; az a néhány dal, ami születik belőle, talán értékesebb a műköltő minden művészeténél. A műveltségnek sok előnye van a költészetre, de sok hátránya is. Gazdagságot ad, de az erőből elvesz. Elvesz főleg a léleknek

abból a gyermeki elfogulatlanságából, a lélek szemének abból a tiszta frissességéből, ami talán a legnagyobb dolog a poézisban : üvegeket rak a szem és a világ közé, szép, színes, finoman metszett üvegeket ; de mégis csak ablakok ezek !

»Igazán, bizonyos szempontból azt lehetne mondani : a modern műveltség, az újkor kiterjedt és változatos kultúrélete valóságos csapás volt a költészetre és minden művészetre. Miben különbözik ez a modern kultúra pl. a középkor vagy a kora renaissance egyszerűbb és mélyebb kultúrájától? A könyvek sokaságában és az utazás könnyűségében. Azt merném mondani : az emberi kultúra szerencsétlensége ott kezdődik, amikor a könyvnyomtatást forgalomba hozták ; az emberiség szellemi életének igazi gyásznapja az, amelyen az első vasút elindult. A tények nem ellenkeznek ilyen felfogással. Tudjuk, hogy a könyvnyomtatás elterjedése előtt volt kultúra ; az emberiség legnagyobb és legmélyebb kultúrái nem ismertek könyvnyomtatást és olcsó könyveket. Az olcsó könyvek a szellemi kultúrának igazi átkai. Mióta sok könyv van, azóta nincs könyv, mely az emberi életben eseményt jelentene ; nincs könyv, nyomos lelki tényező. Nincsen biblia. A szellemi kultúra ideálja a régi klostrom, amelynek csak néhány könyve van, amit minden barát már tízszer olvasott, kiolvasva belőle és beléolvasva már mindent. Ily klostromokból sarjadt ki a középkor végének és kora renaissancenak bámulatos kultúrája, melyhez hasonló szellemiségű kultúrát máig nem produkálhattunk. (Mert nem az írni-olvasni tudók száma teszi a kultúrát. Könyvek és olvasók pl.

soha úgy meg nem szaporodtak, mint az utolsó években : de elég olvasni néhányat e nagy tömeg könyvből, hogy érezzük, mennyire hanyatlott maga a kultúra.)

»És ami a szellem kultúrájának a sok könyv, az a benyomások kultúrájának a sok utazás. Mióta gyorsan utazhatunk, hamar látunk sok mindent, elfelejtettünk látni ; semmit sem látunk igazán. Mióta ezer tájon járunk, ezer városban, egy tájról, egy városról sincsen igazi mély hangulatunk. Chesterton mondja egy helyütt, hogy senki sem él szűkebb világban, mint a globetrotter. Mert az emberi világ igazi keresztmetszete nem a térben van : hanem befelé, a tájnak és az emberi társaságnak is, belső, rejtettebb rétegei felé, melyeket a globetrotter sohasem ismer meg igazán. Pedig ehhez képest a külsőségek változásai lényegtelenek.

»Nem érezzük-e itt a parasztnak óriás előnyét ? A parasztét, aki mélyen, gyökeresen benne él egyetlen tájnak, egyetlen falunak szellemében, akinek minden fa, minden úthajlás mély és gyermekkorától beedzett lelki élményt jelent, az utazott városi ember felett, aki már észre sem veszi a fákat és úthajlásokat ? A parasztét, akiben a falu szelleme él, egy egész emberi társaság, teljes átmetszetében és belülről ? A műveletlen, egyszerű emberét, akiben a könyvkultúra gazdagsága el nem takarta még a faj ősi, mély és meleg színeit, a temperamentum természetes csillogását ; akiben a könyvből tanult, irodalmi szavak túl nem zenghetik még a nyelvnek friss, vadon hajtott, elhasználatlan őszerejű szavait ? Igen, az, hogy kultúrálatlan emberek költészete a népköltészet : ez éppen az erénye és ereje...«

Így lehetne talán felelni a népköltészet támadójának; de én mégsem felelnék így, mert úgy érzem, nem lenne igazam teljesen.

Igaz volna-e az, hogy a kultúra árt a költészetnek? Micsoda költő volna az, akiben a könyvek szavai elfakíthatnák a Természet ősi és szabad szavait? Igazi nagy költőkkel megeshetnék-e ez? Nem inkább az történik-e az igazi nagyoknál, hogy ők a könyvkultúrából is elevent szívnek ki, s föltámasztják, visszafíjtják lelkükben azzá, amiből minden kultúra eredetileg származott: életté, életanyaggá. Így nem teher, hanem gazdagság nekik a kultúra, lelkük egy darabja, s épp oly természetes örökség, mint a kedély, vagy a temperamentum: egy örökölt képzetkincs. S ez az örökség az, amire minden költészetnek szüksége van, hogy gyökértelenné ne váljon: földje ez, fája, összekötő ereje, az életnedv, mely egyik jelentkezéséből a másikba, egyik leveléből a másikba áramlik.

Ha valaki tudja ezt, — s ennyire ismeri a kultúra fontosságát minden költészetre nézve — nem becsülheti a népköltészetet többre, azért, mivel kevesebb a kultúrája. Én hogyha nem félnék megint a paradoxon látszatától, azt mondanám inkább: azért tartom sokra a népköltészetet, mivel több a kultúrája. Nemcsak a könyvekben rejlik a kultúra. Kultúra van a nyelvben magában, az ősoktól öröklött beszédmódokban, közmondásokban, kultúra van a régi szokásokban, vallási és babonás hagyományokban, a természet és az élet átöröklött, hagyományos interpretálásában. Egy hagyományok által kormányzott élet már maga kultúra.

A városi ember sok kultúrát tanult, de sokat is vesztett, sokat is felejtett, mikor fajának ősi hagyományos életét felejtette.

Az ősi élet és ősi szó e kultúráját őrizte meg a falusi ember. Ez a kultúra az, amiből a népköltészet kinőtt.

És itt visszatérhetnénk oda, ahonnan indulunk. Minden olyan esemény vagy állapot, mely a népet ősi, hagyományos életmódjából kiforgatja, — s így a háború is — minden, ami régi szokásokat tesz értéktelenekké vagy lehetetlenekké, a népköltésre nem előnyös, csak hátrányos lehet. Mert a nép kultúráját bolygatja meg az ilyen változás: azt a kultúrát, amely nem könyvekben, hanem magában az élet formáiban öröklődött. Ezért az ily korszakok népköltésében is mindig csak az a jó, ami régi meg tudott bennük maradni: a háborús népköltésben az a jó, ami még háborúelőtti.

Király György, akit eltemettünk, erős lélek volt egy betegségtől megapadt testben: éles szem, éles szó, élénk mozgulatok, bátorság, figyelem, mindig biztos válasz és kész támadás: mintha az egész ember a megelevenedett Ész pengéje lenne, kitűnő szerszám, oly kitűnő, hogy nem is gondolsz rá... csak művére és vágásaira... eltűnik önnön feladata mögött...

...s mikor eltörik, akkor figyelsz vissza...

...hogyan Ember volt és Sors...

...magyar sors, egy új torzó, tragikum... penge, melynek nem-nekivaló közegben kellett dolgozni, barbár keménységeket vágni... áldozat...

...új Mohács áldozata, egy a sokból, nem első s nem utolsó a Legjobb Fiak közül, akiket szült és megölt ez a nép:

Mohácsok népe, a magyar!

I.

Keleties hajlamunk van a fatalizmusra s sokszor úgy tűnik föl, hogy ez az új Mohács — háború és gyermekei: a forradalmak — nem kívülről jött, többé-kevésbé véletlen katasztrófa, hanem mibőlölünk magunkból fakadt s mindannyiunkhoz egyenként hozzámért tragikum, amely szervesen egészíti ki kicsi sorsainkat: vannak alakok, helyzetek, életek, amik

köre szinte végzetszerűen rajzolódik a nagy d é b a c l e miliője.

Ily helyzet a Király György élete ez úgynevezett magyar kulturában.

Lehet-e képzelni őt, gyógyulva s boldogan kiteljesedett munkák között, mint elismert és hivatalos tanárát a legnemzetibb tudománynak, megkapva mindent, ami megillette, békében az ostobasággal s támogatva a sovinizmustól, háborítatlanul élve szigorú és józan tudományának, nevelve méltó ifjú tudósokat, s nem szórva erejét harcra és kenyérre?

Pedig ezt a harmóniát készítette számára helyzete, születése s az események természetes sodra.

Beteg volt, de betegsége nem olyan, hogy kellő nyugalom, gondtalan élet, jó éghajlat, üdülés, pénz, mindaz amit a Béke biztosan megadott volna neki, meg ne gyógyíthassa.

Intelligenciája szabadabb volt, ítélete elfogulatlanabb, mint társaié és kortársaié: de ezek még kis legények akkor, míg Királyt nagy tekintélyek védték és emelték, s munkássága, bár képromboló természetű, szigorúan tudományos volt, megtámadhatatlan.

Kevés új tudósunk indult oly kitünő auspiciumok között ,mint ő.

A béke utolsó évtizedében még élt nálunk a nagy liberális hagyomány, amely a tudományos képrombolásnak inkább kedvezett mint nem. Pénzről és dicsőségről alig beszélhetünk, ahol magyar tudományról van szó! de kétségtelen, hogy ebben az időben nyugodtan, s hivatalos szankciókkal dolgozhatott nálunk a tudós akkor is, ha munkájának eredménye ellentétben állott a nemzeti vagy egyéb hiúsággal. Ki-

rály mesterei, Riedl és Katona, maguk is, működésüknek nem jelentéktelen részében, képrombolók voltak. Riedl a legszebb kuruc versek hitelességét támadta meg; Katona számos büszkén mutogatott középkori emlékükről mutatta ki, hogy gyarló fordítás. A hivatalos tudomány inkább a délibábok ellen hadakozott. A tudományos józanság, a Gyulaiék szigorúsága a sovinizmus túlkapásai iránt, oly kétségtelen diadalra jutott, hogy elvei frázisul maradtak a következő nemzedékre, melynek egész szellemi attitűdje ellentétes volt s még Császár Eleméernél is olvashatunk ilyeneket: »A tudománynak az igazság-kutatás a célja, s nem a nemzeti érzékenység kímélése.«

Ez a liberáliszmus azonban konzervatív gyökerekből fakadt. A Kemény, a Gyulai hadjárata a Délibábok ellen, politikában, úgy mint irodalomban, tulajdonkép konzervatív hadakozás: ártalmas ábrándok kijózanítása, a Tények hadjárata a Kivánságok ellen. A tudós óvatos; lépésről-lépésre megy; nem hagyja el az Igazság talaját, bár kemény kövei fölvérzik olykor a nemzeti hiúság kényes talpait; őrizkedik a hizelgő elméletektől, mint a puha sártól, mely ingoványba vezet. Ez nemes konzervativizmus, mint a politikusé, aki nem kockáztatja nemzetboldogító eszméért az egyszer jól-rosszul elért rendet. Igaz hazaszeretet ez: erős, de vigyázó s őszinte; a tapasztalt ember szeretete, aki túl van már a lobogásokon, csalódott már, és most kíméletlen ahhoz kit szeret, mert tudja a könnyenhipés, a hizelgés és önáltatás veszélyeit. Érthető lelkiállapot annál a nemzedéknél, mely a Keményé és Gyulaié volt: annál amely átélte a Nagy Kiábrándulást, a

Csóri vajda lobogó önáltatására következett nagy Lehülést, amit Bach-korszaknak neveznek. S ez a nemzedék volt az, mely nemzeti tudományaink újabb fejlődésének az irányt megadta. Minden valamire való emberünk azóta — ha nem állt meg a félúton, a Csóri vajda nagy álmodásainál — ennek a nemzedéknek útját élte újra lelki kialakulásának palingenezisében. Tipikus eset a Katona Lajosé, akinél alig volt fantáziában gazdagabb tudósunk; s mikor első szép mitológiai elméletei összeomlottak, elfordult a fantáziától mint egy csalódott szerelmes, s ez a csalódás, barátai tanúsága szerint egész későbbi munkásságán nyomot hagyott: mindig szigorú maradt a maga és mások fantáziájával szemben egyformán.

Így váltak tudósaink óvatos és kiábrándult részletmunkásokká és képrombolókká.

Király György, Katona tanítványa volt — az ő emlékének ajálta egyetlen összefoglaló könyvét — s a kritikát és képrombolást folytatta ott, ahol mestere elhagyta. Az ő nemzedéke már nem csinálta végig a palingenezist és a csalódást; készen örökölte mestereitől a szigorúan tudományos módszert, a kritikai irányt. Mások, ugyanazon mesterek neveltjei, ugyanazon lassú óvatosságra törekedtek a tudományban mint ő, ugyanazon exaktságra, ugyanazon győzelemre a hamarkodó fantázia fölött; és épúgy megvetették a délibábokat. Van mégis egy vonás, ami Királyt már itt, indulásában és céljaiban, lényegesen megkülönbözteti társaitól. Nála ez a kritikai hajlam, az Igazság feltétlen tisztelete nemcsak a mesterektől örökölt és jól megtanult elv, mely idő folytán magátólértetődő és keveset je-

lentő frázissá válhatik : neki a legbensőbb természet, veleszületett egyénisége. Ebben a vékony testben az ész eredendő morálja lakozott, olyan ész, amely már morál ; ész, mely lehetlenné tett számára minden fanatizmust, de magában már fanatizmus volt ; nem mesterei alkották ilyenné, hanem saját ős és magávalhozott hajlamai folytán csatlakozott mestereihez.

Bölcselkedők szokták mondani, hogy minden embert az ész és szív, az intellektuális és morális tulajdonságok viszonyával lehet jellemezni ; feledik ilyenkor, hogy az ész maga bizonyos fokon morális tulajdonság lehet, s a legmagasabb ész a legnagyobb jóság, elfogulatlan-ság, nemesség. E nemes faja az észnek volt a Király György : a hideg kritika másfelől lelkes bátorság, az igazat és csak azt mondani mindig és mindenütt ; a szenvedély nélküli megértés másfelől megbocsátás, az a lojális magatartás ellenségekkel és ellenfelekkel, amit Királyban utolsó éveit alatt csodáltak barátai. Mindez együtt : a legnemesebb liberálizmus, nem megtanult hanem született karakter, oly lelki diszpozíció, mely társaiból teljesen hiányzott.

Pedig a kor, melyre e generáció munkájának az eleje esett, olyan kor volt, amilyenben kifejlődhetik az igazságnak az igazságért való szeretete, menten minden idegen motívumtól. Az állam szilárd volt és megállapodott. Úgy tűnt föl, hogy semmi sem árthat neki. A politika kezdett bizonyos körök szakszerű foglalkozása lenni, mely a nemzet széles rétegeit alig érintette. Nagy erőfelesleg jutott másra. Mindezt nyomon kísérhetjük a tudományos életben is. A tudomány öncéllá

vált. Ha Kemény vagy Gyulai támadták a sovinizmus bálványait, hazafias motivumokból cselekedtek: mert ezek a bálványok ártalmas hazugságok voltak a nemzet lelkében. De ha az új tudós nemzedék szállt ki ily képromboló munkára: az egyedül az Igazságért történt. Ez a kor volt az, amelyben a magyar filológia a nagy nemzetközi tudomány munkájába kapcsolódott, annak céljait követte, annak ideáljait tűzte zászlajára. Katona Lajos közelebb állt Schuchardt vagy Sabatier világához, mint a magyar glóbuszhoz; s Királyban már fejlődőben volt az új típus, a nagy, nemes, szabad tudós típusa, az igazi filológusé, akit semmiféle tekintet nem feszélyez, semmiféle kötelék nem köt le, aki rendületlen és meg nem zavarva, a kis igazságok ájtatos tisztelétével építi ez apró kövekből a minden nemzetben, érdeken, érzelmen felülálló nagy liberális emberi Igazság oltárát.

Mindez akkor távolról sem volt destrukció, s a kortársak bevallott tudományos ideálja nem különbözött a Király Györgyétől: a vér, a karakter különbözött. E kortársak között igen tehetségesek akadtak, de tehetségük természetete más volt; az ész csak másodszorban állt lelkük oltárán, s hamar meghátrált hatalmasabb istenség előtt. Egyesekben a fantázia vagy a szenvedély volt erősebb, s munkásságuk a szépirodalom terére sodródott, mint Laczkó Gézáé, vagy a politikai agitáció hiná-raiba, mint Szabó Dezsőé. Akik megmaradtak, azok a tanárok voltak, a született pályabéliek, akiknek a tudomány kenyér és hivatalt volt. Tehetségek nem hiányoztak ezek közt sem; kitűnő tanítványok, s olykor kitűnő

mesterek ; de öröklött mentalitásuk egészen más. Király Györgyben a magyar úri középosztály természetes liberálizmusa volt a talaj; az a nemes és osztályönzés nélküli ideáлизmus, mely annyi példában ismeretes történetünk utolsó századából. A magyar tanárság zöme azonban egészen más körökből rekrutálódott. Szegény tanítók, vagy alacsonyabb néposztályok jótanuló gyermekei, inkább az alázatosságot hozták magukkal vérükben, mint a bátor és szabad igazságszeretetet függetlenségét és türelmességét, s a tudományos igazság tiszteletét is a jótanuló alázatosságával tanulták meg. Az igazság tisztelete nem is volt bennük oly erős, hogy válságos időkben az élet és a politika szenvedélyeinek és félelmeinek ellenállott volna. A magyar tanárság nem őrizte meg ez évek viharaiban sem óvatosságát, sem türelmességét. Különös dolgokat láttunk : tudósok akadtak, akik politikai jelszavakat »szociális«, majd »nemzeti« igéket a tudományos szempontnak elébe helyeztek, s ezek nevében ítélkeztek más tudósok jóhírneve és kenyérkeresete fölött. A tiszteletreméltó kivételek is inkább csak hallgattak, mintsem hogy ellenszégültek volna az idők sodrának. A folyton változó felebbvalók világnézete ellenállhatatlan bűverővel bénította meg nyelveiket, s az általános terrorban a lelkiismeretlenek kerültek fölül, akik alkalmasnak látták az időt, megszabadulni tehetséges vetélytársaiktól. Emberek ültek az ítélőszékbe, kik... csúnya dolgokat tudnánk mondani, de ez nem illenék, ahol Király Györgyről van szó : Király nemes volt és lojális minden szavában ezekkel az emberekkel szemben is. Király nem védte magát, nem

alázkodott meg: megvolt benne a háttérbevonulás büszkesége és nemessége. Ha egészen természetes volt, hogy a nemzetellenes terror idején ő legnemzetibb tudományt hirdesse az egyetem katedrájáról, s ha el tudta fogadni ezt a katedrát, mint őt megillető helyét a munkának: el is tudta hagyni egy mosollyal, átadni azt magánál méltatlanabbaknak; s nem csorbulni munkakedvben, bátor maradni és hű az igazsághoz holtig. Hiányzott belőle a parvenük ragaszkodása a hivatalhoz; de elvonulása nem jelentette igazságának elhallgatását: a csöndes tudósból akkor robbant ki a hangos író! S akkor kezdődött az emberi munkának, bátorságnak, férfias kitartásnak s jutalmat nem váró ideáлизmusnak az a csodája, ami szegénység és betegség között tartott egészen utolsó napjáig, s aminek látványa oly sokszor dobogtatta melegebben szíveinket: vannak még hősök a világon!

Ha a legyőzött marad fölényben: ez a fölény dicsőbb a győztesénél; s Király fölényes volt. Torzó: de mint az antik torzók, keménységével és harmóniájával törötten is erősebb a Sorsnál!

II.

Király munkája »destruktív« volt. Ezt mondták, és ez bizonyos értelemben igaz is. A destrukció nem mindig rossz dolog: néha rombolni kell, hogy építhessünk. Így van ez különösen a tudományban. A praktikus élet problémáinak többféle megoldásuk lehet; s a rosszabb út is jobb a semmilyennél. Igazság azonban csak egy van: s aki a tévedést lerombolja, az igazságot készíti elő. Túlságos

kritika a tudományban olyan, mint a túlságos óvatosság: sohasem árthat. Ez a »destruktív« hajlam itt inkább konzervativizmus, mint forradalmárság: a legjózanabbak sajátsága. Azelőtt a kribiának nevezték, s kötelező elv volt. — Most — mintha egyszerre félni lenne okunk az Igazság ellenőrző szemeitől — rosszszalják, s hiperkritika a neve. Oly változás, mely rossz lelkiismeretre vall. Mi kifogásuk lehet a hiperkritika ellen, ha valóban az igazság a céljuk? Vagy igaza van a kritikának, s akkor hálások lehetnek, hogy egy tévedéstől megmentette őket. Vagy nincsen igaza, s akkor maga is kritikára szorul, s önmagának gyógyszerévé válik. Akkor is egy kétes igazság megbizonyítására serkentett, s ez a konstrukció útja.

Az út azonban, amely felé Király György volt kollégái és barátai vonzódni látszanak, egészen más és sokkal veszedelmesebb. Kiváló tudósok, akiknek számára nemrég még a tudományos fegyelem mindennél előbbrevaló volt, egyelőre még tán szilárd földön, de oly irány felé tesznek lépéseket, melynek végén biztos ingovány vár. A politika nem idegen többé a tudománytól, nemzeti ábrándok igazolását keresik a kutatásokban, s mintha a Horvát Istvánok szelleme kelne újra. Föltámad a hunmagyar rokonság rég elejtett gondolata s a turánizmus új délibábszövedéke bonyolódik hozzá. Ahol eddig tiszta absztruz tudományos területen jártál, ott most lépten-nyomon érzelmi momentumok nehezítik kutató munkádat.

A dolog nagyonis érthető: szegények lettünk és álomkincsekhez kapkodunk.

De nem gondoljuk meg, hogy mit cselekszünk.

Az álomkincs : sár lesz.

Mint a mesében.

A legszürkébb igazság többet ér a legragyogóbb délibábnál. A Horvát Istvánok kora primitív indulás volt, melynek ártatlanságát a tudatlanság adta meg ; de visszaesni belé annyi volna, mint meztelenre vetkőzni újból, miután ettük a tudás fájának gyümölcsét. Tudatos barbárság volna ez, hasonló a balkáni kulturák állapotához, melyekre Király György is utalt s annyit jelentene mint a magyarság anyagi katasztrófája után szellemileg is a földre ülni s megzavart lélekkel, gyermekes képzelgésekig alázkodni.

Király nagy cselekedete volt az, hogy abban az időben, amikor a »destrukciót« üldözni kezdték, nem állt ki mint mások, fennhangon bizonyítgatni »konstruktív« voltát, amit joggal és hazugság nélkül megtehetett volna : hanem határozottan és tiltó mozdulattal mutatott rá a veszélyes délibábokra, nem bánva, ha tudományos bolsevistának nevezik is érte.

A magyar tudomány élő és megszólaló lelkiismerete volt.

Munkája — a filológiai munka — már természeténél és a nagyonis homályos, s fantasztikus elméletekkel méginkább összebonyolult magyar problémák természeténél fogva is, inkább kritikus, szétszedő és csak nagyon óvatosan, apró részletenkint konstruáló. Ha a külföld legnagyobb filológusai, életük túlnyomó részében, »destruktív« tevékenységre voltak kényszerítve : annál inkább a magyar kutató.

De Király György, élete utolsó éveiben, a kényszeren túl is, elzárkózva csábítóbb és hálásabb feladatok elől, daccal és tudatosan en-

nek a munkának szentelte erejét. A destrukcióból programmot és hivatást csinált.

Fantáziája nem hiányzott, elméletalkotó és összefoglaló tehetsége volt annyi, mint bárki-
nek kortársai közül ; s sorsa bizonyára kevésbé
tragikus, neve dicsőségesebb, életműve teljesebb
lenne ma, ha a kritika helyett új feltevéseket
épít s tudása színeivel talán ő is délibábokat fest.

De nem a maga sorsa parancsolt neki, hanem
a magyar tudományé.

— Újra meg újra hangoztatni fogom, hogy
nálunk, a turánizmus hazájában, amire min-
denekfölött szükség van, az a k r i t i k a !

Igy végzi előszavát egyetlen összefoglaló
művének, melyet a M a g y a r Ö s k ö l t é s z e t -
r ől írt s mely a maga egészében és a szó leg-
jobb értelmében, destruktív könyv.

Nem lehet azonban tagadni, hogy eredeti te-
hetsége, szellemének alkotottsága kiválóan al-
kalmassá tette a kritikai destrukcióra.

Igazi filológus volt.

Elsősorban a részletek érdekelték.

Ahítatosan tudott belemerülni az aprósá-
gokba, megállni egy-egy szónál, elemezni. Ez
nem tette őt képtelenné a lényeg meglátására ;
ellenkezőleg : éles szemének sajátos erénye
épen abban állott : kilátni egy-egy gazdag s bo-
nyolult szövevényből — mint a magyar ősmon-
dákban — első pillantásra a lényeges részletet,
az ősz elemet, vagy többől a közös vonást s azon-
nal kiragadni a lényegtelenek kusza halma-
zából.

Szemüvege mögött éber tekintet vizsgálódott,
mely előtt semmi sem maradt rejtve ; és a sze-
meken túl, a magas homlok bolthajtása alatt,
rendkívül gazdag tudás tárházai nyíltak, mely

fogyhatatlan anyagot nyújtott az összevetésekre.

Király György hatalmas olvasó volt.

A jó olvasót tulajdonképpen ugyanaz teszi, ami a jó filológust: a gondos elmerülés a részletekben, a lényegnek biztos meglátása, a bőséges és önkénytelen asszociációk, türelem, sőt bizonyos mértékű alázatosság s végül az éber, sohasem lankadó és tágkörű érdeklődés. Mindennek gyökere valami mély szeretetben van és szimpátiában az emberi gondolat iránt, mely magában is ritka s a mai világban mindig ritkább lesz, mint a szeretet és szimpátia egyáltalán. Írók tudják azt, mily fehér holló a jó olvasó. Pedig olvasni: azaz mások lelkét megérteni és magunkba fogadni, talán egyetlen út a lelkek annyira kívánt egysége felé.

Különösnek látszhatik, hogy ebben az éles kritikai szellemben épen a megértő és szerető olvasót emeljük ki. De Király kritikája épen abban különbözik társai egy részének támadó, polémikus és politikus kritikájától, hogy a leglelkiismeretesebb megértésen alapul, míg az övék gyakran szándékos és programmszerű meg-nem-értés várából lövöldözi nyilait. Az a hang, melyet Király magas polémiaiájában ellenfeleivel szemben használ, az a mód, ahogy érényeiket szinte túlzottan megbecsülni tudja, anélkül, hogy szem előtt vesztené tévedéseiket, párját ritkítja a magyar filológiában. De nem véletlen ez. Az igazi tudományos kritika lényege ez, melynek legmélyebb természetében van, hogy megkeresi a hibákat, de megkeresi rögtön a tévedés okait is s már ezért azonnal megért és megbocsát, sőt szeret. Egy tévedés a filológus előtt egyike az objektumoknak, ame-

lyekkel tudománya foglalkozik ; épúgy megérteni vágyik, époly kevés oka van rá haragudni, époly érdeklődéssel, sőt szeretettel vizsgálja, mint a természettudós a bogarat, melyet tanulmányoz.

A filológusban általában van valami a bogárgyűjtőből, aki az emberi szellem terményeit gyűjti : s osztályozza : nemes gyűjtemény, melyből a legkisebb pillangónak, egy szócska természetrajzának sem szabad kárbamenni. Legere annyi mint olvasni s annyi mint gyűjteni ; s a gyűjtő előtt egyenlő fontosságú a kicsi és a nagy : ez a filológ olvasó lelkiismertessége. Nem vet meg ő semmit ; s ez magyarázza az érdeklődésnek azt a különös tágkörűségét, amellyel Király utolsó éveinek szegénységében apró, jelentéktelen és hozzá méltatlan munkát kedvvel, lelkes gondossággal és gépies kitünőséggel tudott végezni, mintha igazi hivatása épen az volna ; például prózai s gyakran nem is épen elsőrangú regények fordítása. A kitünő olvasó egyuttal kitünő interpretátor is ; s aminek interpretálását vállalja, azt teljes megértéssel és szinte alázatos szeretettel követi szóról-szóra.

Egyáltalában hiányzott belőle az intellektuális gőg ; s ez ismét filológusi tulajdonság, aminek elsősorban a tanár látta hasznát. Király kitünő tanár volt s temetésén serdülő, majdnem felnőtt fiúk, — négy-öt év előtti tanítványai — sírtak mint gyermekek. Szerették, mert megértették ; s megértették, mert megértette őket. Bámulatos, mily gyermek tudott lenni ő maga is ; leszállni az emberi szellem primitív kedvteléseéhez s még az irodalom primitív ségeihez is, teljes lélekkel ; mozit és kalandregényt él-

vezni mint egy kamasz. Mondom, filológikus tulajdonság ez is; ne sit ancillae tibi amor pudori; aki foglalkozott a folklóre-ral s a nagy irodalmi alkotások eredetével, az nem fogja megvetni a kezdetleges fantázia szenzációit; sem azt amiben a tömeg gyönyörködik. Király jól tudta, hogy Arany nem szégyellte aknázni a ponyvát; és ismerte Shakespeare forrásait. S igazi tudós létére, váratlanul az aktuális irodalom forgatagába jutva, meg tudott maradni ott is tudósnak: aki a jelen irodalom termőfái mellett a jövőbelinek csiráit is látja, épúgy mint a réGINEK csökevényeit, oly szemmel, mintha valahonnan távolról nézné, ahonnan nem sejtett fontosságok tűnnek elé.

Király tudósnak született; íróvá a körülmények tették s tudós-voltát soh'sem tagadta meg. Fordító, szerkesztő, a Kétnyelvű Klasszikusok mestere, a páratlan Kner-könyvek editora: elsősorban mindig az Irodalom Tanára volt. A tudás és az ész embere mindvégig. Stílusa is, a szellemes kritikusnak élénk stílusa, legbensőbb lényegében ész-stílus: még játéka is logikumok. Tudott írni, de az írás csak eszköz volt neki. Szavain át az egész ember beszélt mint egy író szavain át: de itt ez az egész ember az egy ész volt. Irodalmi kritikája is a tudós kritikája volt: imponderabiliákat nem mérlegelt. Ítéletének megokolásában a tárgyból s a külső formából indult ki. A megfoghatók kritikája volt ez: a tárgy megfogható, a forma megfogható. Kritikáiba észrevétlenül beosont a filológusi érdeklődés; az esztétikai méltatásból néha önkénytelen a tárgytörténetezőire jutott el, a hol otthon volt ifjúkora óta, amikor még mestere, Katona Lajos nyomain

járt. Betegágyán, utolsó heteiben, — különösen szomorú emlék énnekem — tárgytörténeti értekezést akart írni a *Laodomei* áról; Lukianos, Wordsworth, Wispianski hasonlótárgyú adatait és alkotásait tanulmányozta.

Mégis: tévedés volna hinni, hogy az esztétikai szempontot mellőzte. A megfoghatók csak a közlés fogantyúi voltak számára: maga belső ösztönrel érezte meg az újat és szépet, egy tudós elfogulatlanságával követte ösztönét s ítéleteiért bátran, sőt szenvedéllyel állotta a harcot. Nyílt sisakkal állt az új s még üldözött irodalom mellé; mert, akart és tudott progresszív lenni esztétikájában, anélkül, hogy elvesztette volna a komolyság talaját lába alól. Ez a talaj nagyönis szilárd volt: mert az irodalmi fejlődés mély ismeretén alapult. Progresszivitásának gyökerei az elfogulatlan megértésből táplálkoztak.

— Tiszteli-e a hagyományt? — kérdezték tőle egy »fegyelmi vizsgálat« alkalmával.

— Tisztelem, — felelte. — De a magyar irodalomban kétféle hagyomány van. A konzervatív mellett van egy progresszív hagyomány is. A Pázmányok és Arany Jánosok hagyománya mellett ott van az Apácai Cseri Jánosoké, a Kazinczyaké is. Én ezt is tisztелеm.

S hősiessége a betegágy párnái fölött, könyvei közt, szegényes szobájában, pénzért robotolva, bántva és elesapva, jutalom és az életnek minden öröme vagy kilátása nélkül, de az utolsó napig tollal a kezében, lelkes ajkkal és csillogó szemmel, tréfálva köhögései közt, állva a támadásokat s közben szállítva pontosan a megígért munkát: nem méltatlan egy Apácai Cseri János vagy Kazinczy hősiességéhez.

A K É T E L K E D É S K Ö T E L E S S É G E

1912.

Les hommes sont cruels quand
un dieu les agite.

A. France : Poésies p. 228.

Anatole France új könyvét — Les dieux ont soif — megint úgy kommentálták, hogy fordulatot jelent az agg író pályáján. Igazában nem az író, hanem a gondolkodó pályáján; mert hisz írásművészet dolgában ez az új könyv egyszerűen odasorakozik testvéreinek díszes sorába; sőt egyike a legtipikusabb és épp ezért legkitűnőbb France-könyveknek. Egy kor tárul elénk; ennek a kornak elvont rajongásait, hideg klasszicizáló művészetét, ostoba meggyőződéseit éppoly élénken festi — vagy inkább megérteti, mint hajdan ugyane kort a Memoires d'un Volontaireben. Az ő művészete ugyanis a megértetés. Lelkeket is csak megértet, nem rajzol. A francia regényírók voltaképp egyáltalán nem pszichológusok. Még Bourget, a híres lélekelemző sem az; lélekanalizisei nem megfigyelésekből összerakott tapasztalati rekonstrukciói egy lélekállapotnak, hanem azon lélekállapot fogalmának chria-szerű, thèse-szerű szónoki fejtegetése; egy-egy retorikai tétel kidolgozása; teljesen deduktív és formális; igazi francia. — S ha szónok benne a pszichológus, szónok az elbeszélő is; a fonalat nem az események teszik, hanem szónoki ár és len-

dület s az események majdnem csak szónoki példák (vagy érvek) gyanánt vannak felhozva. (V. ö. *Idylle Tragique* 1896. 494. l.)

Anatole France nem szónok, mint Bourget, hanem filozófus vagy inkább moralista. Ezért akarja nem festeni az embereket, hanem megértetni; megérteti, mily rosszak és mért rosszak. Ebben áll Anatole France művészete, mely épp úgy ragyog új regényében is, mint a régiekben. Ez gyönyörű, élvezetes, magas művészet, de már nem meglepő. Az sem lephetett meg, hogyan tudja ezt a művészetet egy kitűnő, kerek, igazi mesébe beabroncsozni: senki se kételkedhetett az ő konstruáló erejéről, bármennyire csak megvetett eszközként gyakorolta eddig és ritkán.

Hanem meglepte az embereket a könyv tárgya. A francia forradalom borzasztóságait festi le a költő; azt mutatja meg, hogyan lehet egy szelid és jó ember a legszebb, legtestvériségesebb eszmék hatása alatt vérengző és szívtelen zsarnokká. Anatole France, a szabadgondolkodó, a szocialista bánik így a forradalommal!

Hisz elképzeljük a szabadelvű író, amint megmutatja, hogy rossz emberek kezében a szabadelvű eszmék is átokká válnak. Az eszme jó, de az emberek rosszak: mondja az ilyen író — kétségkívül nagy író, aki meg tudja látni az emberi szennyeken át az eszme tisztaságát. De France regényében az emberek nem rosszak — talán közepszerűek, de jó emberek. Ebben a regényben maga az eszme tűnik fel rossznak; hisz minden bajnak, minden szörnyűségnek az eszme az oka, az emberek hite az eszmében.

Anatole France gondolkodása mindig szkeptikus volt az eszmékkal szemben. Ő, Renan tanítványa, Montaigne egyenes utóda, nála jobban senki sem érezte, hogy »a morál az éghajlat — és a kor — függvénye«. Annyi éghajlatot bejárt fantáziája, annyi régi korba beleélte magát, hogy minden változásait, esetlegességeit látta annak, amit az emberek örökként imádnak. De derűs szkepticizmus volt ez: bizonyos horáciusi életfilozófiába olvadt fel, bölcs életörömbbe, kedves nemtörődömségbe a magasabb dolgok iránt. Ez volt az abbé Coignard kora.

Azonban Anatole France mélyebb és nyugtalanabb kedély volt Horáciusnál: nem állhatott meg itt, e derűs közönyben. Lehetetlen volt bezárnia szemét a fejlődés kényszere előtt. Nem ő volt-e az az író, aki mindig leginkább tüntette fel a jelent a multtal való összefüggésében: — a multon épült jelent? A jelen kicsiny küzdelmein, asztali, szaloni beszélgetéseken, szobaberendezések, régi edények, szönyegek leírásán, atavisztikus arcok és mozdulatok megfigyelésein, öreg professzorok elmélkedésein, a fontoskodó közélet öröklött, értelmüket túlélő frázisain: átlátszik nála a mult, a nagy mult, leüllepedett, tisztult már-már márványos alapja a kígyózó, meleg felszínnek. Ezért Anatole France még modern tárgyú könyveiben is a par excellence filológus regényíró: eddig nem létezett határkombináció. Ez a monsieur Bergeret kora.

A gondatlanság derűje oszlik már, a bölcsesség komolyodik: ha a jelenben ennyire benn van a mult, akkor a jelen gazdagabb, és a történet nem képez reverzibilis sorozatot; ha nincs is abszolút jó eszme, látni kell, hogy fej-

lődés van, hogy lehetetlen előre nem menni, és hogy ezért a legbölcsebb mindig menni a legújabb iránnyal, mindig több és több szabadság felé: mert hisz az emberiség lassankint mégis mindig okosodik, mindig jobban látja az irányok értékének relativitását, s ezért minden új irány türelmesebb, szabadabb lesz előzőinél. E gondolatok nevelik a szabadgondolkodó, a szocialista Anatole Franceot.

Egészen új fordulat a Pingvinek Szigete. E hatalmas alkotásban az író egy nagy szintézist kísérel meg: mint a vándor, aki egy magasabb helyre jutva, egymás mellett tekintti át mindazokat a tájakat, amelyeket hol vígan és dalolva, hol szabadabb csúcsok felé bizakodó kúszással törtetve egy egész életen keresztül végigjárt. És kétségbeesve ül a magas csúcson, hegyek és síkok örök egyforma váltakozását látva mindenfelé, s semmi végét, sem célját útjának.

A Pingvinek Szigete Franciaország szögletéből tekintve a világtörténet egymásbaolvadó fázisait mutatja be, akár Madách az Ember Tragédiájában, s épp oly lesújtó következtetéssel. Madách a kis Föld lassú halálával fejezi be költeményét; France a történelem örök, vigasztalan körforgását mutatja meg, azt, hogy a fejlődés fázisai vissza-visszatérnek, mint a Hold fázisai, s a történelem nem reverzibilis, hanem rosszabb: periódikus.

E magasabb szempontból tekintve egyik eszme sem tűnhetik fel jobbnak a többinél, az egész fejlődés értékét veszti, nincs értelme a »küzdj és bízva bizzál«-nak; s a Pingvinek Szigete valóban nihilista költemény, melyhez

e szempontból a magyar irodalomban csak a Kölcsey Vanitatum Vanitasa hasonlítható.

Épp ezért Anatole France tendenciájának változására a Pingvinek Szigetéből senki sem következhetett. Az a néhány gúnycsöpp, amit a szocialistákra és szabadgondolkodókra is cseppent itt a költő, elvész a gúnynak ama mély tengerében, melynek zsilipjeit felvonva sós és keserű vizözönébe fojtja e borzasztó könyvben az egész világot. Következik-e ebből, hogy France hűtlen lett tendenciájához? Nagy magasságból nézve minden ember egyformává zsugorodik össze; de ha közöttük élsz, meg kell különböztetned a nagyot és kicsit. S amint az emberekkel, úgy van a tendenciákkal is.

Az új könyv azonban — *Les dieux ont soif* — már egész határozottan a forradalmi eszmék ellen írott könyvnek érthető.

Hisz France máskor is írt már a forradalomról novellákat, melyekben forradalmárok ostoba kegyetlenkedését cidevant arisztokraták önfeláldozó nemességével állította szembe. Csak az *Etui de Nacre* néhány gyönyörű darabjára kell emlékeznünk. Csakhogy ott a forradalom szépségeiről volt szó: az új regényben a csúnyaságáról. Ott nagyszerű érzések és megható történetek: itt a felvilágosodottság csak egy új vallás, elfogultabb és türelmetlenebb minden eddiginél; a humánus meggyőződés kegyetlen és gyilkos korlátoltság; a lelkesedés vérszomjas perverzitás.

Ez a változás nem onnan származik, mintha Anatole France most máshogyan ismerné a forradalmat, mint azelőtt. Nem: ez világnézet-változás, mely ugyanazon tényeket egészen más világításban láttatja. Azt a gondolatot,

amely új regényének főgondolata lesz, megtaláljuk már az *Etui de Nacre*ben is. Ott az egyik novella hősnője azt mondja :

— Örölnünk kell, de örömünk az áldozat komor (*austère*) öröme legyen. Ezentúl a franciák nem a maguk urai többé: adósok önma-gukkal a forradalomnak, amely meg fogja változtatni a világot.

Ez az érzés itt szépnek és nemesnek látszik: milyen borzasztó dolog lesz ugyanebből az új regényben! Az a lefordíthatatlan szó: *austère* — a komor, a rideg, a szigorú — jellemzi lelküket és a Kötelesség kötözi és vezeti kezeiket azoknak az embereknek, akik a Szabadság nevét hordják ajkaikon. A Kötelesség, e láthatatlan, hajthatatlan zsarnok, a szelidet vérengzővé, az érzőt rideggé, a bárányt farkassá teszi; és így beszélteti például Evariste Gamelint, a *Les dieux ont soif* hősét, a forradalmi törvényszék bíróját, mikor nővérének boldogsága függ egyetlen szavától:

— Elnök polgártárs, bármily kötelékek fűznek is a vádlottak egyikéhez, kijelentem, hogy nem vonakodom. A két Brutus nem vonakodott, mikor a köztársaság érdekében vagy a szabadság ügyében el kellett ítélniök egy fiút, megölniök egy nevelőatyát.

Még tovább megy ez a ridegség: egész a legnagyobb igazságtalanságig. A bíró, aki kész volna a saját ártatlan életét is feláldozni eszméiért s a jövő boldogságáért, nem habozik más életeket is ártatlanul feláldozni, ha azt hiszi, hogy csak a tömeges halál menti meg az eszmét. »Csupán véleményeiket kérdezték a vádlottnak, fel nem foghatván, hogy gonoszság nélkül is lehet másként gondolkodni, mint ők.

Minthogy azt hitték, birtokában vannak az igazságnak, a bölcsességnek, a legfőbb jónak, ellenfeleiknek a tévedést és a gonoszságot tulajdonították. Erősnek érezték magukat : látták az Istent.

Látták az Istent, ezek a forradalmi törvényszék esküdtjei. A legfőbb lény, kinek létét Maximilien (Robespierre) elismerte, elárasztotta őket lángjaival. Szerettek, hittek.«

Ime: az új vallásnak épp úgy megvolt az inkvizíciója, az új vallás épp úgy egyedül üdvöztőnek hitte magát, mint a többi. Ők látták az Istent; és az istenek szomjaznak, minden isten szomjazik. Vért szomjaznak. Les dieux ont soif.

Robespierre alakja, amint a könyv háttérében félig elmosódva sejthető, legjobban jellemzi az író gondolatát. Messzire úgy tűnik fel, mint egy rejtelmességbe burkolt egyiptomi főpap, mintegy szigorú szent, mint egy középkori főinkvizitor. Tökéletesen vallásos képzetek kapcsolódnak hozzá. És közletről megvan benne egy vakbuzgó pap korlátoltsága, ostoba meggyőződése, gyávasága.

A Les dieux ont soif sötét könyv ; nem derűsebb a Pingvineknél. Itt is azt látjuk, hogy minden eszme egyformán rossz, hogy haladás nincs, csak más és más formája ugyanannak a gonoszságnak és ostobaságnak : minden isten egyforma rossz, minden isten egyformán szomjazik. S az emberi Gondolat e nagy Korrupciója mellett nem marad a Hús sem szűzen, naivan. A világ sötétségét nem enyhítik itt, mint a költő régiebb munkáiban, az érzéki szerelem senkinek sem ártó, naiv örömei, sem az érzéki művészet feledtető, gyönyörű játéka. Itt a szerelem is, mihelyt a buta állati kielégülésen

felülemelkedik, vérszomjas szörnyé lesz, akit az ártás, az ölés gondolata izgat romlott kéjekre. S az élet másik enyhítő körülményét, a művészetet, szintén elrontja, elvont hideg szabályok igájába hajtja a mindent korrumpáló Gondolat.

S mindezt még rettenetesebbé teszi az író kétségbeejtően objektív, epikai nyugalma szinte klasszikusan higgadt és szabatos előadása. A mondatok oly pontosan és simán illeszkednek egymáshoz, mint egy tömör, egyenletes fal kemény, szépen kifaragott kőkockái, s e kemény és hideg falon át immár alig van egy parányi rés, melyen keresztül az író meleg szívébe láthassunk. Elaludt az a vigasztaló, kedves részvét az emberek iránt, mely Anatole France iróniáján azelőtt mindig átragyogott? Nincs többé egy bátorító mosolya számunkra, egy bölcs tanácsa, egy jó üzenete — eüangelion — az emberiséghez? Már nem tanítani, csak kétségbeejteni akar bennünket?

Talán nem. A kedves, bölcs abbé Coignard nem halt meg. Ő aki Silvestre Bonnardon, Trublet orvoson és monsieur Bergeret-n át annyiszor nevet cserélt, és mindig ugyanaz maradt: bölcs, józan, mindent megértő, és semmi-
ben sem hívő és épp ezért igazságos: — még mindig megjelenik és egy-két oldalon enyhe fényt vet e könyv zordonságára is. Egy ci-devant arisztokrata, az öreg Brotteaux, a guillotintól alig pár lépésnyire, elzúllva és elszegényedve — Lucretius buzgó olvasója, kívül cinikus ateista, belül meleg, nemes szív — mutatja meg a bölcsesség vallását, amely Anatole France életének nagy tanítása. Ennek a vallásnak csak egyetlen egy nagy tilalma van:

nem szabad nagyon hinni semmiben. A hit minden gonoszságoknak anyja; aki nem tud kételkedni, rossz ember. Semmi sem bizonyos, de minden igaz lehet; és ezért minden iránt türelmesnek kell lennünk, kivéve a türelmetlenség iránt: ezt a tanítást foglalta nemrég gyönyörű szavakba Anatole France az amis de Montaigne egy gyülekezetén; ugyanennek a szelleme lengi át új regényét: a kételkedés kötelessége. És az öreg ateista Brotteaux, egyik oldalán egy üldözött pappal, másikon egy utcalánnyal (pártfogoltjaival), ennek a szellemnek a megtestesülése.

És ma hirdeti ezt a tanítást, mindig sötétebben és mindig kevesebb reménnyel, az öreg France, ma, amikor újra támad a hit és a metafizika, ma, az új katolicizmusnak s Bergson filozófiájának korában, amikor az emberek mindinkább elfelejtenek kételkedni.

LEIBNIZ MINT HAZAFI

1916.

1. **K**étszáz éve Leibniz halálának, s a Magyar Filozófiai Társaság vaskos könyvvel adózik emlékének. A könyv Leibnizről szóló cikkek gyűjteménye: van köztük jó is, van tűrhető, a többség egészen jelentéktelen; amilyen a magyar filozófiától kitellik. Nem akarjuk most megvilágítani (annál kevésbbé pótolni) hiányaikat: e jogból valamit esetleg későbbre — időnk s erőnk szerint — fenntartunk magunknak. Csak az egész könyv szellemére vagyunk bátrak egy megjegyzést tenni.

2. Micsoda nagy dolog volna ma Leibnizot helyesen ünnepelni! Az ész ünnepe volna ez, a nemzeteken felülálló, igazságos és mindent kiegyenlítő, mindent egyformán megértő s mindenben a szent testvéri jövő csiráit ápoló, s a jelenben is minden zavaros felhők fölé a Rend gyönyörű, nyugodt szivárványát feszítő észnek ünnepe! Ha volt valaha filozófus, akinek működésében az ész örökké neutrális, internacionális volta külön is kiomborodott: Leibniz volt az. Ő, aki működésének teréül külföldet, eszközéül idegen és majdnem nemzetközi nyelvet választott (amilyen akkor volt a francia); aki először vetette föl a tudomány nemzetközi szervezkedésének és egy logikai és praktikus világnyelvnek eszméjét; ő, aki német létére

nem vetette meg az idegen udvarok szolgálátát ; aki Európa legnemzetközibb korának előkészítője és szellemi irányítója volt : bizonynyal mindennek inkább nevezhető, mint a német hazafiság korlátolt nemzeti célokért hevülő apostolának. H a z a f i, az volt bizonyára ! De hazafisága a békés Haladás és filozófikus közjó hazafisága volt, a Concordia hazafisága ; s a német egység gondolatát is így sejtette meg : velut Principum concordiam inter mutuos amplexus exsultantem. Nem szabad feledni, hogy akkor, amikor Németország apró és viszálykodó nemzetekre tagolódott, egyesíteni akarni tulajdonképpen épp oly merész, nemzetközi gondolat volt, mint ma az európai egység gondolata lenne ; és Leibniz a maga kora előtt még politikájában is körülbelül oly nemzetközinek tűnt föl, mint a hogy Dante is az olasz egység gondolatával nemzetközinek tűnt fel a kis olasz államok világában. S ha van valami, amivel mint egész alakja, filozófiája, úgy politikai viselkedése is a Mának nagy tanulságára szolgálhat, az bizonynyal nem a korlátolt és ösztönies nemzeti szellem (mely úgyis e Mának nagy tévedése és borzasztó átka), hanem éppen e tágasabb, nemzetközi törekvések, e törekvések a szent Egyesülés és Egyetértés felé, az éppen e mindent-megértés, az Ész uralma minden ösztönökön, a Filozófia és Kultúra egysége és fölülvalósága minden nemzeteken !

3. A Filozófiának sohasem szabad az ösztönöket szolgálni : mert ő az Ész szolgálja. S hogy még a legszentebb ösztön is mennyire ellenkezelhetik, következményeiben, az Ésszel : azt éppen e mai háború mutatta meg. A vak ösztön biztos talaja a habonának ; s ha ma a filozófia nem-

zeti alapokra helyezkedik, azzal nem is az ösztönt, hanem a babonát szolgálja. A vallások is tiszteletreméltó ösztönből származtak, s mégis vérengző babonáknak, vallásháborúknak és inkvizícióknak váltak szülőanyaivá, melyekre ma szánva emlékezünk, szánva és meg nem gondolva, hogy korunkban a haza eredetileg olyan szent eszméje még sokkal borzasztóbb, sokkal gyilkosabb és észellenesebb babonává fejlődött, mint bármikor lehetett a vallás. Irigyen és tisztelettel nézhetünk vissza a vallásháborúk »sötét« korszakaira, melyek sokkal felvilágosodottabbak voltak a mienknél ; a háború akkor többnyire csak rajongóinak vagy kalandorainak életét kívánta ; s a babona nem öntötte el az egész világot ; a Gondolat, a Filozófia fölötte maradt és szabad, mint egy sziget, s gyakran inkább szenvedett, hagyta tépni, verni oldalát a dühös ártól, mint hogy vele ússzon. Van-e utálatosabb és természetellenesebb látvány, mint a Filozófia, mely a kor babonájával úszik ?

4. Hogyan fognak egykor, jobb korban, emlékezni olyan könyvekről, amelyeneket manap derűre-borúra írnak, pl. : »Nemzeti Szellem a Filozófiában ?« Úgy, mint ahogy ma a legsötétebb asztrológiára, a legfuresább teológiára emlékezünk : mint az emberi ész elmaradottságának szégyenteljes dokumentumára. Nemzeti szellem a filozófiában : ez valóban annyit jelent, mint hogy az ész és igazság ösztönöknek vagy éppen politikának a rabja legyen ; a legnagyobb »*contradictio in adjecto*« — nevetséget vagy megvetést érdemel. Szomorú dolog, hogy nálunk oly vezető nevek is, mint Alexander Bernáté ilyenekre eltévedhettek ; még szo-

morúbb, hogy a »filozófok« egész csapata a téves útra minden lelkifurdalás nélkül követi. Nem fölösleges-e mondani, hogy a filozófiának, ha tudomány, épp oly kevés a köze nemzeti szellemhez, mint akár ahogy nem lehet »nemzeti matematika«, mert az igazság csak egy; — és még ha művészet, még ha valami érzelmi színezetű világnézet kifejezése is, akkor is csak az lehet a célja, hogy az egész emberiségre érvényes, egységesítő, mindenütt megállható világnézet kifejezője legyen, a nemzeteken fölüllálló Egység, Rend és Igazság érzelmeié — ne pedig szétválasztó, nemzeti. Kétségtelen, a legtöbb filozófiában találhatunk sokszor markáns, nemzeti vonásokat, épp úgy, mint egyénieket: de ez hibája és gyarlósága a filozófiának, fejletlenségének a jele, annak, hogy az Ész megszabadulása még nem tökéletes, amely felé a Filozófia tör. S e gyarlóságot dicsérni és ideálként állítani annyi, mint a filozófia haladása ellen cselekedni.

5. Még ha művészet volna is a filozófia: mert az nem a konkrétság, hanem az absztrakció művészete lenne. De Leibniz filozófiája nem művészet, világnézete csöppet sem érzelmi. Alig volt hidegebb szellem valaha, alig tisztábban gondolatmasina. Minden érdekelte, a legkülönbözőbb, a legjelentéktelenebb, sokszor minden kuriózum, csak őrlenivalót adjon a telhetetlen észnek — semmi, ami az érzéshez szól, a fantáziához. Semmi poézis, semmi művészet: e bámulatos sokoldalúságból ez az oldal egészen hiányzott. Metafizikát csinált, mint matematikát, — mint ahogy más sakkozik — még csak nem is sejtve, minő fantasztikum, minő érzelmi örvény tátong minden metafizika mélyén, mi-

lyennel terhes az övé is. Formákat érzett csak, színeket soha; gondolatai mint a jegecek — mind hideg, színtelen. A nemzeti szín pedig szín elsősorban, szín és melegség, — a konkrét művészet értéke — mily távol ez Leibniztől! A XVIII. század gyermeke ő. Ha valaki, nem tudva, nemzetiségére akarna következtetni filozófiájából, inkább a logikus és világos eszű franciára gondolna, mint a metafizikai fantasztikumokat kedvelő, homályosan mély német szellemre. Az igazi német filozófia — Kant — inkább reakció volt Leibniz ellen, mintsem folytatása. S ha Leibniz bölcséletét nem hatja át tudatosan semmiféle nemzeti szellem, épp oly kevésbé hatja át tudattalan vagy akaratlanul.

6. De ha áthatná is, ha minden gondolata német érzéssel, német szellemmel volna aláfűtve? Mi vagyunk éppen azok, akiknek ezt felfedezni, hangsúlyozni kellene? Megértjük, ha a németek hangsúlyozzák most, a háború szenvedélyei közt, mikor az ellenfél kultúrájukat is különböző támadásokban részesíti. De hogyan értsük meg a magyar filozófban — hát annyira németek vagyunk mi? Nincs egyéb mondani-valónk Leibnizről ünnepén, nem dicsérhetjük őt másról, mint hogy német, NÉMET volt? És éppen ma a világháborúban, mikor minden emberien gondolkodó embernek kötelessége volna enyhíteni a nemzetek közötti űrt, ahelyett, hogy azt folyton hangsúlyozva még a tudományba is bevigye?

Ez filozófia? Nem éppen ennek ellenkezője volna-e ma a filozófia életmissziója?

A V E S Z E D E L M E S V I L Á G N É Z E T

1917.

Vannak napok, hetek, amikor visszaesem a háború monomániájába.

Nem tudom megszokni. Nem tudok egyébre gondolni. Minden jelentéktelen esemény, minden szó, minden arc, minden kis atóma az életnek az egész szörnyűséget tükrözi elém. Minden kis életatóm fertőzve van már az egész szörnyűséggel.

Megpróbálom kicsukni ekkor az életet. Könyvekbe menekülök, eszmékbe, kultúrába. S egyszerre csak azon kapom magamat, hogy könyvben, eszmékben, kultúrában is a háború csiráit keresem. Aki keres, talál. Ó, legkedvesebb könyveim is meg vannak fertőzve! Minden gondolat, amit a háború előtt leírtak bölcseink, költőink, jelentőssé válik: mintha mindenikből oly lelkiállapot, világnézet leselegne elő, mely a háború mélységes okainak kifejezése. Azoknak az okoknak, melyek nem az eseményekben, nem a politikusok civódásaiban, hanem a kornak titkos lelkében rejlenek.

Utólag minden megmagyarázható. A legszelesebb arabeszkbe — ha egy kicsit távolodunk tőlük — szabályos figurákat, emberi arcokat, állati alakokat vagyunk hajlandók belátni.

Igy van ez az eseményekkel is.

Mennél fontosabb valamely esemény, annál kevésbbé tudunk belenyugodni, hogy a világ vak folyása hozta volna létre: a tények ostoba gördülése, mely bár okoktól szorosan meghatározott, előttünk valahogy mégis mindig véletlennek fog föltűnni. Mélyebb okokat, morális szükségességeket — a történelem logikáját fogjuk keresni mindig: s aki keres, talál.

Ez is a magunk vigasztalásának egy módja. Mert előbb vigasztalódunk azzal szemben, amit mélységesen szükségesnek s világnézetű fontosságúnak gondolunk. De a jelentéktelen, a kicsinyes és külsőleges okok hatalma iszonyú! Pedig ezek kormányozzák a világot.

Én meg vagyok győződve, hogy a történelem logikátlan s úgynevezett mélyebb okai a világháborúnak sincsenek. A világháború a történelem legmonstruózusabb véletlensége: amennyiben véletlenség minden, ami nem messzebbrelátó szándék és terv szerint, hanem apró okoknak időben találkozásából és egymáshatásából származik. Ilyen a háború. Emberek csinálták, kétségkívül s köztük néhányan teljes és bűnös szándékossággal is. De az ő szándékosságuk véletlenség a történelemben. Véletlenség azon hatalmas embertömegek egészére nézve, melyeknek életébe oly mélyen és átkosan belenyúlt. Kívülük álló valami; semmi szükségszerű gyökere nincs az ő lelkükben. E nagy embertömegek életéből, gondolkodásának és érzésének mai stádiumából folyó szükségességét a háborúnak, aki látja, bizonynyal úgy látja csak, mint aki emberi formákat lát a felhőkben, arcokat arabeszkek szeszélyeiben.

Azonban ha nem is világnézeti ok idézte elő a háborút, kellett lenni valaminek a kor világnézetében, ami lehetségessé tette.

Elsősorban arra gondolok, ami lehetségessé tette, hogy az emberek eltűnjék.

Mert ez a világháború legnagyobb csodája. Az, hogy egy ilyen, értelmileg nagyon felvilágosodott s a szabad szó és gondolat minden eszközeivel ellátott korban — száz évvel a francia forradalom diadala után — lehetséges legyen ez az értelmetlen iszonyat, minden szabadságnak és emberi jognak ez a tökéletes elnyomása, aminek példája még nem volt a földön. Tűrhetők voltak a régi háborúk. Tűrhetők a vadság ökölharcai, míg a lelkek nemesebb és szabadabb horizontokat nem ismertek. Tűrhetők a fejedelmek zsoldoshadai, míg a nemesebb egyén viszonylagos szabadsággal vonhatta ki magát durvaságaikból. Tűrhetők a vallásháborúk és szabadságharcok, míg valamely eszme vagy jelszó a célnak és értelemnek legalább látszatát megadta. De hogyan tűrhető a céltalanság és rabság háborúja a mai szellemi horizontok mellett? Tűrjük, mert »muszáj«? De a történelem eléggé megmutatta, hogy az emberek a muszájt sem tűrik, ha az minden gondolatukkal és érzésükkel — az uralkodó világnézettel — ellentétben van; inkább belepusztulnak, s kemény falakba zúzzák fejüket.

S mikor volt meg ez az ellentét — »muszáj« és világnézet között — jobban, mint manapság?

Magában a világnézetben kell itt valami oknak rejlenie; ebben az egész mai hangulatban valami erőnek vagy gyengeségnek, ami lehetővé vagy kényszerűvé tette a mai világnak a

minden borzasztóságokba való szótlan bele-nyugvást. Mégis beszélhetünk hát a »háború világnézeti alapjairól«. Mert bizonyos, hogy nem minden világnézet mellett képzelhető e mai türelem. S ki merte volna végre is föloldani a fúriák láncait — átadni a világot a véletlen érdekek és hatalmak prédájául — ha a levegőn maga körül, az egész világ hangulatán, a világ intelligenciájának hangulatán nem érezte volna lehetőségét, bizonyosságát e világ türelmének s mindenbe belenyugvásának? Annak, hogy legfeljebb azt mondják:

— Ez mindig így volt és mindig így is lesz. Gaz és esztelen dolog ez — de a világot nem az ész kormányozza.

Nem valami háborús világnézetben kell tehát keresni a háború »világnézeti alapjait«. Nem valami hazafias vagy militarista meggyőződésekben. Nem meggyőződés csinálja a háborút. Ha minden ember jobb meggyőződése szerint cselekedne: nem volna háború. Soha sem fordult még elő a történelemben, hogy oly óriási többsége az embereknek meggyőződése ellenére cselekedett fontos dolgokat, oly teljesen meggyőződése ellenére élt és halt volna, mint manapság. Nemcsak gonoszságból, nemcsak gyengeségből. Hanem valóságos világnézetből.

Nem háborús világnézet lehet ez, hanem valami fatalisztikus cinizmus, valami rezignált »minden-mindegy« filozófia. S ez a tulajdonképeni ellenség, ami ellen küzdeni kell. Ez a veszedelmes világnézet, ami a háború lehetőségeit segíti. Megrajzolni ez ellenség arcképét? Csak futólag tehetem, néhány ceruzavonással, hogy karrikaturához lesz talán hasonló. De annál

jobban megértethetem, mért rossz, mi az üldözendő benne?

Az ellenség neve: antiintellektualizmus.

Vagy: antiracionalizmus. Csakis ez lehet. Az értelmetlen iszonyokba való belenyugvás csak oly korban képzelhető, mely elvesztette hitét az Ész, a Ráció erejében, mely gyógyíthatatlanul vaknak és értelmetlennnek látja a világot. Mikor az emberek hinni, kívánni nem merik már az ész szerint való életet.

Ilyen a mi korunk: a XVIII. század nagy reakciója. Az észből való kiábrándulás kora ez. Ilyen már a filozófiája is. Megdőbbentő, de szórúl-szóra igaz: az egész mai filozófia egy évszázad óta az ész és értelem tekintélyének aláásásán működött. Kant már megkezdte ezt: avval, hogy szigorúan kiszabta az ész korlátait. Kivonta hatásköréből a Ding an sich-et, a világ lényegét. Ez a lényeg nemcsak megismerhetetlen, hanem alapjában észszerűtlen valami. Az észszerűséget, tér, idő és ok törvényszerűségeit mi látjuk csak bele. Értelmünk kénytelen minden ismeretét saját formái szerint elgondolni. De ezek csak értelmünk formái: nem a világé, nem a lényegé. A lényeg nem szükségkép értelmes s érthető.

Hogy milyen jelentősége lehet az emberi életre az ily gondolkodásnak, azonnal kitűnt a Kant erkölcestanában. A morál legszorosabb összefüggésben van a lényeggel. Ha a lényeg észszerűtlen valami, mért lennének a morális parancsok megokoltak avagy logikusak? A kategorikus imperativusz nem tűri a miért?-et. A ne kérdezd miért, a vak fegyelem morálja, az igazi porosz morál, mili-

tarista morál ekként filozófiai alátámasztást nyert.

A veszedelmes világnézet nem állt meg e ponton. A gondolkodás félelmes gyorsasággal fejlődött egy teljes antiintellektualizmus felé. Az ész, a dialektika megélesedett fegyverei mintha csak arra szolgálnának, hogy velük magát az észet, az értelem presztizsét támadjuk meg, s piedesztálra emeljük az észellenest. Hegel polgárjogot szerzett a logikában az ellenmondásnak. Schopenhauernél az ész már csak egy kis lámpás, melyet a vak Akarat gyújt magának — jó későn — a létért való küzdelemben. Szolgája és eszköze e teljesen logikátlan valaminek, mely őt semmiben maga ellen érvényesülni nem hagyja.

Amint a logikumok tekintélye csökkent, a tényeké viszont emelkedett. S a tények filozófiája fatalisztikus. A világ nem észszerű valami: tényeibe bele kell nyugodnunk, bármilyenek legyenek. Ez a kor közös filozófiája: a legnagyobb ellenfelek, Schopenhauer és Hegel, e pontban ismét találkoznak. Ez a schopenhaueri pesszimizmus gyökere. De ez gyökere a történeti felfogásnak is, mely Hegelből indul, s az egész XIX. századot jellemzi. A történetet nem szabad észszerűség, nem célszerűség szerint kritizálnunk. A történet erők küzdelme, a vak erőké. Az események logikájának semmi köze az ész logikájához. E felfogásokból diadalmasan kellett kibontakozni a tényjognak, az erősebb jogának. Megszületett az önzés és erő, a Wille zur Macht filozófiája, a Stirner-Nietzsche-féle filozófia.

E nagy filozófok maguk is érezték tanaik veszedelmességét. Nietzsche kifejezetten tilta-

kozik a műveiből levonható militarista és all-deutsch következtetések ellen. »Ezért még arra is gondoltam, hogy franciául írom meg könyvemet« — mondja valahol. Mégsem akadályozhatta meg, hogy tanítása ma háborús uszítók cégérévé ne lett legyen — és joggal.

A modern gondolkodás pedig fejlődött tovább — a nyílt antiintellektualizmus felé. A vak tény joga köztudatba ment át, közhellyé vált. Minden filozófia, amely csak valamelyest hatott a századvég hangulatára, egyetlen gondolatban egyezik meg: az ész sohasem képes megérteni, annál kevésbé kormányozni a világot; a cselekedet csak a fontos, az intenció, az életlendület!

A pragmatisták ehhez képest átalakították az igazság fogalmát. A gondolatok igazságának egyetlen kritériuma cselekedeteinkre való lehetséges hatásuk. Tehát nem logikai, hanem életbeli kritérium. Az ész ezzel leszállt ítélőszékéről. Az egyetlen és örök uralkodó a tény s ezzel az ostoba, a logikátlan Multnak a hatalma. Mert a tény, megszületve, azonnal multtá vál. A mult fölgyülemlik, mint leküzdhetetlen erő, az életben: s hiába mond ellene a jelen belátás. Az egész élet nem egyéb, mint a folyton gyülemelő, megállíthatatlan és megölhetetlen mult. Mi magunk ez vagyunk. Ebben áll Bergsen filozófiája.

S az ily filozófiák minden konzervativizmusnak, a fennálló és hatalmas rosszba való minden belenyugvásnak új ajtót nyitnak, új jogot biztosítanak.

Megnyugvás a rosszban és bátorság a rosszra! Az ész tehetetlen a cselekvés irányítására. A cselekvés viszont független az észről

és észszerű moráltól. Ez a két sarkpontja e világnézetnek, mely fatalista és mégis imádja a Cselekedetet.

Mind a kettő ugyanazon hangulatból ered s ugyanazon hangulatot szüli.

Mert hangulatokról van itt szó és nem nézetekről. Nem gondolatokról, melyek filozófusok szobáiban születtek. Hanem hangulatról, mely korunk egész érzésvilágát átitta. Mint a Nilus Egyiptom földjét tavasszal: hogy bármi távol a folyótól, mégis minden kis növény az ő nedveiből táplálkozik. Így az utolsó évtizedek szellemének minden kis gyümölcse, — az irodalomnak csakúgy, mint a filozófiának minden alkotása — ezt a keserű és mérgezett talaj-ízt érezteti.

Csakhoggy ami a filozófiában kifejezett gondolat, az az irodalomban mély és tompa érzés.

Mély érzése elsősorban a világfolyás értelmetlenségének, az ész gyöngeségének, az események szörnyű vakságának. E szkeptikus, nihilisztikus irodalom típusa a francia, Renan öröksége. Különös! Az az irodalom, melynél soha ésszel, szellemmel telibb irodalom nem volt, Voltaire gyermekei! Itt is az ész saját fegyvereivel veri önmagát, a XVIII. század szelleme önnönmagának érik kegyetlen reakciójává. Anatole France egy-egy műve az ész pamfletje az ész ellen, a fölvilágosodás önleplezése. Megmutatja, hogy az ész oly gyenge, hogy szinte veszedelmes, mint a rossz puska. Minden jóakarata és lelkesedése, kiirtani a világ értelmetlen borzasztóságait, csak újabb borzasztóságokat fog szülni. Mint a francia forradalom eszméje, mely békét és testvérisé-

get akart, csak újabb és rettenetesebb öldökléseket hozott.

A világon nem lehet segíteni. Hagyni kell a maga vak, ostoba, szörnyű vágányában.

Ez a pesszimiztikus színezése a csüggedés e világnézetének. A modern angol irodalomban azonban ugyanez a gondolat valami heroikus optimizmussá fejlődött. S ez talán még borzasztóbb a háború tudatával nézve! Browning, Meredith az emberi sors és élet oly elemzését nyújtják, hol ész és babona, igazság és hazugság, jószág és önzés végkép összezavarodik. A leleplezett médiumot a prófétától, a hitetlen püspököt az apostoltól, a jótékonyságáért tisztelt főurat az önző zsarnoktól semmi lényegi különbség sem választja el. Csak külsőségek és véletlenségek. A véletlenségek elcsüggesztő hatalmát mutatja meg Wells is — és pedig nemcsak fantasztikumaiban, hanem a társadalmi élet rajzában — a lehetőségek ijesztő sokaságát, a külsőséges és triviális rúgókat, melyek a sorsot viszik.

E zavart világban, mely minden esztetenségnek és rettenetességnek tárt kaput nyit, már élni tudni maga hősiesség, mely öntudatával magát jutalmazza. A férfias küzdelem gyönyöre, s a gazdag élmény élvezete lesz így az egyetlen érték a világon. E heroikus világnézetből könnyű látni az utakat egy nyíltan háborús világnézet felé. Az angol irodalom Kiplingben el is jutott odáig.

E háborút igazoló érzésmódnak két különböző hangsúlya lehet. Az angolok a férfias küzdelem értékét hangsúlyozzák. A kontinens lírája viszont az élmény dicsőségét zengi. E lírikus világértékelést legkimondottabban Barrèsnél

találjuk. A barrèsi *culte de moi*, tulajdonképen az élmény kultusza, a mult kultusza. Mert ez az én, a moi, nem egyéb, mint élményeink összege, multunk foglalata. És pedig nemcsak a magunk multjáé, hanem fajunk, nemzetünk multjának átöröklött eredője bennünk. Ezt a vak multat, amit mindannyian iszonyú »tehetlenségi nyomaték«-ként magunkban hordozunk, piedesztálra állítani és kultuszban részéssíteni annyi, mint minden észszerű alakításáról és javításáról az életnek örökre lemondani. Ahol az egyetlen megmaradt és lehetséges cél csak e multból felnőtt moi művészi kiképzése, ott már előre elfogadtunk minden értelmetlen iszonyúságot, amit e mult iszonyatos és makacs hatalma méhében rejt.

S ez a végső konzekvenciája ennek az egész érzelmi bergsonizmusnak, ami nem egyéb, mint a mai lirizmus. Igen : a mai líra ezer énekben éneklj ugyanazt, amit a mai filozófia is bizonygat : hogy minden igazság és minden dicsőség az élményé, a mély, ösztönös, értelmileg meg nem érthető és ki nem fejezhető élményé. Az ösztön, az élmény, az értelmetlen lélekmélység, a rejtelmes, tudatalatti világ ! A mai líra világnézete ez. A Verlaine, a Swinburne világnézete.

Az élmény... ! A lélek bubusgatja élményeit, ringatózik bennük... Még a fájdalmasak is élvezet forrásai, kegyelet tárgyai lesznek számára. Lassankint feltámad kalandvágya az élmény irányában. Új, mesterséges, komplikált élményeket keres. Valami szellemi perverzításba dől. Jó és rossz, értelmes és értelmetlen nem léteznek többé számára ! Az élmény önmagának igazolása lesz. Ezt a szellemi kalandvágyat érezzük az egész mai német irodalomban.

Ez a hódító dilettantizmus, mely minden műfajt megpróbál, mindenbe beleéli magát, mindent lefordít, dekadens lesz csupa alaposságból és klasszikus, dekadenciából: az élet nyelvére lefordítva, kapzsi és hódító élményvágyat jelent, háborús filozófiát. S ugyanezt a szellemi kalandvágyat érezzük d'Annunzio és a futuristák világnézetében, akik a háborúban ennek minden konzekvenciáját levonták.

A vak élményeknek ez a tisztelete, sőt vágya — amely amellet nem ismeri el az ész bíraskodási jogát az élmények fölött — mi készíthette volna jobban elő a világ intelligenciáját egy borzasztó és óriás élmény rezignált, ellenkezés nélküli, sőt lelkes elfogadására? Ez a »veszedelmes világnézet«! Ez az ellenség!

De hát harcoljunk-e ellene, meg tudjuk-e tagadni? Nincs-e igaza? Nincs-e igazuk a nagy gondolkodóknak kritikájukban, melyet az észszel szemben gyakoroltak, tapasztalatukban, mely az élmény hatalmát igazolta? Nincs-e igazuk a nagy költőknek, hogy az élmény a mélye a világnak, az a mélység ahonnan kihajt művészet és élet? Észművészetet csináljunk? Visszahozzuk a XVIII. század lapos racionalizmusát a filozófiába?

Nem, a modern tudást és érzést nem lehet megtagadni és egy előbbeni stádiumba visszatérni. A modern racionalizmus nem lehet ugyanaz, ami a XVIII. századé volt. Amit azóta szereztünk, el nem veszíthetjük. De... hát e mai világnézet elveszítette-e a XVIII. századot? Nem épen e racionális század eszméiből fejlesztette-e ki ugyanannak reakcióját? Nincs-e benne mai kultúránkban a racionalizmus is? Ha ez így van, csak hangsúly kérdése

az egész. Egy szerencsés hangsúlyváltoztatás — és a racionalizmus győzni fog, áldott győzelemmel, mely a legyőzött világnézet értékeit nem semmisíti meg, mint barbár hadvezér, hanem elsajátítja, fejleszti és meggazdagszik velük. Mint Róma a meghódított Graecia kincseivel.

OSZK

Nemzeti Széchényi Könyvtár

KANT ÉS AZ ÖRÖK BÉKE

[1918.]

Egy kiadóvállalat nemrég felszólított Kant könyvecskéjének : az Örök Békének, lefordítására.

Eleinte nem akartam vállalni. Én nem vagyok jogász. Nem vagyok jártas, hála Istennek, a politikában ; a tudományos etikában, sajnos, szintén csak kevésbé. Kant műve pedig ezekbe vág. S rendkívül nehéz mű. S formai — irodalmi — érdeke semmi sincs.

Mégis elfogadtam a megbízást. Mert az az érzésem, hogy a mai időkben senkinek sincs joga, semmiféle okból, semmi ürügy alatt, kitérni a legterhesebb feladat elől sem, — amelyre csak egyáltalán képes, — ha avval a békegondolatnak csak a legcsekélyebb szolgálatot is teheti.

Ezt a feladatot pedig ilyennek gondolom.

Kétségtelen, hogy Kant könyvét nagyon kevesen fogják olvasni : mert nemcsak intelligenciát, hanem némi filozófikus észvedzetséget is megkíván. De meggyőződése, hogy a béke nagy gondolata nem tehet addig komoly haladást, míg épen az intelligencia vele szemben a szkepszist le nem vetkőzi. Ez, sajnos, ma még nincsen így. És hogy így legyen, ehhez ez a kis könyv, nemcsak szerzőjének nagy tekintélyével, hanem okfejtésének meggyőző komolyságával is, hozzájárulhat.

Maga a Kant nevének varázsa fontos itt. Mert a meggyőződés dolgaiban az érzelmi mozzanatok nem lényegtelenek ; s ilyen a presztizs is. S egy oly jogos presztizs, amilyen a Kanté, ügyünket hatalmasan támogathatja. Amiben ez a nagy és kiválóan józan gondolkodó egész komolyságával hinni tudott: az mégsem lehet csupa utópia és naivság. »Azoknak« — mondja egy egykorú kritikus — »akik ilyen triviális kifogásokat emelnek, meg kellene gondolniok, hogy Kant legalább is oly okos ember volt, mint ők — és mégis megírta ezt a könyvet.«



Munkám célja tehát nem annyira filozófiai vagy filológiai, mint inkább agitativ.

Ez a cél határozta meg a fordításban követett elveket is.

A helyes fordítást mindig úgy képzeltem, hogy az az írónak minden stílusbeli és gondolkodásbeli sajátosságát visszaadja. Kant fordítása tehát kellene hogy híven kövesse a nagy filozófus hosszadalmas, a végletekig bonyolított, csűrte-csavart mondatszerkezeteit: bármennyire rossz stílus volna ez a magyarban, bármennyire rossz stílus már a németben is. Ezek nélkül Kant szinte nem Kant többé.

Sőt nemcsak filológikus, hanem filozófiai szempontból is kívánatos a mondatszerkezetek pontos követése. A gondolat más reliefet kap az alárendelések sokszorosán összefonódó hálója közt ; rejtett és bonyolult összefüggései jobban kiemelkednek a fő-, mellék- és közbevetett mondatok ezerféle viszonyában, mint egymás mellé állított, egyforma értékű tételekben. S aztán a

stíl ráveti visszfényét a gondolatra : a gondolat színe is más lesz, ha a stíl színe más.

Mindezt nagyon jól tudom. S először ezek szerint az elvek szerint is fordítottam le az Örök Békét.

De aztán beláttam, hogy evvel nem érném el célomat. Kant valóban rossz stílista. Ügyetlen, sőt hanyag. Könyve szükségtelenül, és a benne kifejezett gondolatokhoz képest aránytalanul nehéz és homályos. Mondataiba úgy belebonyolódik, hogy azok kibogozása az olvasónak nagyobb fáradságot okoz, mint maguknak a gondolatoknak a megértése. Kevesen vennék maguknak ezt a fáradságot a szakembereken kívül : azok pedig úgyis az eredetiben olvassák el Kantot.

Én a szélesebb intelligenciára óhajtottam hatni. Nekem nem is Kant volt a fontos, hanem a békegondolat, amit Kant kifejez. Elhatároztam tehát, hogy ezt a gondolatot világosabb és egyszerűbb nyelvre fordítom le, hogy mintegy szerzője stílusának terhelő körülményei nélkül önmagában hasson.* E célból fölapróztam a hosszú mondatokat, szétszedtem a gondolatot, molekuláira, hogy azok külön észrevehetők és átgondolhatók legyenek, és aztán maguktól olvadjanak össze az olvasóban. Mintha egy régi modorú képet valaki pointillista stílusban másolna... Micsoda munka volt ! s a végén nem sikerült. A rossz stílus megmaradt rossz stílus ;

* Bár itt is igyekeztem arra, hogy valami Kanti íze a stílusnak azért mégis maradjon ; nem cselekedtem pl. úgy, mint az a német »reformpedagógus«, aki ezt a könyvet úgy adta ki, hogy minden idegen szót eltüntetett belőle és némettel helyettesített, — inkább feláldozva helyenkint az értelem pontosságát és a kifejezés hangulatát — a purizmus kedvéért.

a hosszú mondatok minden szétदारabolás után is hosszúak. De hisz nem irodalomról van itt szó; a gondolat a fontos. Ha azt kissé érthetőbbé tette ez a munkám: jó és nem sajnálom.

*

Persze azért így sem lesz ez valami könnyű könyv. Maguk a gondolatok sem könnyűek mindig. Pedig ha a stílusban, céлом érdekében, a legnagyobb szabadságot is vettem magamnak: ugyanezen cél érdekében kötelességemné tettem a gondolatokhoz a lehető legpontosabban ragaszkodni. Az olvasó nyugodt lehet, hogy semmit sem tulajdonítok Kantnak, amit nem ő gondolt, és Kant gondolatát teljesen és esonkítás nélkül előadom, még ha az nem is egyezik az enyémmel, vagy avval, amit én ma hangoztatni szükségesnek tartok.

A fődologban úgyis megegyezik. Ez a fődolog: az erkölcs érvényességének gondolata a politikában.

Kant, mint minden művében, itt is kitűnő kritikus. Találó és kíméletlen kézzel tapint reá a politika gyakorlatban levő elveinek belső ellenmondásaira, s a nagy bűnökre és veszélyekre, melyekbe az ily elvek szerinti politika a világot dönti. Gúnyja és logikája nem kevésbé merész és véglegesen destruktív itt, mint a metafizika terén.

És mégis, meg tudja mutatni minde rettenetességek és erkölcstelenségek közt az erkölcsi fogalom kikerülhetetlenségét és valóságos kényszerét. Mert olyan ez, mint a logika kényszere, mely minden tévedések közepett is fennáll, hogy a tévedéseket előbb-utóbb mégis tarthatatlanokká tegye és az igazság felé visszavezessen. Így teszi tarthatatlanná az erkölcsi

fogalom kikerülhetetlensége, nyílt megtagadásának lehetetlensége a jelenlegi politika elveit. Belső ellenmondásba dőlnek azok, mely lassankint alapjukat és lehetőségüket ássa alá. Természetes aztán, hogy az ily politika végső konzekvenciája olyan destrukció, mely az ellenséges értékekkel együtt megsemmisíti egyúttal mindazt, ami neki magának célja és alapja. A saját célját teszi tönkre, végeredményében, az ily politika.

*

Ebből a kelepceből a logikus kivezető volna: az erkölcs uralmának a politikára való kiterjeszkedése. Vagyis: ha a bennük levő erkölcs, mely az államokban és kormányokban szerveket teremtett magának az egyesek viszonyainak szabályozására: most továbbfejlődve, megalkotná a szerveket az államok egymáshoz és népükhöz való viszonyainak szabályozására is.

Csakugyan ez az analógia — a természeti állapotból a törvényes állapotba lépés analógiája — az, amelyet Kant a probléma megvilágítására fölhasznál, — s ez az analógia az, melyet nem lehet eléggé szemük elé tartani azoknak, akik az örök béke gondolatát, mint lehetetlen utópiát, le szokták mosolyogni. A természeti állapotból a törvényesbe való átlépés az egyesekre nézve tagadhatatlanul megtörtént; és akkor mért ne történhetnék meg ugyanez az államokra nézve is? Sőt minden logika amellett szól, hogy ennek, a megtett első lépés után, az erkölcsi öntudat mindenesetre nagyobb fejlettsége korában, és a tűrhető élet érdekében való szükségességnek legalább is ugyanolyan

erejű nyomása alatt, még sokkal könnyebb lehetősége legyen, mint az első lépésnek volt.

Igy mutatja meg Kant a békegondolat logikai szüségessége után annak logikai lehetőségét is. De hátra van még a gyakorlati lehetőségnek, sőt sükségességnek kimutatása.

Ekkor a probléma így áll fel: »Az emberiég vak erőit, ösztöneit és érdekeit lehet-e egymással úgy ellensúlyozni, hogy összhatásukban mégis az erkölcs elvei szerint történő folyamat képét adják?«

Minthogy ezek a vak erők és érdekek egymással sokszorosan ellentétesek, könnyű belátni, hogy az ellensúlyozás feladata nem megoldhatatlan. Sőt bizonyos, hogy a történelemben minden jó politikának tulajdonképeni műve ennek az ellensúlyozásnak legalább részleges megvalósítása volt, ha csak kis területen és megközelítőleg is. Így pl. egyik fő eszméje volt ez a mi Széchenyinknek; amit Arany híres Széchenyi-ódájában ekként fejezett ki:

Szellem s anyag, honszeretet s önérdék
Mily biztosan lejt a közjó felé!

*

Kant azonban nem elégszik meg avval, hogy ennek a megoldásnak gyakorlati lehetőségét kimutassa: ki akarja mutatni annak gyakorlati sükségességét is. Ki akarja mutatni, hogy az emberi erők és érdekek önmaguktól is e felé az ellensúlyozódás felé tendálnak, hogy a természet vak mechanizmusa a mi tudatos hozzájárulásunk nélkül is előbb-utóbb létrehozza ezt az eredményt, noha sokkal lassabban és nagy kellemetlenségek, fájdalmas

leckék közt. (Mint ahogy már létrehozott valami hasonlót az egyes államokban a törvényes állapot keletkezésekor. Micsoda? Pusztán az érdekek lejtése.)

Ezen a ponton a feladat történetfilozófiai feladattá válik.

Van-e az emberiség fejlődésének valami iránya, amelyben megnyugodhatunk, van-e valami haladás, valami evolúció a történelemben — vagy pedig csak vak erők iránytalan játéka az egész?

Kant belátja, hogy erre a kérdésre két, különböző és egyformán szükséges felelet létezik. Mert más az elméleti és más a gyakorlati ész — és mindenkinek mást kell felelnie.

Ez az a pont, ahol az örök békéről szóló kis könyvecske a filozófus nagy rendszerével összefügg.

Az elméleti észnek gondosan ki kell zárni minden vonatkozást az akarathoz. A gyakorlati szinthezis épen az akarat törvényeinek a világra való vonatkoztatásában áll. Amint az elméleti világnézetnek nem szabad ellentétben lenni a logika törvényeivel: épúgy nem szabad ellentétben lenni a gyakorlati világnézetnek az akarat törvényeivel, amelyek mellett az emberi cselekvésnek konzisztens, mindenkre érvényes elvei egyedül lehetségesek. Más szóval a gyakorlati világnézetnek nem szabad ellentétben lenni a következő maximával, melynek szükségessége époly a priori belátható, mint a logikai axiomáké:

»Cselekedj mindig úgy, hogy cselekvésed elve általános, mindenkre érvényes törvénnyé lehessen!« — Más szóval: Cselekedj erkölcsösen!

Könnyen elgondolható ezekután, miben fog különbözni a gyakorlati világnézet felelete kérdésünkre az elméletiétől.

Az elmélet nem láthat a világban egyebet mint okok és hatások láncolatát. Megbocsáthatatlan vakmerőség volna tőle, ezen a láncolaton túlugrani akarni, s magának az egész láncolatnak céljáról vagy akár csak irányáról is beszélni — ami már egy láncolaton kívüli indításra vagy nézőpontra utal. Valósággal annyi lenne ez, mint egy transzcendens gondviselést feltételezni, ami az ész számára per definitionem örökre megismerhetetlen. A történelmi rendeltetésnek ily fogalmazása az elmélet számára ahhoz a metafizikához tartozik, melyet Kant maga, egy másik könyvében, »szellemlátók álma«-ként gúnyolt ki.

Egészen másként áll a dolog a gyakorlati világnézet szempontjából.

Konzisztens és erkölcsös emberi cselekvés és élet csak úgy képzelhető, ha nem állunk a »minden mindegy« világnézetének alapján — ha valahogy ösztönösen mégis érzünk legalább valami célt vagy értelmet az emberiség fejlődésében, vagy akár az egyesek életfolyásának elrendezésében is. És csakugyan ez az érzés mindig megvolt implicite minden egészséges erkölcsű cselekvőben, még akkor is, ha elméletileg egészen más meggyőződéseket hirdetett; csak elfogulatlan önmegfigyelés kell hozzá, hogy magunkban is felfedezzük felébredését mindannyiszor, mikor életünknek valamely erkölcsileg (= gyakorlatilag) jelentős válaszútján állunk. Föl nem ébredése már a *moral insanity* hez tartozik.

Ez tehát a gyakorlati észnek egy dogmája, amely, mint Kant mondja, a maga hatáskörében jól megalapozott, bár az elméletre nézve semmi értéke sincs.

Hogyan ellenkeezhetik így az elmélet világnézete a gyakorlatéval?

Tulajdonképpen nem is ellenkezik. Mert hisz olyan dolgokról van itt szó, amelyeket az elmélet nem is tudhat. Az elmélet tehát csak bevallja teljes tudatlanságát ott, ahol a gyakorlat mégis kényszerül, ha egészséges konzisztenciáját meg akarja tartani, bizonyos ösztönös hitet posztulálni. A gyakorlat azt, ami a természeténél fogva mindig tökéletlen elméletből hiányzik, a maga céljaira és felelősségére ösztönösen és öntudatlanul kiegészíti — amivel még nem követ el túlhágást, ha csak nem akarja hitét az elméletre is rátukmálni.

*

Két (gyakorlati) fogalmat kell itt különösen kiemelnünk, amelyeknek az örök béke szempontjából a legnagyobb fontosságuk van: a hit és a kötelesség fogalmát. Ennek a két fogalomnak férfias és lelkes előtérbe állítása talán a legszükségesebb és legmegszívlelendőbb lecke, amit Kant e könyvében a mai nemzedéknek adott.

Egyszerű nyelvre lefordítva ugyanaz, amit Kant itt a filozófia nyelvén elmond, talán így hangzanék:

Azt, hogy a békegondolat utópisztikus és kivihetetlen, az emberi ész matematikai bizonyossággal belátni nem képes. Mert láttuk, hogy ily ítélet — mely a fejlődés irányára vonatkozik — ránézve transzcendens. Mindad-

dig pedig, amíg ez teljes matematikai pontossággal bebizonyítva nincs — ahogyan sohasem lehet — : bármennyire nem hinnénk is az örök béke megvalósulásában, kényszerülünk annak (legalább halvány vagy távoli) lehetőségét megengedni. Addig azonban, amíg ez a lehetőség — bármily kicsike is különben — fennáll : alig megbocsátható bűnt követ el az emberiség ellen, aki ezt a lehetőséget kételyek kifejezése és hangoztatása által gyengíti. És aki ezt átgondolva, mégis cinizmusának és tapasztalati fölényének fitogtatására, a kételkedő pózban megmarad : azt joggal lehet erkölcstelen embernek és mindannyiunk ellenségének tekinteni.

Mert a békegondolat megvalósulásának legnagyobb akadálya az, hogy mindeddig az emberiség tömege nem hisz benne eléggé. Valóban : a hit itt már cselekedet ! A pesszimizmus, mint Kant mondja, »maga hozza létre a bajt, melyet megjövendöl«.

A második a kötelesség fogalma. Ezen a fogalmon alapul Kant egész erkölcsi gondolkodása : ebben ő teljesen német. Ami egyszer kötelesség, az nem lehet khiméra ! sőt az egész gyakorlati életben a kötelesség az egyetlen szilárd pont, amelyhez a többi mérhető. Láttuk, hogy a kötelesség a priori belátható törvényen nyugszik : s ez minden jognak és erkölcsnek forrása.

Ha pedig ez így áll, akkor elég a következő tételt bizonyítani :

»A természet mechanizmusát minden tehetőségünk szerint úgy irányítani, ahogy az a békegondolat megvalósulását legjobban és leghamarabb elősegítheti : kötelesség« :

és rögtön erejét veszti az az ellenvetés, mely szerint a békegondolat a jogéletben gyenge érvényű gondolat. A kötelesség mindennél erősebb érvényű. »Nem az a kérdés itt többé,« — mondja Kant egy másik művében — »vajjon az örök béke lehetséges-e (mint gondoljuk) — vagy nem lehetséges. Úgy kell cselekednünk, mintha lehetséges volna. És még ha egész theoretikus fejtegetésünk csupa csalódás volna, akkor sem lehetne csalódás a maxima: Tég y m e g m i n d e n t e z é r t a n a g y c é l é r t! — mert ez kötelesség!«

*

Hogy pedig ez valóban kötelesség, sőt mindennél előbbrevaló kötelesség: az az emberi jogokra való utalással könnyen bebizonyítható. Érdekes, hogy ennek bizonyítására Kant az embereknek nem annyira az élethez és a boldogsághoz, mint inkább a szabadsághoz és függetlenséghez való jogát használja fel. Ez megfelel egyrészt az erkölcsi gondolkodó nagy szigorúságának, mely az életet és boldogságot semmibe veszi ott, ahol a kötelességről van szó. De másrészt kitünő kitérés egy kínálkozó ellenvetés elől, melyet sokszor szoktak hangoztatni, bár ritkán őszintén.

Ez az ellenvetés az, hogy: nem az élet vagy boldogság a legnagyobb érték az ember számára.

Meglehet, hogy ez igaz. De hogyan képzelhetünk olyan értéket, amely az élet nélkül is jelentene valamit az ember számára? Annak aki nem él, semmi sem jelent semmit e világból. Emberi értékeket nem lehet máshol elképzelni, mint az emberi életben. Ha elég a kin-

csesszekrény, veleég minden kincs. Lehet, hogy az élet nem a legnagyobb érték önmagában : de hordozója, *sine qua non*-ja minden értéknek. Ez a lehetőség, ez a tér, ez a szabadság az értékek számára : ehhez tehát az embernek feltétlen joga van, nem mint a legnagyobb értékhez, hanem mint a fő lehetőséghez és egyetlen szabadsághoz az értékek felé.

Ez nem annyit jelent, hogy az ember ne áldozza fel életét, mindenét egy magasabb célért. De ez az áldozat csak akkor méltó az emberhez, hogyha teljesen önként történik : különben nem áldozat, hanem veszteség és nyilvánvaló megsértése az ember jogának. Mert az embernek első és szinte definíciószerű joga az, hogy embernek tekintsék s ez nyilván e függetlenséget feltételezi : máskülönben, Kant szavaival, »puszta eszközökként használtatnak és elhasználtatnak«.

Eszerint állandó hadsereg tartása már alapelvében jogtalan valami.

S ha egyrészt így az embernek feltétlen joga van mindazon szabadságra és lehetőségekre, amelyeket csak az élet és a béke adhat : másrészt háborúra való jogot nem lehet elképzelni. Ez nyilván ellenmondás volna : jog a jogtalanságra, jog arra, hogy a jog megkerülésével, puszta erőszakkal intézzünk el valami jogi kérdést. A háború azonban a jogot nem dönti el ; s a két fél közül egyik sem mondhatja, hogy ellenfelének nincs igaza ; mert ez már jogi döntést föltételez.



A háború tehát egy jogi képtelenség, úgy az egyén, mint az államok szempontjából. Meg-

szüntetésére minden lehető megtenni erkölcsi kötelesség.

Megjegyezzük azonban itt zárójel között Kant gondolkodásának nagy elfogulatlanságát. Az ő jogfogalma nem tisztán eszköz az egyén erkölcsi védelmére a közösség követelései ellen: sőt ellenkezőleg, Kant inkább az állam szempontjából indul ki és összeütközés esetén az állam pártjára áll. Az egyéneknek ugyanis époly kevéssé engedi meg, hogy önmaguk vegyenek maguknak igazságot államuk vagy kormányuk túlkapásaival szemben, mint ahogy az államoknak nem engedi az önbíráskodást más államok fölött, melyeknek hatalma sérti őket.

Más szóval: a forradalmat épúgy elítéli, mint a háborút.

Ezzel szemben természetes kötelessége az államnak, — mely a valóságban mindig tökéletlen — önként bölcs és határozott reformok által állandóan haladni az ideális köztársaság felé, hogy népének valódi reprezentációjává váljon és így a forradalomnak minden lehetséges okát is eltávolítsa.

Ha azonban minden forradalmi indítás s a néptől jövő nyomás erre nézve jogtalan: mi adhat a reprezentáció képviselőinek állandó indítékot és irányt e folytonos javításhoz? Mert hiszen világos, hogy őtőlük maguktól, akiket a meglevő hatalom őrzése és kezelése elsősorban konzervatív tevékenységre utal, ez az indítás és ötlet nem várható.

Kant feleletének lényege mai nyelven: megadhatja a sajtó. Megadhatják a jogtudósok és filozófusok könyvei.

Nyilvánvaló, hogy az indítás csak kívülről jöhet, s ha kívülről, csak a nyilvános szó vehi-

kulmány. Ezért ennek a vehikulumnak szabadságát biztosítani az állam legmélyebben fekvő kötelességeinek egyike. Tulajdonképen úgy tűnik fel, mintha e nyilvános szavak legilletékesebbjeit, a tudomány és filozófia szavait, az államnak tanácsába kellene vonnia. De a tudósok és filozófusok nem ülhetnek az állam kormányán, mert evvel a tudomány elfogultlansága volna veszélyeztetve.

Ezekkel szemben tehát semmi egyéb kötelessége nincs az államnak, mint hogy szavukat meghallgassa. Nem kell és nem is lehet törvénnyé tenni azt, hogy helyes tanácsukat el is fogadja. Nehéz eldönteni, hogy mi helyes: de eldönti maga az élet és az idő. Mert az igazság — hacsak egyszer nyilvánosan kimondani engedik — automatikusan érvényesül.

A sajtószabadság tehát a forradalmat — e jogon kívüli eszközt — teljesen nélkülözhetővé teszi.

(De hogy áll a dolog ott, ahol nincs sajtószabadság ?)

*

Kant fogalmazásában a sajtószabadság kötelező volta az örök béke titkos cikke. Kant egész műve ugyanis formájában nem egyéb, mint egy filozófikus törvénytervezet: összeállítása, indokolásaikkal együtt, azoknak a törvényeknek és hallgatólagos megállapodásoknak, amelyek nélkül az örök béke el nem képzelhető.

És pedig: vannak először is előzetes cikkek. Ezek teljességgel negatív természetűek és az örök béke előfeltételeit foglalják magukban: kiirtását mindannak, ami a mai

szervezetekben annak akadálya. Ezt követik a definitív cikkek, amelyek már magát az örök békét alapozzák meg.

Mindezek, amennyiben törvényerővel bírnak, szigorúan nyilvánosak. Kant azonban számol hallgatólagos megállapodások hasznosságával is ott, ahol az államok bizonyos vállalt kötelezettségeknek nyilvános bevallását méltóságukon alulinak ítélnék.

Egyáltalában a filozófus az egész könyvön keresztül pontosan szem előtt tartja a lehetőségeket az emberi természet önzéseinek és hiúságainak ismerete alapján. Nem elégszik meg a kötelességeknek akadémikus kijelölésével, hanem kijelöli engedélyező törvényeiben a lehető és szükséges engedmények határait is, melyek a cél elérését még nem semmisítenék meg, hanem könnyítésükkel inkább biztosítanak.

Tulajdonképen egy ilyen engedmény — a tényeknek tett engedmény — határozza meg Kant felfogásában a békegondolat megvalósításának formáját.

Az államoktól az absztrakt erkölcs alapján meg lehetne kívánni, hogy — épúgy mint az egyes emberek tették valaha — feladják törvénytelen szabadságukat és maguk fölé döntő és bíraskodó szerveket állítsanak. De Kant jól látja, hogy ez végeredményében a földkerekség összes népeinek egyetlen államba való tömörülését jelenti, amelynek központi hatalma mellett a jelenlegi államkeretek hamarosan kisebb-nagyobb önkormányzatokká sülyednének alá.

Mindaddig, amíg a mai nemzetiségi ideológiák fennállnak, csakugyan nehezen képzelhető, hogy a nemzetek képviselői államaik külön-

állásának illetően feladásába belemenjenek. Kant a leghatározottabban rosszalja ezt: de a ténnyel számol. Ezért a megoldás formájául nem is az államoknak egy ilyen központi szervek által történő eggyéolvasztását, hanem azoknak szabad szövetkezését: a föderálizmust ajánlja.



Ezt a kompromisszumos megoldást nem gondoljuk kielégítőnek. Mellőzhetetlennek hisszük a baj pszichológiai gyökereit megszüntetni; s nem látjuk be, mért volna ez lehetetlen? Hisz tudjuk, hogy az ideológiák maguk is halandók, s ha egyszer a gondolat szabadon ragyoghat reájuk, lassan, de biztosan eloszlanak. Ki él ma már a vallásháborúk ideológiájában?

Meg kell azonban gondolni, hogy a feladat, melyet Kant itt maga elé tűzött, csak ennyi volt: Megmutatni a békegondolat megvalósulásának lehetőségét és módját a mai szellemi és erkölcsi feltételek mellett, tehát a jelenlegi ideológia keretein belül.

Ezért ennek az ideológiának bírálataiba Kant nem is bocsátkozik, habár egyáltalában nem csinál titkot belőle, hogy azt a legsúlyosabban elítéli.

Különben is Kant ebben a művében úgy jelenik meg, mint az emberiség fölényes tanító-mestere. Hibáinkat megrója és megérti egyszerre; s egy magasabb ész és erkölcsiség szempontjából ajánl reájuk gyógyító eszközöket. Nemes humanitás lengi át minden gondolatát: és mégis egy a priori logika és morál mértékével mérve is oly szigorúak azok, mint hogyha emberi tekintetekhez semmi közük se lenne.

Az ember, ma n a p s á g, sírni és dühöngeni szeretne, mikor ezekről a témákról kerül szó. S elavultnak és talán természetellenesnek találjuk a Kant modorát, hogy száraz formulák és triviálisnak látszó levezetések alá takarja ezeket a nagyon is eleven tartalmú kérdéseket.

Mégis, ezek a formulák és levezetések oly szigorúságot adnak, melynek, épen ennyi érzés háttérében, megvan a maga súlya, szépsége és hatása. Az érzésekkel szemben fölényes maradhat a hitetlen intelligencia. Az igazság személytelen hangja előtt meg kell hajolnia.

Az emberszeretet ijedten és túlordítva, elhallgat. De a Jogot nem lehet túlordítani: sem a Logikát megfélemlíteni.

Itt pedig, mondja Kant, nem filantrópiáról van szó. Jogról van szó, kötelességekről és lehetőségekről — s a Logika beszél.

I.

A hogyan az Ady dacos alakja immár másfél évtizede foglalkoztatja a magyar fantáziát, ahogyan ő merész és fájdalmas kézzel belenyúlt ennek az országnak legkényesebb, legmélységesebb problémáiba: az még ebben a kizárólag politikai érdekeltségű Új-Balkánban is megokolttá tenné, hogy a halálát követő esztendő az ő felfedezésének első esztendeje legyen, hogy honfitársai mohón és izgott ujjakkal kutassanak a kivételes és szinte még ismeretlen Kincsben, ami Tőle maradt.

Minden politikai zsivajon keresztül az ő nevének folyton és hangosan kellene kihallat szania.

Ehelyett különös némaságba sülyedt Ady neve. A támadások elhallgattak, de hallgat a hű lelkesedés is; — csak egy-egy görbe mentség, álszent védelem hozakodik elő — olyan és oly táborból, hogy Ady felháborodással dobná vissza; — ő és mentség! ő és védelem! Olvas-tam egy erőltetett és nagyhangú Ady-utánzatokkal teli verseskönyvben egy *Ady Elmentele* c. verset (érzik ennek a címnek a felesleges »modern«-ségét?), ahol elmondatik, hogy a holt Ady szelleme megjelenik az Isten előtt;

s az Isten ünnepélyesen megbocsát neki; miután a szellem bevallotta élte nagy bűneit:

Fajtám káromoltam,
országomat vertem,
Behemót sípjába
tüdőmet leheltem;
Gáncsolt bús fajomnak
lettem kergetője:
siklusok fejében
űztem temetőre.

Ami magyarra lefordítva annyit jelent, hogy eladta hazáját pénzért a zsidóknak. Nem volna méltó szót vesztegetni erre az ostobaságra: ha nem volna szomorúan jellemző adat ez arról, mily hitvány fogalmaik vannak Adyról a máрма-üvöltők közt még azoknak is, akik verseit dicsérik és utánozzák, s forradalmas magyar nevét a saját hecc-magyarságuk cégérévé szeretnék hamisítani, mindannak megcsúfolásával, amit Ady szeretett s hirdetett.

Ezekről a tisztelőktől Ady szelleme undorral fordul el. De hol vannak az igazi tisztelők, akik méltók e szellemet közibénk idézni? Hallgatnak ők, talán emlékezve Költőjük szavára:

Hát kicsit hallgatunk,
Csuklódjék ajakunk,
Bús szitkokat lenyeljünk.

— — — — —
Gyujtó, szent betűink
Holnap gyujtnak megint...

Mintha szegény Ady testi élete is — ez a tökéletes, gyönyörű bezártságú élet — azért húnyt volna el abban a pillanatban, mikor fénye a legszabadabban fölragyoghatott: mert jönni kellett mindjárt a nagy Hallgatásnak, ahogy a Sors írta, hogy e dicsőség parazsa egy ország hamvai alá rejtőzködjék. Mint a Petőfié

49-ben... Halál ez? Távolról sem. A parázs ég. A forradalom vérbe-szennybe fulhat: a forradalom költője örökké él.

Az Ady körüli nagy hallgatás egyébként nem a bolsevizmus elbukásával, hanem a bolsevizmus diadalrajutásával kezdődött. Ady nagyon távol állt attól, hogy a bolsevizmus költője legyen; s akik életének és halálának sorszerűségét intenzíve érzik, szinte kiválasztottnak látják azt is, hogy abban a pillanatban távozott e földi Országból, amikor még egy nemzet gyászolhatta benne utolsó nemzeti költőjét, épúgy mint egy forradalom első forradalmi prófétáját; a szabadságnak futó pillanatában, amikor még azt lehetett hinni, hogy e forradalom a Nemzet Szabadságának a forradalma marad. A bolsevizmus alatt már nehéz volt Adyról igazat mondani. Már nem lehetett mindent megmondani. Hisz Ady legmélyebb gyökerében épen a nemzeti öntudatnak, a fajiságnak költője volt, mindannak költője, amit a Vörös Utópia tagadott, nem vett számításba; amibe beleütközött és belebukott. | Ady az ős Tények költője volt, az Életé, mely nem kérdez Miértet, mely nem hagyja magát ésszel igazítani, mely ellenszegül az utópiának; az Élet szabadságának költője, melyet az Utópia hiába akar ésszel kimért korlátokba szorítani. (Az élet épúgy áll tényekből, mint lehetőségekből.) Az Élet Szabadságának költője! Az ő igazi felfedezését époly kevéssé bátoríthatta föl az az irány, amely nem vette figyelembe az Életet, nagy tényével, a nemzeti élettel, mint az a másik, utána következő, amely tagadni szeretné a Szabadságot, a forradalmat.

Nem csoda ekként, ha ez az első esztendeje Ady halhatatlanságának meddő esztendő volt, s ez a drága név a föld alatt lappangott (a nemzeti lélek meleg humusában), mint télen a rózsa. Adynak még sok hátrahagyott szava, meg nem hallott vagy meg nem értett üzenete van nemzete számára; sok kibányászatlan kincs. Ez az esztendő nem bányászta ki őket. Kötetnyi verse, mely könyvbe nem gyűlt még — s köztük a legszebbek, a »Mindent Hurcolva«, s azok az énnekem külön is felejtethetetlen szavak az én szavaimról (Babits Mihály könyvére):

Öntött szavak, kik egyre olvadóbbak,
Barátom és én lelkem szavai,

— maig is szétszórtak, és szinte elveszettek, ismeretlenek. De nemcsak jobban hallatni: jobban érttetni sem tudtuk Ady szavait azóta. Igazi megértéséhez még az előmunkálatok is hiányoznak, azon a kevésen kívül, amit a Nyugat gyűjtött össze két Ady-számában. A költő életrajzát, melyet több oldalról vártunk, nem tartották opportunusnak most közrebocsátani. A politikai tél szele süvöltött: s az egyetlen jelentős könyv, ami ez évben elkészült Adyról — az Ady-irodalom első, úttörő munkája — máig se került könyvpiacra.

Földessy Gyula könyvét értem, amelynek címe: Ady Endre: Tanulmány és ismertetés.

Amikor készen lett, a kommün alatt, nagy magyarsága, nemzeti érzésekkel teltsége tette időszerűtlenné;* s azóta más okok miatt nem

* A fajiságot semmibe sem vevő internacionalizmus: internacionalizmusnak is hazug — írja egy helyen. (A kommün alatt!)

tud feltámadni a tetszhalálból — pedig igazán megérdemelné, hogy eleven könyv legyen. Az első Ady-összefoglalás ez, első kísérlet Ady-megértésre, mely eléggé alázatos ahhoz, hogy komoly legyen ; s mintegy az első Ady-propädeutika. A szerző — kiváló tanárember s Ady-nak éveken át belső barátja — szinte érezve a magyar gondolatok sorsát e közel jövőben, sietett feltárni az Ady-titkokat.

— Ne haragudjál érte, legszeretettebb poétám, — szólítja meg utolsó mondatában a nagy Esotericust — de egyre nőnek az árnyékok fölöttem s a mi áldva-átkozva szeretett messiási fajtánk fölött : sietni kell.

Hasztalan volt a sietés : a Sors, az Árnyék — ennek a rettenetes évnék az árnyéka — ráesett erre a könyvre is ; s a kis mécses behalkult a sötétségbe. Vegyük kézbe a szerény világot, próbáljuk feléleszteni a lángját, próbáljuk itt is, ott is egy-egy oldalát legalább meglátni fényénél annak a homályban maradt gigászi szobornak, amelyet a jövő századok számára az ADY neve jelenteni fog.

II.

Földessy tüzes, de konok magyar, aki mélyen képes érteni és szinte naívvul lelkesedni, ha egyszer kigyulladt ; de nem könnyen ért meg, és nem hamar gyullad ki. Intelligenciája nem minden oldalról eleve tárt intelligencia, hanem olyan mint a zárkózott úri ház, ahova nagyon nehéz bejutni ismeretlennek, de aki egyszer bejutott, biztos lehet a meleg, marasztó szeretetről. Nem a kritika nagy, korlátlan mesterei közé tartozik ; bizonyos határoltság van benne, nehézkesség a megértésében ; — de ez csak még

izgatóbbá, mert élményszerűvé teszi azt a kritikát, amit ő csinál: minden megismerése küzdelem, minden elismerése új felfedezés, minden meghódolása hódítás. Egész kritikai multja mutatja ezt. Így tudott nekünk azon frissiben adni egy frissen-szerzett Petőfi-képet, mikor még Aranyt nem értette; így később egy küzdelmesen megnyert Arany-élményt; míg Vörösmarty élvezéséig, mint maga bevallá, máig sem jutott el. Egyenkint tárja föl lelke kapuit a vendégeknek; s minden új tanulmánya életrajzának új fejezete. Korlátolt kritikus: csak egy-egy szellemet tud látni és szeretni egyszerre; de erre az egyre annál elevenebb fényt vet a lámpája, mert mások, körül, homályban maradnak.

Ilyen kritikus adta nekünk az első Ady-könyvet.

Ady is élmény neki, sőt életének elhatározó nagy élménye: melynek naívvul átengedi magát. S az egyes versekkel úgy van, mint az egyes költőkkel. Egyenkint fedezi fel, »hódítja meg« őket, s egyenkint adja át hódításait az olvasónak. Ez determinálja könyvét alakilag és tartalmilag. Alakilag csupa lelkes szólam, csupa lírai rajongás, mely bizony távol van az »objektív kritika« hangjától; s néha igazán naív benyomást tesz. Tartalmilag azonban mégis több a könyv általánosságoknál, ami a líra és rajongás rendesen lenni szokott: részletekbe, egyes költeményekbe, sőt egyes sorokba ható kommentár az; az első komoly próbálkozás példákat adni ennek a nehéz és mély költőnek megfejtésére és megértésére, első, alapvető kísérlet Ady bonyolult és gyakran készakarva burkolt szimbolumait

a próza nyelvére lefordítani. Kell ez? Kell talán, hogy tudatossá váljon bennünk lassan mindaz a Kincses Mélység és szigorú Rend, ami a versek soraiban sűrítve van. És hasznos főleg térképül az Ady országába indulónak, aki először tanácstalanul áll meg a Szimbolumok ez őserdejében. Mondom: egy Ady-propädeutika.

Senki sem hivatottabb ezt megadni Földessynél. Ő segített hajdan a költőnek kötetekké gyűjteni verseit. Nincs is e verseknek intímebb ismerőjük, mint ő; szemmelláthatólag emlékezetből idéz (apró hibák mutatják); s ismeri a versek keletkezésének körülményeit is, s vonatkozásait, szándékaikat, úgy mint akárki, olykor Ady szájából is, bár Ady az ilyenekben nagyon szűkszavú volt.

(Ez az intimség némi szabadságot adhat egy költő hű satellesének. De nem szabad visszaélni velük. Ha pl. Ady kifogásolható, de tisztelendő furcsaságát a *Mindent hurcolva* utolsó sorában: »Ki holtáig borzongja a Mindent« (Nyugat, 1914 aug. 1.), amit Ady az előttem lévő, sajátkezüleg átjavított két példányában változatlan hagyott, s ami más, hasonló szóképzéseinek analógiáival is támogatható, Földessy így javítja megszokottabbá: *borzongja* (80. l.): ez már nem olyan könnyen elnézhető emlékezhiba, mint egyebek,* melyek szintén csak itt elnézhetők, s figyelmeztetve kell óvnunk Földessyt, akitől Ady hátrahagyott verseinek kiadását várjuk, nehogy

* 32. 1.: Háborús bús kitérő: f á j d a l m a s b. k. helyett. — 27. 1. Nagyon-nagyon szeresetek: h a j h, nagyon szeresetek helyett; itt már a szótagszám is megváltozik, melyet éppen Földessy fő-fő fontosságúnak tart — amire egyébként visszatérünk.

hasonlók oda is bekerüljenek. A nagy költőnek minden furcsasága, minden betűje szent; semmikép sem szabad azokon változtatni, sem elnézésből, de még kevésbé szándékosan, sőt bármilyen tetszetős feltevés kedvéért sem — pedig Földessy erre is hajlamos; amiről, vers-tani elméletéről szólván, még beszélni fogunk.)

Minde szabadságokra való hajlamosság mellett Földessy mint kommentátor hű tud maradni költője intencióihoz — épen szimpatiajának zártsága, kritikai megértésének egyfelé korlátozott volta segíti ebben — és ha olykor mégis túllő a célon, ezt is, hogy úgy mondjam, a költő intencióinak irányában teszi. Ha pl. a *Tíz éves Évában*, a természetes és mindenkinek érthető magyarázat helyett a lélekvándorlásra gondoltat (amit maga is merészségnek érez): akkor nincs igaza; de másrészt kétségtelen, hogy a lélekvándorlás eszméje egyáltalán nem volt idegen Ady fantáziájától.* Vagy mikor a megkapó sorokról:

Fekete virágot láttál,
Különös volt, tehát letépted —

azt mondja, hogy ez »erőszakos metonimikus megfordítása az eredeti szemléletnek« — mert a költő az ifjú leányhoz szól, »holott a virágtépő a férfi« — s ugyane versben a ledér Isten épily metonimikus átvitele a nő jelzőjének az Istenre —: akkor megint nincsen igaza, mert itt a virágtépő nyilván a nő, s az Isten

* Négy-öt versében is van célzás a lélekvándorlásra: — már az *Új Versektől* kezdve (Valaha mint asszony bolyongtam; és a Lelkek a pányván). Legfeltűnőbb az a hely, amelyre már Riedl Frigyes Földessy előtt figyelmeztetett: Valamikor lányom voltál; Lányom avagy feleségem; — mellyel oly feltűnően egyezik a göthei *Meine Schwester oder meine Frau*.

a Ledérség istene; de másrészt kétségtelen, hogy ilynemű metonimikus megfordítások nagy számban vannak Adynál, mint például: **A j k a d o n a n e d v e s h a z u g s á g.**

Földessy egyelőre — amint az Ady-kutatás mai stádiumában még természetes is — a versek pontos megértésére szorítkozik, és nem igen kérdezi a genezisüket. Így teljesen figyelmen kívül hagyja Adynak költői elődeihez való közvetlen kapcsolódását, ami mégis csak minden költő geneziséénél elsősorban számbaveendő. Ady magasabb távolokba szökönt föl elődeitől, mint talán bárki más, — valami hasonlóan, mint Dante, obskurus előzői között — de mégis csak az ő vállalkon kezdett emelkedni. Megértése nem tökéletes addig, míg összefüggése a Reviczky-Makai féle jambikus költészettel, a Heine-iskolával, a diákorában olvasott vagy tanult versek költőivel — épúgy, mint a később megismert dekadensekkel — meg nincs állapítva. Ez nem annyit jelent, hogy hasonlított ezekhez a költőkhöz, vagy azok hatottak volna rá; csak hogy első kifejező eszközeit — melyeket oly merészen megújított aztán — tőlük örökölte; első témákat, verstechnikát, sőt hangulatokat, képzeteket is. (Például az a sor az Ős Kajánban: **Feszület, két gyertya, komolyság,** nyilván a Tetemrehívás reminiscenciája; **Gyertya, feszület, kánoni pap;** valamint a Befalazott Diák balladaformája is Arany-émlék.) Visszatérünk erre a versformákról szólva. Földessy, mondom, ezzel a tudattalan genezissel nem foglalkozik, s csak a későbbi tudatos visszaesengéseket mutatja ki Balassához és a kuruc költészethez, ami már

a költő intencióinak magyarázata és kommentárszámba megy. Általában véve Földessy statikus és nem genetikus kritikát csinál; ellensége a milió-elméletnek, a zseniben isteni titkot lát s óvakodik fölvetni a kérdést: hogyan lett azzá, amivé lett? Bizonyára igaza van; ez a kérdés megfélemltetlen, milióból, előzményekből sohasem lehet maradék nélkül leszármaztatni az egyéniséget, s Adynál ez a maradék különösen sok lesz.* Mindazonáltal: nem épen ezt a nagyszerű kivonást, ennek a maradéknak a megismerését tekintheti-e végső céljául a kritika? s nem szükséges-e ehhez az előzmények, a hatások pontos számbavevése, egyszóval a kinőttségek ismerete?

Effelé fog törni az elemző Ady-kutatás. Földessy könyve nem elemzés, hanem kommentár: e nehéz versek élvezésének breváriuma.

A kommentárnál az első kérdés a diagnózis; s hogy mi okozza a nehézségeket? Adyról régen az volt a közfelfogás, hogy könnyű, de könnyelmű költő; nem nehéz, mintha szigorú és tömör volna, hanem csak homályos, épen mivel hanyag. Még legnagyobb rajongói is egy-egy helyét hajlandók voltak elejteni, mint »értelmetlent«; és koncedálták, hogy az értelmetlenség a nagyon is spontán költő meg-sikamlásából származik.

Ady — a »muszáj-Herkules« — meghök-kentő termékenysége igazolni látszott ezt a feltevést. Földessy nagy érdeme, hogy bátran szembeszáll vele. Ha Adyban valamit nem ér-

* Sem utódja, sem boldog öse,
Se rokona, sem ismerőse
Nem vagyok senkinek.

tünk, annak nem az az oka, hogy a költő értelmetlen hagyta. Az értelmetlenség nem a kevésből, hanem a sokból származik. Nehezen érthető a költő gondolata, nem mintha nem gondolta volna el vagy fejezte volna ki elég dúsan, pontosan és szigorúan, hanem mivel nagyon is dúsan gondolta el, s nagyon is tömött pontossággal fejezte ki. Nem az ő magyarsága a hanyag, hanem a mi magyarul tudásunk a kevés. A költő nagyon is jól tud magyarul ahhoz, hogy ma és Pesten jól megértsék. Mulatságosan mutatja ezt ki Földessy ennél a sornál : »Fölzajdult a cinterem«; amely azért »homályos«, mert Pesten azt hiszik, hogy a cinterem : temető ; holott az : templom körüli játszótér.

De legtöbbször sokkal mélyebb okai vannak az Ady »homályosságának«. Nincs a világirodalomban költő, aki következetesebben, mélyebben, lényegesebben szimbolista volna. Talán az egy Dantét kivéve. Azért mondom, meggondoltan, Dantét, mert Adynál is, mint Dantében, az egész világ szimbolumok óriási láncolata, szimbolumoké, melyek szigorú egymásba-illeszkedésükkel, szinte a valósággal egyértékű szövetet alkotnak. Hogy Ady épenúgy benn él ezekben a szimbolumaiban, mint Dante az övéiben, azt legjobban mutatja, hogy nem ejti el őket, vissza-visszatér hozzájuk, nő, gazdagodik, de ugyanaz marad benne ez a szimbolumvilág, elfelejtettnek hitt szimbolumok merülnek föl évek után újra; úgy, hogy (amint Földessy mondja) »egész Ady-konkordancia-kötetet lehetne összeállítani«, — és kellene — egy Ady-kulcsot, Ady-lexikont. Ha pl. a Hunn, új Legendában, (Ki látott engem ?) olvassuk

a sort: Életük ez a mérsékelt csodáknak, — és nem értjük tisztán mindaddig, míg az évekkel ezelőtt írt Petőfi-tanulmány kezünkbe nem akad, ahol Ady az Univerzum kisebb titkairól beszél: akkor lehetetlen, hogy ez a visszatérő és következetesen egyjelentésű szimbolum-nyelv, ez az éveken át való pontosság, ez a költőben vasszilárdsággal megőrzött és meg nem hajló szimbolumvilág a Dante-ismerőnek a firenzei látnok szimbolikus univerzumát ne juttassa eszébe.

Persze ez nem annyit jelent, hogy Ady másképp bármiben is hasonlítana Dantéhoz; — de mégis egy pillanatra még folytatnom kell ezt a hökkentő párhuzamot. Danténál a költő saját élete is szimbolum lesz, sőt minden szimbolumok tengelyévé válik; egy jelentőségekkel teleszüresült élet, ahol minden emlék, minden kis mozzanat nagy, titkos értelmű. Valahogy így van Adynál is. Élete az örökkévalóság számára eleve elrendelt szimbolikus élet, amelyet maga is mint egy csodát él át és ad tovább az embereknek, mint egy kinyilatkoztatást... Minden szimbolumok kerete és foglalata ez az élet. Adynak a maga csodálva és lelkesen élvezett életében nyilatkoznak ki a Minden Titkok, s e körül jegecedik ki a páratlanul gazdag szövésű szimbolumnyelv, amelyen őket el tudja mondani.*

* Egyéb kapcsolatok is vannak Dantéval. A *Vezeklő viga dozás zsoltára* (Rút bűn az én szomorúságom) motívumához, amely máshol is előfordul (A *Vér és Arany*: Örömváros volt a hazám c. versében: »Szomorúság bűnébe estem«) — s Ady világnézetének legmélyivel összefügg — méltán idézhetők párhuzamul a híres sorok: *Tristi fummo ne'l aer dolce...*

Azonkívül kuriózumképpen megemlítem Ady furcsaságát, melyet ő mint egy titkot tartogatott, hogy minden verscíme

Az ilyen költő nyilván nem úgy ír, hogy azonnal és teljesen megértsek. A szimbolumokat mintegy bányászni kell, s teljes kibányászásuk gyakran nagy idők műve, mint Danténál. A Próza, földönlépő lábaival, messziről tud csak utána futni a Szimbolum föleresztett sárkányának; de utána kell futnia, ha csak el nem akarja eresztetni a Megértés zsinórját. Ady esoterikus költő, mint Dante, amin mitse változtat az, hogy kifejezésben mindketten többnyire egyszerűek, s mindkettő írt gyermekesen könnyű verseket is. A bányászó mindig mélyebb és mélyebb szimbolum-rétegekre akad, olyanokra, melyeket előbb jelentékteleneknek vagy értelmetleneknek hihetett; s föltárul annak, aki ismeri az erek irányát: először a Költő élete, belső élete, káprázatos gazdagságában, a gazdag szimbolumok mögött; — s aztán e mögött az élet mögött, mely maga is szimbolummá válik, fölsejlik valami nagy Titok, ami másképp el nem mondható, mint épen evvel a szimbolummal...

Földessy szerény, de szenvedélyes bányász; itt is, ott is megnyit egy erecskét; megmutat egy összefüggést; meglesi a szimbolumot születésében, finom megfigyelésekkel*, hogy nő ki

három szóból áll. Az ilyen furcsa titkok sem idegenek a középkor nagy szimbolikusától.

* »Mi mindig mindenről elkészünk« folytatása: »Mi biztosan messziről jövünk« — »Szeretem az elutazókat, sírókat és felébredőket« — s itt megint tovább diktál az utazás képzele, a korareggeli hűvös vonaton-ébredés elméjét vetve föl: »déresős hideg hajnalon a mezőket.« — Az ilyen példák csirában mutatják, hogy szakad túl a hasonlat a tertium comparationison, hogy önálló életet kezdjen, s magasabb fejlődési fokokon szimbolummá váljon. Így a szimbólum más lesz, mint egyszerű allegória: folytatott hasonlat.

az egyszerű asszociációból, hogy nő túl a hasonlaton; s makacs egyfelénézésével sorról-sorra, versről-versre hódítja a soha-meg-nem-hódítható költőt, bányássza a kimeríthetetlen kincsű bányát...

III.

Igen: e bánya kimeríthetetlen gazdagsága az első egységes benyomás, ami leszűrődik. Akárhol kezdjük fejtegetni, mindig új mélységekre akadunk. Adyról a közhit az, hogy nagyon egyenetlen költő. Ezt a hitet épen a kimeríthetetlen gazdagság és mélység okozza. Annyira nagy, hogy nem is érthetjük egyszerre; hogy emeletek kellenek a megértéséhez. Ám — kortársunkról lévén szó — ebbe nehezen nyugodhatunk bele. Danténál nem igényeljük az azonnali és kommentár nélküli megértését a mélységeknek, de azt igényeljük Adynál, és ha nem kapjuk meg, benne keressük a hibát, nem pedig magunkban. Földessy, aki — épen kritikusi alaptermészeténél fogva — élményszerűen tudja, hogyan zárkozhatik el előlünk egy-egy szépség makacsul sokáig, s hogyan kell a nagy szépségeket küzdelmesen egyenkint fölfödözni — tanult annyi alázatosságot, hogy ettől a köz-gőgtől megszabadult legyen; s ki meri mondani, hogy Adynak, kilenc könyvében, alig van vagy nincs is rossz verse; alig van okunk hinni, hogy van, amely a megértés bizonyos emeletéről kitünőnek ne tűnne föl. S ily világításban tűnik igazán szembe az Ady kivételessége. Való igaz, hogy egy költő értékét csúcsai szerint kell megítélni, s kevés költemény naggyá tehet valakit. De

Adyt sok költemény teszi naggyá. Oly termékenység, oly erő, oly lírai áradás ez, mely párját ritkítja a világirodalomban. Ez a kifogyhatatlan, egészséges ömlés egymagában is megkülönbözteti a dekadens költőktől, akikkel bizonyos táborban össze szokták téveszteni. A szimbolista költő gazdagsága ez; — de nem a programmszerű szimbolistáé, aki akarattal és művészettel alkotja meg a szimbolumokat, hanem valakié, aki úgyszólván keleti természetességgel szimbolista és nem fogyhat ki soha a szimbolumból, mert életében adódik a szimbolumok teljessége...

Ez nem annyit jelent, hogy Ady nem tudatos költő; mert ellenkezőleg nagyon is tudatos; s Földessy erre is rámutat, megint ellentétben a közvéleménnyel. Adyban kezdettől fogva tudatos — és mind tudatosabb lesz — életének ez a szimbolikus volta. S épen ez teszi profétává. Az olyan módon szimbolista költő, mint Ady, okvetetlen proféta lesz, v a t e s, mert kijelentései vannak, csak szimbolumokban elmondható titkokról, a világ számára. A kijelentő nyugalmas tudatossága jellemzi őt. Még a stílusán is meglátszik ez. Ady csupa kijelentő mondat — ami igazán ritka más költőknél. Földessy emeli ki, hogy Adyban nincs is fölkiáltójel (csak egy, az se könyvben). A tények beszélnek itt, a szimbolikus tények. Még az érzés is tény, még az óhaj is egy szimbolikus tény. A tipikus szimbolista vers (amilyen pl. a Csók-csátatér Lovagjai s hasonló, tíz és tíz) egymás után következő leleplezések, revelációk nyugodt sorozata. A költő itt is önmagát beszéli, saját életét, lázait és látomásait; de itt is, másutt is, még leg-

lázasabb verseiben is, láz, látomás, élet, minden csak szimbolum, tudatosan szimbolum, reveláció, egy nagyobb Titokról. Ez a magyarázata, hogy ebben a leglíraibb költőben, akinek minden hangja életéből fakadt: mégis hiába keresnénk külső életrajzot, amilyent pl. Petőfi versei megadnak. Még a szerelem is szimbolikus, a Lédák is szimbolumok, nincs egy női arckép. A költőt csak az érdekli az életből, ami szimbolikus jelentőségű; nem önmagáért érdekli az élet, hanem azért amit jelent.

Az ilyen költőben — és ezt jól látja Földessy — van valami metafizikai. De, azt hiszem, helytelen úton jár a kritikus, ha a metafizikumot a gondolatokban keresi, az életről, halálról, Istenről prózában is elmondható hitekben; s Földessy is naív egy kissé, mikor ilyenekből Adynál filozófiai értékeket akar kibányászni. Ahogyan pl. jól és híven elmondja Ady gondolatait a halálról: azok szép és költői gondolatok, de filozófiának soványka lenne ez. Még kevesebbet tud az Isten-versekből kihozni. Nem, nem osztom a Földessy meggyőződését, hogy »Ady költészetének a köztudatba jutása a magyar filozófiának a fellendüléséhez fog vezetni«; az Ady metafizikájának a metafizikusokéhoz semmi köze és nem is lesz soha. Az ő metafizikája egyszerűen minden dolgok szimbolikus voltának nagy érzése, elsősorban a saját élete szimbolikus voltának érzése; ez a metafizika nem halványítja, hanem még növeli az Élet fontosságát. Az élet maga a nyelv, amelyen a Titok beszél: más nyelven az Ady-titkok nem tudnak beszélni. Így itt minden szó ezé az életé.

De ebben az életben van valami zord jelentőség, valami sorsszerű Magasság. Kijelentésem ez, mondom, szimbolum, a próféta eleve-elrendeltségű élete; s ennek intenzív érzése* avatja ennek az életnek lírikusát a »pacsirta-álca-s sirállyá«. Ady legmélyében zord költő és egyáltalán nem »édesszavú lantos«. Az Illés tüzes szekeren száguld ő, hűvös, magas szépségek felé és »bús-hazátlanul«. Próféta ő, mert rájött, hogy élete több mint egy esetleges túlnem; hogy életének, szavaiban, titkos nyelvvé kell jegecednie, melyet eleinte csak kevesen és nehezen érthetnek; próféta a meg-nem-értettség és egyedültség dacos gesztusával. A próféta-ság nem a hirdetett ígék igazságában, vagy éppen jövőmondások teljesülésében rejlik; mert ami ezekben lényeges, az kívül esik az »igazság« és »idő« kategóriáin. Ha jóslásokat vagy eszméket keresünk, ki fog derülni, hogy majdnem minden költő ugyanazt jósolja, s a teljesülés véletlenektől függ, ha csak nem hiszünk a Nagy Teljesülésben, mely az emberiség milléniumában eljövendő.** A próféta-ság maga az attitűd, a költő kincsesen egyedül állása kortársai között, s hite önmagában, küldetésében, egy valószínű vallásos hit. Ez az Ady élet-hite, hogy élete fontos élet, nagy Rendelés; szent revelációkkal teli; amit ki kell teljesítenie, végig kell csinálni áhitattal, nemcsak magának, hanem

* Az eleve-elrendelés zűg,
Ha én fájdalmasat kiáltok.

** Néha a jövendölés nem is jövendölés, csak a vágy kifejezése; mint a Felszállott a Pávában, ahol Ady alternatívát állít fel a sorsnak:

V a g y lesz új értelmük a magyar ígéknek:

V a g y marad régiben e bús magyar élet.

(Az ilyen vagy-vagy jövendölés, mint jövendölés elég értéktelen volna.)

nemzetének és a világnak számára ; s így Ady prófétai attitűdjét jelzik nem is annyira azok a nagyon is kifejezett helyek, ahol tudatosan foglalja el ezt az attitűdöt (amilyeneket Földessy költészetének inaskorából idéz, s amik keveset bizonyítanak, mert hasonlókat más költőknél is bőven találunk) — mint inkább azok, ahol élete nagyszerűségének és sorsszerűségének érzése szólal meg, legelső köteteitől elkezdve :

Az én yachtomra vár a tenger,
Minden mi új felém üget —

egész a legutolsóig, ahol a háború borzalmai közt meri leírni :

Tudom én jól, én jó Istenem,
Mi ilyenkor az óhajtasod :
Élni, élni, hiteket osztva,
Élni, élni, s éltetni tudni...
Éljünk, éljünk, vígan, szilárdul,
S ha elhullnak milliók, mások,
Vegyük át vígság-öröküket...

S ez az oka, hogy ma visszanézve, utólag is sorsszerűnek tűnik föl ez az élet, melyet a költő eleve sorsszerűnek érzett, s úgy tudjuk csak látni, hogy amilyen rendelés szerint kellett Petőfinek elesni a harcban, ép oly rendeltetés folytán kellett Adynak távol maradni a rettenetes harctól, mely egész világnézetével ellenkezett, de melyet átélni szintén eleve-érezett rendeltetése volt :

(Testem, ez a kényes szent szerszám,
Mint valami ördögös posta,
A most-idők rémületeit
Előre és magával hozta ;)

és megőrizni magát egy pontosan és jókor-jött halálra, a szabadságnak egy fellélekző, ritka

pillanatában, a Háború és a Bolsevizmus két nagy rabsága közt... De ne spekuláljunk. Kétségtelen csak az, hogy ez az élet és halál, eleve sorsszerűnek és szimbolikusnak érzett, és szinte mámorosan igenlett élet és halál volt. Ki rendelte el, és mi az a nagy Titok, amely mögöttük rejtőzik? erre a költő nem felel, mert ez más nyelven nem is mondható meg, mint épen ennek az életnek és halálnak szimbolum-nyelvén. Földessy tiszta szemmel látja, hogy nem a Halál a nagy titok: élet és halál egyaránt hajszojtjai egy még nagyobb Úrnak (Összetévesztitek a Halállal, Pedig ő a Halálnak is ura); egyaránt táncolnak és inognak a Nagy Cethal hátán. Ez a nagy Úr, aki van vagy nincs, de aki minden eleve-elrendelések ura, az, akivel egész életében küzd Ady, úgy, mint ahogy a próféták küzdenek Istennel. Bizarr képekben látja őt, átkozva-áldja, és még mikor tagadni szeretné, akkor is hisz benne, mert szimbolikus életének ő a nagy korrelátuma. Örök probléma neki a nagy Ismeretlen, aki mélyensorsos életét kimérte; probléma maga a sors, a »sötét sorsok folyói«, a rendeltetési »Véletlen Idő«, mely a szerelmeket, életeket és halálokat tereli; — véletlen vagy nem véletlen, alázattal elfogadja tőle magas, zord és egyedüli Illés-sorsát, maradéktalan kiélendő életét: engedelmeskedik neki, de közben folyton kérdezi, hogy ki ő? (L. a *Portus Herculis Monoeci* c. tanulmányát is.) — Míg végre megszólal az érthetetlen Isten, s »az ő bús Ádám hol vagy?-ára Felelnek hangos szívverések«. — A magasságban, ahol él, az Istennel társalkodik Illés.

»A próféta-ság félelmetes, baljóslatú életsors« — mondja Földessy —, mely »a gyűlöletbe ker-

geti bele a szeretetet» — s a próféta átka szörnyű magányosság, kivált ebben a szomorú országban, mely oly nehezen érti prófétáit. Ebben a magányosságban Adyt a nagy Mámor tartja fönn, a saját életének mámora, melyet nemcsak joga, hanem kötelessége is, minden lehetséges szenzációval, borral, és örömmel kiélni. Ez a magyar Pimodan teóriája: — a Csokonai-elmélet: — magyar próféta nem lehet bor nélkül. De kétszeresen nem lehet Ady, aki elsősorban a maga mámoros életének prófétája, melyet minden módon a lélek és test minden boraival kiél és gazdagít. Ez a mámorkeresés nem élettágadás, hanem a legnagyobb fokú életigenlés.

S ezzel az életigenléssel megint visszaérkeztünk az Ady-rendszer központjába. Aki önmagában az életet oly vallásos áhitattal érzi, oly szimbolikusan nagy dolognak érzi: az nem a »halál rokona« (mint ahogy egy fiatalkori versben írta, mikor még nem ismerte eléggé önmagát) — hanem szerelmese minden életnek és életszerűnek, az élet és továbbélés minden nagyszerű szabadságának. Ha van Adynak hirdetett igéje, prózában kimondható proféciája: ebben van az.

Az Isten: Élet — halleluja! —
S az Életnek sohasincs vége,

— mondja; és másutt ismét:

...Isten: az Élet igazsága
Parancsa ez: mindenki éljen,
Parancsa ez: mindenki örüljön,
Parancsa ez: örömgylkos féljen,
Parancsa ez: mindenki éljen.

És ebből fakad Ady egész emberi hitvallása, állásfoglalása a politikában, szociálizmusa. Sze-

ret minden kultúrát, haladást, szabadságot, mindent, ami az Életet gazdagíthatja, színesítheti, elevenítheti. És gyűlöl minden elnyomást, minden szegénységet, minden maradiságot, mindent, ami az élet kiélését akadályozza vagy lehetetlenné teszi. Ez a kulcsa a Pénzhez szóló himnuszoknak, majd forradalmi verseinek is. Pacifizmusának is ez a kulcsa. A háború rossz, mert az életet pusztítja, korlátozza, rabbá teszi. Utolsó kötetében nem győzi dicsérni az élet régi, eltűnt, szép szabadságait; s harsányan figyelmeztet :

Örzök, vigyázzatok a strázsán,
Az Élet él s élni akar :
Nem azért adott annyi szépet,
Hogy átvádoljanak most rajta
Véres s ostoba feneségek,

Egyszóval : Ady az Emberiség nagy vallásának híve, amely annyira egyszerű, igaz és magától értetődő, hogy talán épen ezért csak a zsenik tudják ma látni és vallani. Aki ennek a vallásnak tagadója, az rossz tisztelője Adynak : annak Ady sírjára vitt áldozata rossz illatú. De époly távol vannak Adytól a faj és a nemzet tagadói, s az ész-utópisták. Ady nemzeti költő, épen azért, mert az Élet költője, s semmi életet nem tagad. A nemzet pedig nagyon is élet, a legszínesebb és legmelegebb élethullámok közül való. Földessy nagyon igazul mutatja ki, milyen, nemcsak nem ellentétes, hanem egy dolog Adyban az emberség és magyarság, nemzetiség és nemzetköziség. Ő önmagában megvalósította már, amit a nemzetek ki tudja milyen vajudás után fognak majd megvalósítani, mikor majd tudatára jutnak, hogy igazi érdekeik eggyek az Emberiség érdekével és egy-

más érdekével. S ha ellentétbe jutott nemzete hagyományos politikájával: arra is e nemzet szeretete vitte; mert érezte már, hogy ez a politika micsoda iszonyú szégyenbe és romlásba dönti az országot; — amit a háború beváltott. Persze itt legélesebben kitűnt a próféta egyedülvalósága. De Ady, szemben bár egész fajtájával, mégsem volt nemzetközi soha. Távol attól, hogy halványítani akarja a nemzeti színeket, azokat mindenképen erősítette és előtérbe állította. Szimbolumai, szavai magyarok. De hát felesleges erről beszélni is. Köztudat ez ma már. Ady magyar, mélyen, fajban magyar; egész nagy szimbolikus életérzése magyar életérzés: mert magyar életnek érzi ezt a szimbolikus életet; tudatosan magyar. S e magyarságból kiindulva, a lázadó magyar dacából, le lehetne vezetni költészete alapvonásait. Talán nem véletlen az sem, hogy e legtipikusabban szimbolista lelket a mi — keleti — fajtánk adja a világnak?

IV.

Aki valamely költőt legmélyében megérteni akar, annak elsősorban a nyelvét kell tanulmányoznia. Kétszeresen így van ez a vérbeli szimbolistánál. A szimbolizmus gyökerén a fantázia van, a fantázia pedig nem egyéb, mint a költői nyelv. A szavak egymásutánja a képzetek egymásutánjának felel meg, s ez, mondom, nem egyéb mint az asszociáció: a fantázia. A nyelv tanulmányával meg lehet állapítani az asszociáció alaptermészetét, azt, ami benne öröklött és tanult; tetten érni első merészségeit s fokozatos bátorodását; kinyomozni az érdeklődés és megfigyelés sajátosságait; az olvasmá-

nyok és látványok hatását a fantáziára. Titkos összefüggéseket lehet felfedezni, furcsa visszatérését képzetkapcsolásoknak,* melyek a fantázia fejlődését vagy változatlanságát, egyszóval a költői alkotás lélektani kulisszáit illusztrálják. Ez azonban analízis, elemekre bontás lenne: a hatás geneziséét kutatni — s ez Földessytől idegen methódus. Ő csak a kész hatást állapítja meg; — s Ady költői nyelve, úgy amint van, készen, rendkívül egyszerűnek látszik. Földessy nem is igen beszél róla, legfeljebb nagy magyar gazdagságát említi; (pedig ez a nyelv egyáltalán nem oly egyszerű, mint látszik, s különös titkai vannak — még grammatikában is).

Az igazság az, hogy Földessy egyáltalán nem a tudós szemével, hanem csupán az élvezőével nézi a verseket. Ez okozza művében a genetikus módszer teljes hiányát: csak a versek szépsége és értelme érdekli, s a keletkezésük semmiképp sem. Ez az oka, hogy ott, ahol, úgy látszik, csak a genetikus módszer vezethetné biztos megértésre: a versformák kérdésénél, értetlen marad és érdekes, de helytelen elméletet csinál.

Földessy egyszerűen nem érti az Ady-versformák többségét. Benne is valószínűleg zengenek e versek valahogy: de nem tud magának számot adni róla, hogy' zengenek? Nem a

* Csak egy példát hozok. A Vizió a Lápon c. versben (Új Versek) előfordul ez a sor: »A veszteglő bús akarathól Lesz diadalmas akarat;« — majd ugyane versben: »Vér-vörös büszke lobogóval A torlaszok fölött süvöltök.« Három évvel később a Magyar Jakobinus Dalában felhangzanak a híres sorok: »Ezer zsibbadt vágyból mért nem lesz Végül egy erős akarat? — és ugyane versben: »Mért nem találkozunk süvöltve Az eszme-barrikádokon?« — A két vers egyébként semmi másban sem hasonlít.

közönséges magyar formák : ezeket Ady csak kuruc verseiben, s hasonló stílusmintákban alkalmazza. De nem is egyöntetű »nyugateurópai« sémák ; mert legtöbbször ereszkedő és emelkedő ütemű sorok vegyest vannak egyazon strófában ; ez pedig az iskolában tanult versstan szerint lehetetlen. Földessy tehát arra a gondolatra jön, hogy ezek a versek semmiféle ütemekben nincsenek írva, s versváltukat tisztán a szótagszám ugyanazonossága teszi a megfelelő sorokban.

Már most azonban : Földessy evvel nem akarja azt állítani, hogy Ady tehát formában hanyag és gyöngé és zenétlen ; hanem ellenkezőleg, azt állítja, hogy Ady evvel egész új versformát talált ki, az »önkéntes meghatározottságú szótagszámon« alapuló verselést, mely »összehasonlíthatlanul nehezebb és szigorúbb megkötés« a hangsúlynál vagy időmértéknél, »méltó (zeneiségben) a görög formákhoz« ; hogy Ady tehát »a legnagyobb formainventor« a magyar verselésben ; — sőt tovább megy : azt mondja, hogy Ady tulajdonképen evvel az ősmagyar verselés igazi titkát találta meg : hogy Adynak egy kijelentése (»mi Balassáéktól, kurucéktól, Csokonaitól ösztönöztetünk«) őt rávezette arra, hogy a költő itt a magyar verselés szívébe hatolt bele, s hogy verséhez képest az időmérték idegen, a közönséges magyar »hangsúlyos« méret pedig csak egy-egy egyes esete ennek a legáltalánosabb magyar szótagszámú verselésnek ; — és példákkal iparkodik igazolni, hogy Balassánál, vagy a kuruc versekben gyakran semmiféle más versszabály nincsen, mint a strófánként megújuló sorszótagszám, hogy ez egy külön, nagy változatosságot meg-

engedő verselési elv, amely Adyban ébredt tudatossá, aki programmszerűen ki akarva aknázni a »magyar« verselés összes lehetőségeit, a legváltozatosabb szótagszámú sorokból állítja össze strófáit ; — s következik aztán egy oldalakra terjedő összeállítás Ady sémáiról, ahol csak a sorok szótagszámára ügyel az összeállító : háromsoros versszakokban : 4, 9, 4 ; 5, 7, 9 ; 5, 8, 8 ; stb. ; — négysorú versszakokban : 4, 4, 8, 3 ; 4, 4, 8, 8 ; 4, 9, 4, 6 ; stb. ; stb. ; — a versek címeivel, hosszú oszlopokban.

Azonnal látható, hogy ez az egész szép elmélet a rajongás túlzásán alapul, s jobban megnézve összeomlik. Ha igaz volna, hogy Ady »minden időmértéket elvet« s kizárólag szótagszámra alapítja verselését : ez nem annyit jelentene, hogy Ady egy új verselést talált meg, hanem annyit, hogy egyáltalában nem versel : mert a szótagszám nem verselés. Zenétlen sorok egymás mellé írásából sohasem lesz zene, (akárhogy megegyezik is bizonyos távol-ságokban a szótagszám) — ezek mindig zenétlen sorok maradnak. Igaz, hogy a szótagszámok különböző csoportosítása végtelen-sokféle variációt adhat ; de ez csak gépies variálása lesz a számoknak, amelyre akármely iskolásfiú képes lenne ; — s ha Adyt ezért formainventornak lehet nevezni, akkor nagyon könnyű volna formainventornak lenni. (Swinburne formainventora volt az angol verselésnek, mert új zenéket talált : nem mert új számokat.) Hozzáteszem még, hogy Ady, Földessy bevallása szerint is, nagyon gyakran »elhibázza« a szótagszámokat ; — micsoda verselés lenne az, amelynek legfőbb, egyetlen szabályát csak úgy egyszerűen »el lehet hibázni« — szórakozásból

vagy »neuraszténiából,« mint Földessy mondja, — aminek a szabályát csak úgy ésszel lehet kimérni és nem füllel azonnal érezni hogy lehetetlen legyen elhibázni? Földessy elméletének csak az adhatna némi támo-
t, ha ebben — a szótagszámban — legalább halálos pontossággal dolgozna a költő; — s ehelyett külön táblázatot lehetne összeállítani, (legalább oly hosszút, mint a Földessy táblázata) az eltérésekből, melyeket mégsem lehet ily tömegben tollhibának vagy sajtóhibának tudni be. Csak néhány példát jegyzek ide annak illusztrálására, hogy bárhol lapozzuk föl a könyveket, mindenütt (egymásután jövő lapokon is) találunk eltérést a Földessy törvényétől; és főleg az utolsó kötetekben is, ahol pedig már e törvény egészen kialakult és tudatos kellene hogy legyen. (A V é r é s a r a n y-ban meg pl. Lázár a palota előtt című vers I. részében a megfelelő sorok körülbelül egyforma hosszúak — de nem pontosan!)

Példák az eltérésre :

I l l é s S z e k e r é n (III. kiadás.)

24. l. Az éjszakai Isten 3. str. 1. sor

25. l. Az Isten harsonája 1. str. 4. sor

160. l. Galamb és Seregély 1. str. 5. sor

u. o. 3. str. 5. sor.

S z e r e t n é m h a s z e r e t n é n e k (III. kiadás.)

77. l. Küldöm a Frigyládát 4. str. 3. sor.

M i n d e n t i t k o k v e r s e i (II. kiadás.)

9. l. Hiszek hitetlenül Istenben 1. str. 3. sor

12. l. A kimérák Istenéhez 3. str. 1. sor

u. o. 4. str. 1. sor.

M e n e k ü l ő É l e t (I. kiadás.)

7. l. Köszönet az életért 5. str. 1. sor. (Földessy is idézi így, tehát nem tekinti sajtóhibának.)

M a g u n k S z e r e l m e (I. kiadás.)

16. l. Visszahozott zászló 2. str. 7. sor

23. l. Hajh, Élet, hajh! 2. str. 6. sor

43. l. Kérdés kék szemekhez 2. str. 2. sor
u. o. 5. str. 2. sor

46. l. A kiürített ágyasház 5. str. 2. sor
u. o. 5. str. 4. sor

48. l. Imádság a csalásért 2. str. 2. sor

91. l. Azután vége volna 1. str. 5. sor

102. l. Bolyongás az országban 5. str. 3. sor. (Egy tökéletes jambikus versben egy anapaestikusan megtört sor. Földessy (73) kijavítva idézi; ha ez a javítás szövegen nem alapul, akkor önkényes és semmi szükség rá a teórián kívül: a sor így ahogy van, még szebb zenét ad. Az ilyen »simításokról« ugyanazt mondanám, amit Swinburne mond a Shelley szövegének »kijavítóiról«, aki hasonlóan törte meg itt-ott jambusait. — A versben van ezenkívül egy sajtóhiba 1. str. 6. sor s helyett és.)

K i l á t o t t e n g e m ? (I. kiadás.)

15. l. Föl, föl, Uram 4. str. 2. sor és

u. o. minden strófa 3. és 4. sora (Földessy is így idézi)

131. l. Kis kék dereglye 4. str. 2. sor

132. l. Aki magának él. (Az első két strófa sorának szótagszáma csak körülbelül, a harmadiké egyáltalán nem egyezik.)

H a l o t t a k é l é n

21. l. 3. str. 3. sor

89. l. minden strófa 4. sora

126. l. 1. str. 4. és 5. sor

191. l. 3. str. 3. sor.

És végre, a kötetbe még nem gyűjtött versek közt mindjárt a legfontosabban, a *Mindent Hurcolva* címűben, a 3. str. 1. sora, melyet Földessy is így idéz. — Mondhatta Ady, hogy »én a szótagszámra nagyon vigyázok,« de tény-

leg nem vigyázott olyan nagyon — és okosan tette.*

Mindezekből látható, hogy Ady verselése távol van attól a gépies pedantériától, melyet Földessy neki tulajdonít.** De távol van attól a régi magyar verselés is. Ha Balassánál vagy a kurucoknál csakugyan vannak versek, ahol a szótagszám az egyetlen látható szabály: ezeket nyilván — mint Földessy is megengedi — a dallam magyarázza, amelyre készültek, s amely kényszerített a szótagszámot betartani, míg a külföldi eredetinek (valószínűleg időmértékes) ütemeit akkor még nem tudván a magyar verselés utánozni, a sorok ütem nélkül maradtak. Ezeknek a verseknek tehát csak a dallam ismerete adhat tulajdonképeni zenei értelmet — és ez nyilván nem magyar lejtés lesz. Jó régi költőink verseinek legnagyobb része azonban nem ilyen, s nem ilyenek a Földessy által idézettek sem. Ezekben a versekben annyira nem a szótagszám az egyetlen fontosságú, hogy gyakran rendkívül erős magyar ritmus lüktet bennük, amely lassúlásaiban és frissüléseiben sokszor változtatja a szótagszámokat, és Földessy is kényszerül sémáiban egy-egy előforduló változatot zárójelbe tenni, bár itt sokat rá lehet

* Hozzá kell ehhez venni, hogy Adynál gyakoriak a strófátlan versek is, mint a *Hiába hideg a Hold*, a *Feltámadás szomorúsága*, vagy utolsó kötetében, sok közt, *Az öreg Árvaság*.

** A legnagyobb bűn volna tehát e pedantériának fellevése alapján sajtóhibákat gyanítani és Ady szövegén változtatásokat eszközölni. Óva intjük Földessyt, mint a hátrahagyott Ady-versek kiadóját: ezt el ne kövesse: félünk, hajlamos rá. Semmi sem jogosíthatja föl a kritikust, hogy saját elméleteit vagy ízlését, még ha maga meg is van győződve helyességükről, filológiai bizonyosság nélkül a költő szövegére alkalmazza.

fogni a másolókra és téves olvasásra. De ahol meg is van tartva a szótagszám : senki se mondhatja, hogy az olyan pompásan lüktető magyar sorokban, mint a

Vénus fattya
Lelkem hatja
Ha szózatját hallhatja

vagy a : / »Te vagy a / legény // Tyukodi / pajtás« — amely versekből idéz Földessy — a szótagszám lenne a fődolog. Ha Földessynek lenne igaza, akkor Amadé lenne a legjobb magyar ritmizáló, mert ő (különböző dallamok kényszere alatt) a legváltozatosabb szótagszámú strófákat követte el ; persze azért Amadé is minden jó versében, erős magyar, hangsúlyos ritmust vitt az egyes sorokba. De Csokonai elméletére vagy gyakorlatára hivatkozni itt — aki már egészen szakított a régi verseléssel s kétrímű alexandrinokat vagy időmértékes verseket írt — egészen téves dolog ; (még inkább lehetne Berzsenyi elméletére hivatkozni, melyet verstani értekezésében fejtett ki.) — A szótagszámos verselés a magyarban idegen volna, legalább annyira, mint az időmértékes (mely nem is annyira idegen, mint ahogy gondolják) ; s ha valahol szó lehetne róla, inkább a franciában lehetne. Arról a képtelen állításról, hogy ez nehezebb vagy szigorúbb megkötés volna, mint az időmérték vagy a hangsúly, nem is beszélek : hisz az időmértékes vagy a hangsúlyos verselés a szótagszámú megkötöttséget m a g á b a n f o g l a l j a.

Minden azon fordul meg : igaz-e, hogy Ady soraiban nincsen ütemzene, és egész zeneiségüket csak más sorokkal való azonos szótagszámaik adják meg ?

Két szóval felelek : nem igaz.

Annyira nem igaz, hogy épen oly versek, melyek Földessy elméletének legtipikusabban megfelelnek (mint a Fekete virágot lát-tál, vagy a Be szépre-nőttél bennem) egyes soraikban is a legmélyebben, legkülönö-sebben ritmikusak. Lehetetlen ezt észre nem venni Földessynek is, és koncedálja, hogy azo-nos szótagszámú soroknak sokszor egészen kü-lönböző ritmusuk van ; s azonos szótagszámú sorokból álló strófákat egymástól megkülönböz-tethet nemcsak a »rímkapcsolat másminősége«, hanem a rímek trochaikus vagy jambikus ki-esengése is. (Szépen mutatja ezt meg a V é r :
ő s á l d o z a t c. versről.)

Teljesen rájött volna az igazságra, ha a ge-netikus módszert alkalmazta volna s nem elé-gedett volna meg annyival, hogy Ady egyszer, véletlenül, »alighanem csak költői sugallatra« feltalált egy egész új verselést. Nem mondaná akkor, hogy »a V é r é s A r a n y-ban már nincs időmértékes vers«, hanem csak »szinte meg-zavaróan különböző szótagszámú sorokból fel-épített strófák«, és nem idézne erre olyan pél-dát, ami épen ellene bizonyít :

Valahol Erdély ősi szögében
Titkos nagy kőház. Ósdi, mállott.
Alatta mélyen
Bús boltok alatt süket falak
Őriznek egy diákot.

Annyira rossz példa ez, hogy még Ady fej-lődő korszakából való, s majdnem egészen ortodox, időmértékes vers. Aki nem veti meg a genetikus módszert, azonnal észreveszi, hogy az utolsó sorok pontos, Arany-szerű balladafor-mát mutatnak (amire a ballada-műfaj is rá-

vezet) anapaestizált jambusokkal és közép rímekkel :

Bús bol / tok alatt // süket / falak ...
(V. ö. Vadat és halat s mi jó falat...)

Az első két sor a modernség: de még egészen félénk s Ady közvetlen elődeinél is ismert modernség ez, pl. Kiss Józsefnél

Valahol / Erdély // ősi szö / gében ...
Valahol / messze // valaha / régen ...

Ezek kissé elomló, de pontosan ütemezett versek; sőt, ha akarom, jambus. Ady tehát itt még annyira nem »szakított teljesen az időmértékkel«, hogy egész pontos időmértékben ír; amint hogy egész élete végéig nem »szakított teljesen«, s még az utolsó kötetben is vannak végig jambizált vagy trochaizált versek.

Igaz azonban, hogy ezek mindig ritkábbak és ritkábbak lesznek. S itt lett volna helyén a fejlődés meglesése. Az Új Versek tisztán jambikus vagy trochaikus verseiben — a Heine, Reviczky, Makai verselésében — Ady még nem tudja eléggé érvényre juttatni egyéni hangulatait; ezek a versek nagyon is simán, megszokottan gördülnek; pacsirták zeréjéhez illetek az ilyen ütemek, de a »pacsirta-álcás sirály« számára legfelebb álcának jók. A zord próféta zord és szokatlan hangjait nem tudta kiadni ezen a hangszeren. Ha tudós vagy külföldi műveltségű poéta lett volna: talán keleti vagy ókori formák közt nézett volna szét, vagy a külföldön divatba jött szabad verset alkalmazta volna. De neki igazában csak magyar mintái voltak; s ezek is csak újak; a régi magyar verset még ekkor nem fedezte fel (s később is mindig csak stilizáló szándékokkal alkalmazta).

Egy útja maradt: a disszonancia. Már Kiss József beleejt jambikus versbe olykor egy-egy trochaikus kihangzású sort, ami nála kétségtelenül zökkenő (Földessy szerint a formaérzék hiánya). Ez adta-e Adynak a gondolatot, nem tudjuk, hogy egy-egy tisztán jambikus, Reviczky's verselésű versbe, egy-egy trochaikus sort csöppent bele, minden strófába egyet, megfelelő helyen. Később mind merészebben és szabadabban komplikálja ezeket a zökkenéseket, a jambikus és trochaikus sorokat a legváltozatosabb módokon cseréli, és a síma pacsirtahangokat a sirály visításával váltogatja. De azért végig fölteszi olykor a pacsirta-álcat, s van úgy, hogy az ellentétes ütemű sorokat művészi harmóniába tudja összesímitani. Ahol azonban nincs meg ez a harmónia, ott Ady tudatos disszonanciával dolgozik.

Ady verselése tehát időmértékes, s eredetisége abban áll, hogy az ereszkedő és emelkedő ütemű sorokat (az ortodox verstan szabálya ellen) egy és ugyanazon versben változatosan elegyíti. Nincs igaza Földessynek, aki ha meg is engedi, hogy egyes sorokban van időmérték is, komplikált és szabad mértékeket keres bennük, s pl. ezt a sort: »Vöröshajamessze kilángolt«, anapaestikusan skandalja. Ez jambusi sor, amit az egész vers (a többi strófák megfelelő soraival) mutat. Általában Ady sorai majdnem kivétel nélkül jambusok vagy trochaeusok, persze nagyon gyakran elég gyenge jambusok és trochaeusok, Ezeknek semmi közük a régi magyar verseléshez.

Hogy vajjon hatásuk lesz-e a jövőre, s Ady velük egy új magyar verselést alapított-e meg?

Ki tudhatná ma még? Én, részemről, hajlandóbb volnék azt hinni, hogy e verselés Ady egyéniségéhez van növe; s ha az új magyar költészetnek szüksége is van új, zordabb, simává nem koptatott zenére (amely szükségét ma talán minden költő érez): vagy a külföldről hozott szabad versben fogja azt találni, mint Kassák és társai, vagy a hangsúlyos magyar ütemhez tér vissza.

Ady versét pedig — mint a Toldi buzogányát — csak bámulják, de forgatni nem tudják többé a törpe utódok.

V.

De — ó Istenem! — lesz-e még magyar poézis? Él-e még a nép, és vele költője? Mert »elmúlnak a renyhe népek«:

Ó aszottak és be nem telltek
S óh, magam is faj-sorsom osztván
Be igazság szerint hullunk ki
A kegyetlen óriás rostán,
Kedvét nem töltvén az Időnek!

Így kiáltott a zord Próféta, mikor látta, hogy a renyhe magyar »csak egy bús kis Ország álmát keresi«,

Mikor körülte véresen loholnak,
Nép-óriások, századok, világok,
És trónok és ősi álmok remegnek.

J e g y z e t. E tanulmányra Földessy Gyula egész polemikus könyvvvel reflektált. Nem akarom itt folytatni a polémiát, csak figyelmeztetem az olvasót, hogy Földessy új könyvének úgy verstani elméleteit, mint egyes versekhez fűzött szimbólikus kommentárjait a legnagyobb óvatossággal kell fogadni; s nyomatékosan utalok megjegyzéseimre, melyeket a Nyugat 1921. március 16-iki számában tettem közzé.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	5
• Ágoston..... ¹⁹¹⁸	7
• Bergson filozófiája..... ¹⁹¹⁰	45
Két szellem	76
• Játékfilozófia	81
• Tudomány és művészet	114
• Szagokról, illatokról	121
George Meredith..... ¹⁹⁰²	142
Browning	158
• Nietzsche mint filológus	164
• Költészet és előadóművészet	175
• Magántudósok	186
• Népköltészet	194
• Király Györgyről	202
• A kételkedés kötelessége	217
• Leibniz mint hazafi	226
• A veszedelmes világnézet	231
• Kant és az örök béke	243
• Tanulmány Adyról	260

BABITS MIHÁLY WILDE-FORDÍTÁSAINAK ÚJ KIADÁSA.

A Modern Könyvtár gyűjteményében Babits Mihály újból kiadta a már régebben elfogyott Wilde-fordításokat, amelyek annak idején az egész irodalmi világban élénk feltűnést keltettek. Tudvalévő dolog, hogy Wilde műveit, de különösen ezer színben ragyogó költeményeit a legnehezebb más nyelvre átültetni. Valójában véve egészen új költeményeket kell írni, hogy Wilde lendülete, sajátos szikrázó nyelvezete és színpompás előadása magyar nyelven is az eredetihez hasonló legyen. És éppen abban van Babits Mihály művészete, hogy a fordítás úgyszólván egyenrangú az eredetivel. Az ATHENAEUM régen érzett hiányt pótolta akkor, amikor ezeket a költeményeket most új kiadásban is megjelentette. A kötet ára csinos kiállításban 10% felárral 39 korona 60 fillér.



**KAPHATÓ MINDEN KÖNYVKERESKE-
DÉSBEN ÉS ELÁRÚSÍTÓNÁL.**

BABITS MIHÁLY: TIMÁR VIRGIL FIA.

Timár Virgil, az öregedő cisztercita pap-tanár atyai érzésekkel neveli és gondozza a mindenkítől elhagyott, apátlan, törvénytelen fiút, akinek rossz hírű anyja is hamarosan elpusztul. A minden földi érzéstől eltávolodott, dermedt fehérségbe temetkezett papi szívnek jól esik a gyámoltalan, zsenge gyermeki szív ragaszkodó vonzalma, ami enyhe melegséget lop a szeretetre vágyó pap lelkébe. De a fiú megnő, az élet hívó szavára figyel, megjelenik az igazi apa és elviszi fiát a kísértésekkel teli, viharzó életbe és a szegény pap ismét egyedül marad cellájában egy szép emlékekkel gazdagabban. Ez a rövid foglalatja Babits Mihály új regényének, amely remeke a magyar regényírásnak és stílusművészetnek. Végh Gusztáv művészi rajza díszíti az **ATHENAEUM** kiadásában megjelent új Babits-regényt, amelynek ára 10% felárral 198 korona.



**KAPHATÓ MINDEN KÖNYVKERESKE-
DÉSBEN ÉS ELÁRÚSÍTÓNÁL.**

BABITS MIHÁLY MŰVEI:

A GÓLYAKALIFA. (Regény.) 2. kiadás. Ára bekötve	K 140.—
KARÁCSONYI MADONNA	K 90.—
— Ugyanaz számozott példány, az író aláírásával	K 200.—
Nyugtalanság völgye	K 80.—
Pávatollak. (Műfordítások)	K 80.—
Recitatív. (2. kiadás).....	K 100.—
Timár Virgil fia	K 180.—
GONDOLAT ÉS ÍRÁS. (Tanulmányok) K	—.—
Wilde Oszkár verseiből. (Műfordítások.) 2. kiadás	K 36.—

Előkészületben :

Halálflai. (Regény)



**AZ ATHENAEUM KIADÁSA. KAPHATÓK
MINDEN KÖNYVKERESKEDÉSBEN ÉS EL-
ÁRÚSÍTÓNÁL.**



OSZK



OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár